К 82.3
У47
34344-чув

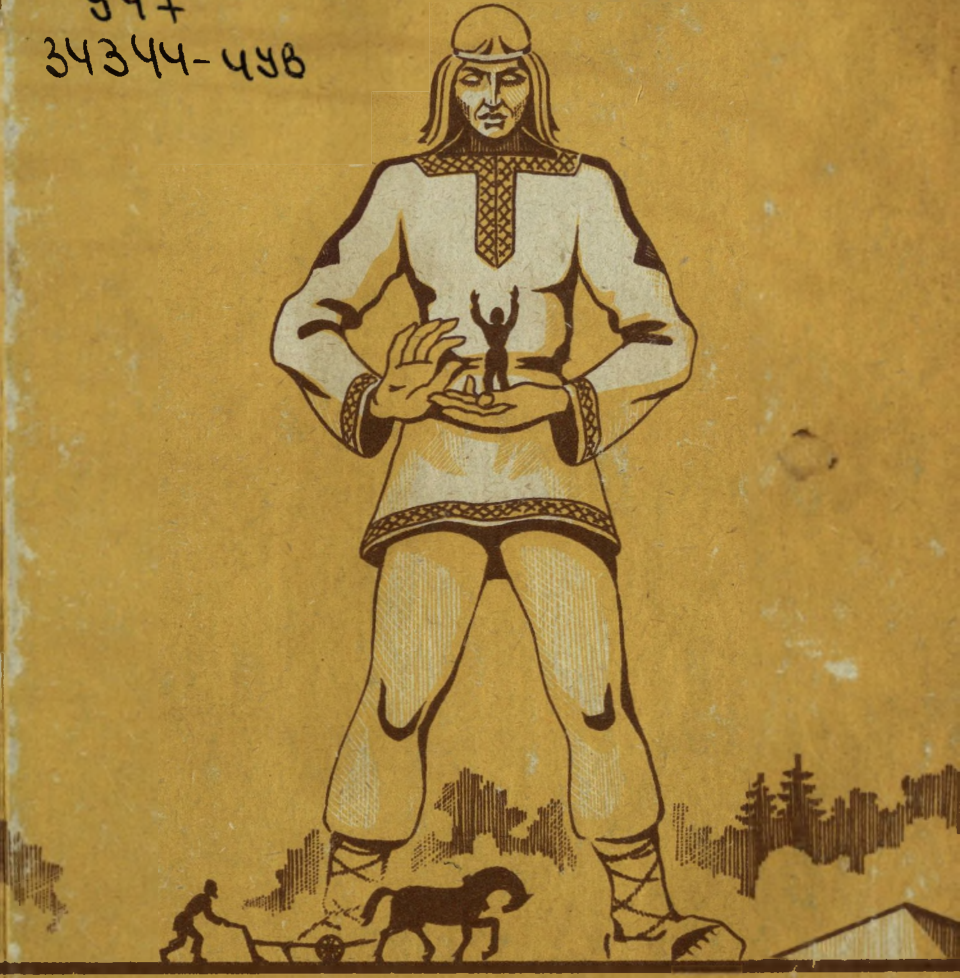

УЛĂП ХАЛАПĔСЕМ

Национальная библиотека ЧР
4-034344

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

К К823
У47

ЧАВАШ РЕСПУБЛИКИН МИНИСТРСЕН СОВЕЧЕ ÇУМЕНЧИ
«ХИСЕП ПАЛЛИ» ОРДЕНЛА ЧĔЛХЕ, ЛИТЕРАТУРА, ИСТОРИ
ТАТА ЭКОНОМИКА НАУКА ТЕПЧЕВ ИНСТИТУЧĔ

УЛĂП ХАЛАПĔСЕМ

Г. Ф. Юмарт пухса хатĕрленĕ

Шупашкар
Чăваш кĕнеке издательстви
1993

К 82.3(=Чув)6-441

ББК 84 Чув 7—5
У 47

82.3(2=Чув)-441

Чăваш Республикин Министрсен Совечĕ çумĕнчи «Хисеп Палли» орденлă чĕлхе, литература, истори тата экономика наука тĕпчев институчĕн Ученăй Совечĕ 1991 çулхи юпа уйăхĕн 15-мĕшĕнче пичете çирĕплетнĕ

Редколлеги: **И. И. Одюков, В. Г. Родионов, А. В. Васильев**

Ум сăмахĕпе асăрхаттарусене çыраканĕ **Г. Ф. Юмарт**

Рецензентсем:
филологи наукисен докторĕ **Н. И. Егоров,**
филологи наукисен кандидачĕ **И. И. Одюков** профессор

ПРОВЕРЕНО
2012 1 МАР 2017

У $\frac{4803710104-75}{М 136(03)-93}$ 42—93

ISBN 5-7670-0703-9

34344 чув

© Чăваш кĕнеке издательстви, 1993 ç.

...ская Р...иканская БИБЛ...ЕКА им. М. Горького

ПУХСА ХАТĔРЛЕКЕНТЕН

Халăхсен илемлĕ сăмах пултарулăхĕнче эпосла хайлавсем пысăк вырăн йышăнаççĕ, вĕсем авалхи пурнăçа анлăн çутатса параççĕ. Чăваш халăхĕн сăмахлăхĕнче çав шута улăп халапĕсем, истори халапĕсемпе юррисем кĕреççĕ.

Ку кĕнекере улăп халапĕсем пичетленеççĕ. Вĕсен çумне сăвăласа калана халапсем (поэмăсем) хушса панă. Эпос пĕлтерĕшлĕ сăвăлла хайлавсен йышне мăн кĕрӳ такмакне те кĕртме пулать. Вĕсен тексчĕсене чылай кĕнекере пичетлесе кăларнă, çавăнпа кунта унашкал тĕслĕхсене илсе кăтартман. Ун вырăнне халиччен çапăнса тухман сăвăлла халапсене вырăн панă. Чăваш халăх эпосĕн материалĕсем тăрăх С. Элкер «Улăпсем», Çуйăн Хĕветĕрĕ «Улăп» поэмăсем çырчĕç. В. Ахун та çак темăпах çырма палăртнă «Улăп» эпосăн пуçламăш сыпăкне пичетлерĕ (малтан ăна «Улăппа пикеç-хĕр», кайран «Юртсам, юртсам, пăланăм...» ятпа кăларчĕ). Вĕсем уйрăм çыннăн ĕçĕ пулнине кура халăх сăмахлăхĕн пуххине кĕмесĕр юлчĕç.

Улăп халапĕсен малтанхи ятарлă пуххине 1975 çулта «Улăп» ятпа кăларнă (И. И. Одюков пухса хатĕрленĕ, ум сăмахне те вăлах çырнă). Çĕнĕ кăларăм унчченхинчен темиçе хут пысăкрах, пуянрах. Кунти материалсенчен пайтахăшĕ малтанхи хут пичетленет. Вĕсенчен хăшĕ-пĕрисем паллăрах сюжетсен варианчĕсем шутланаççĕ, теприсем вара — пачах çĕнĕ текстсем. Сăмахран, Арамаçи туне, улăпсем айăпа кĕнине унччен пĕрер е икшер хутчен кăна асăннăччĕ, халĕ ун пек тĕслĕхсем темиçешер те пухăнчĕç. Кунашкал сăнар-сюжет уйрăмах пысăк пĕлтерĕшлĕ. Арамаçи ят чăвашсен мăн аслашшĕсем авал Зороастр (Заратуштра) тĕнĕпе пурăннине систерет, вăл «Ахура Мазда» сăмахсенчен пулса кайнă, ырă хăвата пĕлтерет. Аму шывĕпе Авраль çăл куçĕн ячĕсем те чăвашсен несĕлĕсен авалхи историйĕпе çыхăнăскерсем пулма тивĕçлĕ. Улăп халапĕсен çĕнĕ тексчĕсен йышĕнче мифологипе çыхăннă вырăн нумай, вĕсем халăхăмăр эпосне çеç мар, унăн миф пуянлăхне те туллирех курма пулăшаççĕ.

Текстсене май килнĕ таран хронологипе тематика тăрăх вырнаçтарма тăрăшнă. Халапсен сюжечĕсем чылай чухне ушкăншарăн çыхăнса тăраççĕ: пĕр текстрах икĕ е темиçе сюжет пĕрлешнĕ. Хăш-пĕр

чухне вӗсене пӗр-пӗринчен уйӑрса пичетлемешкӗн меллӗ мар. Ҫавӑнпа сайра хутра хронологие шута илме май пулмарӗ. Ҫав сӑлтава пула хӑш чухне пӗр тематикӑри сюжет ытти ҫӗрте те тӗл пулать. Тематика ушкӑнне кӗртнӗ чухне текстри паллӑрах сюжета тӗпе хунӑ. Хӑшпӗр тӗслӗхсене вӗсенче ҫӗнӗлӗх ҫук пирки кӗнекене кӗртмен. Вӗсем хӑш ал ҫырӑвӗнче е хӑш текстпа тӗл пулнине ӑнлантарусенче ятарласа асӑрхаттарнӑ. Сӑмах мӗнле сюжет ҫинчен пынине тӳрех асӑрхама меллӗ пултӑр тесе халапсен ячӗсенче чылай чухне сюжет йӗрне кӗскен пӗлтернӗ.

Кӗнеке ум сӑмахӗ улӑп халапӗсене пухас тата тӗпчес ӗҫӗн ҫулйӗрӗпе паллаштарать, унтах халиччӗнхи тӗпчевсене кӗскен хак панӑ. Халапсене кам, хӑҫан, ӑҫта, камран ҫырса илнине асӑрхаттарусен пайӗнче кӑтартнӑ, унтах ӑнланма йывӑр сӑмахсене ӑнлантарса ҫырнӑ. Ятарлӑ библиографи халӑх эпосӗн ыйтӑвӗсемпе ҫыхӑннӑ паллӑрах тӗпчевсемпе тата текстсемпе паллаштарать.

Халӑх хайлавӗсене тӗплӗн тишкересси, вӗсен пахалӑхне уҫӑмлӑрах палӑртасси — малашнехи ӗҫ. Ку кӑларӑмӑн тӗп тӗллевӗсенчен пӗри — шӑпах ҫавна тума пулӑшасси. Паллах, халиччен ҫырса илмен е архивра шыраса тупман халапсем татах пулма тивӗҫлӗ. Ун пек тӗслӗхсене ҫак адреспа ярса пама ыйтатпӑр: 428015, Шупашкар, Мускав проспекчӗ, 29/1, ЧНТИ, литературӑпа фольклор пайӗ.

УЛĂП ХАЛАПĔСЕНЕ ПУХАССИПЕ ТĔПЧЕССИН КУН-ÇУЛĔ

Улăп тăпри çине ларса кансан вăй кĕрет тенĕ мăн асаттемĕрсем. Çак ытарлă сăмахра халăхăн ăслă халалĕсенчен пĕри палăрать: улăпсен хавалĕпе пурăнакан хăй те улăп пек вăйлă пулĕ, апла çитĕнме халăхсен ĕмĕрхи ăс-халне ăша хывма тăрăшмалла. Чăвашсен нумай ĕмĕр хушшинче туптаннă идеалĕсем улăп халапĕсенче те йĕрленсе юлнă. Халăх кун-çулне, унăн авалхи тавра курăмне фольклорăн пысăкрах пĕлтерĕшлĕ жанрĕ — халăх эпосĕ — хăйне май анлă ўкерсе кăтартать. Тăван халăх пултарулăхĕнче вăл пуринчен ытла улăп халапĕсем халлĕн йĕркеленнĕ.

Халăх культурин хакĕпе пĕлтерĕшне тăтăшах халăхăн эпосла хайлавĕсем уçăмлăн кăтартса параççĕ. Акă авалхи грексен пурнăçне малтан «Илиадăпа» «Одиссейăра» куратпăр, кăркăссен вăрăм та пуян кун-çулне «Манаса» вуласа пĕлетпĕр, карелсемпе тата финсемпе паллашас тенĕ чухне «Қалевалăна» тытатпăр. Халăх пултарулăхĕн эпосла сăнарĕсем йăхсемпе ăрусене, каярахпа вĕсен пĕрлешĕвĕсене, нацисене пĕр чăмăра пĕрлешсе аталанма пулăшнă. Çакă вăл, паллах, чăвашсемшĕн те хамăра кура çапла пулнă.

Этемлĕх аталанăвĕн шайĕ, общество йĕрки, социаллă пурнăç, халăхăн историри кун-çулĕ, пурăнакан çĕр-шывпа çут çанталăк тĕрлĕрен пулнине кура тĕрлĕ вăхăтра харпăр халăхăн эпосĕ тĕрлĕ мелпе, тĕрлĕ калăппа аталаннă. Хăй вăхăтĕнче çакна çителĕклĕ таран шута илмен пирки чăваш халăх эпосне пухса кăларасси вăрăма тăсăлчĕ. Кунпа пĕрлех ăна ытти сăлтавсем те чылай чăрмав кўчĕç. Вăл шутра, сăмахран, хальхи тăван çырулăх каярах вăй илни те, эпос ыйтăвĕсене ятарласа тĕпчеменни те, материалсене çителĕксĕр пухни те пулчĕ.

«Улăп» сăмах хальхи вăхăтра халăх хушшинче пысăк пў-силлĕ, вăйлă паттăр пĕлтерĕшĕпе çўрет. Авалхи вăхăт-

ра вăл çар çыннине пĕлтернĕ. Ку вăл ытти тĕрĕк чĕлхинче те çавăн пек (алп, алып). Ару-йăх е вĕсен пĕрлешĕвĕсен пуçлăхĕсем хăйсен сумлăхне кăтартма тĕп ят çумне çак сăмаха хушса каласси те пулнă. Акă ăна эпир чăвашсен мăн аслашшĕсем — сăварсем — çинчен эрмен историкĕсем çырса хăварнисенче те куратпăр: VI ĕмĕрти сăварсен пуçлăхне Алп-Илитвер тесе каланă (7)*.

Чăвашсен тахçанхи несĕлĕсем улăпсем çинчен пĕлнине сĕм авалах тĕнче пулса кайнипе тĕнче тытăмĕ çинчен хывнă халапсенче кăна мар, ытти истори материалĕсенче те тĕл пулатпăр. Ибн-Фадлан Пăлхар патшалăхне çурçĕр енчен темĕнле шултра халăх çынни шывпа иšсе çитнине, çав питĕ çӳллĕ кĕлеткеллĕ çынна çакса вĕлернине асăнать, унăн ал çырăвĕнче çавăн пекех хазарсене хирĕç питĕ çӳллĕ юлан утçăсем çапăçни çинчен каланă (60).

XII ĕмĕрте Вăтам Атăл тăрăхĕнче пулнă тепĕр çул çӳревçĕ, Абу Хамид ал-Гарнати, Пăлхарта питĕ пысăк кĕлеткеллĕ çынна курни çинчен пĕлтерет. Унăн çӳллĕшĕ çичĕ чике ытла-мĕн, ячĕ — Данки, вăл лашана ахаль çын путеке хул хушшине хĕстернĕ пек тытма пултарнă, вăл лаша чĕр куççи шăммине курăка татнă пек хуçнă имĕш. Пăлхар патши ăна валли ятарласа тимĕр кĕпе тата пысăк хуран пек шлем тутарнă. Çапăçура вăл юман чукмарпа çапăçнă. Çул çӳревçĕ пĕлтернĕ тăрăх, ун вăйĕ çав чукмарпа слона вĕлермелĕх те пулма пултарнă. Данки хăйне çынсемпе кăмăллă, сăпайлă тыткаланă. Пăлхарта вăл алăкран çăмăллăн кĕмелли мунча пĕрре кăна пулнă. Çав пысăк этемпе пĕр тăван хĕрарăм та Пăлхар хулинчех пурăннă тет. Вăл хăйĕн Адам ятлă упăшкине хыттăн ыталанă та унăн аяк пĕрчисене шартах хуçнă, çынна вĕлерсех пăрахнă (59).

Тăшманпа тăшман хушшинчи çапăçусем улăпла çынсен тытăçăвĕпе пуçланнине вырăссен вăтам ĕмĕрсенчи историйĕнчен те чылай пĕлетпĕр. Акă Куликово хирĕнчи 1380 çулхи паллă çапăçу та икĕ енчи икĕ паттăр тытăçнипе пуçланнă. Историре пулса иртнĕ çавăн пек фактсем халăх пултарулăхĕн мелĕсене кура фантастика элеменчĕсемпе, пысăклатса-ӳстерсе каланипе пуянланнă, çавна пулах вĕсем ĕмĕрсем хушшинче аса çирĕп кĕрсе юлнă.

Чăваш халăх эпосĕ пулнă-и, пулнах тăк вăл мĕнлерех сăнарлă — çакна тăван наука часах татса параймарĕ. Апла пулин те тăван халăхăн эпосла хайлавĕсене пухасси,

* Скобкăсенче кăтартнă цифрăсем кĕнеке вĕçĕнчи библиографие кĕртнĕ литература мĕнле номерпе тăнине пĕлтерессĕ.

вĕсене хак пама тытăнни пайтах вăхăт ĕнтĕ. Эппин çак ĕç мĕнле аталанса пынă-ха?

Чăвашсен улăп халапĕсене чи малтан çырса илекенĕ вăл — Ķапитон Милькович этнограф. Вăл 1783 çулта çырса хăварнă тĕслĕх («Тĕтĕм витĕр улăп курăнать») малтанхи хут 1827 çулта «Северный архив» журналта çапăннă, каярахпа ăна В. Ķ. Магницкипе Н. В. Никольский те пичетлесе кăларнă. Ķ. Милькович тĕл пулнă халап сюжечĕ чылай хăйне евĕрлĕ те пуян, ăна шăп та шай çав халлĕн урăх çырса илмен. Христос тĕнне кĕмен чăвашсен шучĕпе, чӳк çимĕçĕн юлашкине çунтаракан вут тĕтĕмĕнче улăп мĕлки палăрать-мĕн, хăй шурă тумлă, çӳçĕ кăвак, унăн пĕвĕ пĕлĕте çити çӳллĕ имĕш. Ķу тĕслĕхре улăп сăнарĕ киреметçĕсен тĕнĕпе çыхăнни, вăл вилнĕ паллă çынсен культĕнчен аталанни лайăх сисĕнет.

Асăннă материал хыççăн чăвашсем çинчен çырнă литературăра улăп халапĕсем чылай вăхăт хушши курăнмаççĕ. Ķу вăл çак сăлтавран килнĕ: пичетленнĕ очерксен авторĕсене ытларах йăла-йĕрке, хуçалăх ыйтăвĕсем интереслентернĕ, халăх эпосне пухса тĕпчесси Российăра XIX ĕмĕр варринче çеç вăй илме тытăнать-ха. Ķаярахпа халăхсен историне этнографине анлăрах çырса кăтартнă май улăп халапĕсене те çырса илме пикенеççĕ.

1871 çулта В. А. Белилин чăваш букварĕ валли халăх сăмахлăхĕн тĕслĕхĕсене пухнă май улăппа сухаçă çинчен калакан халапа çырса илет. 1876 çулта М Ф. Федоровăн «Авалхи çынсем» халапĕ пичетленет. Унта та халăх эпосĕн тĕп сăнарĕ самай колоритлă та тулли курăнать: хальхи халăх аслашшĕсем пысăк пӳ-силлĕ те питĕ вăйлă этемсенчен пулнă имĕш, улăпсем хальхи пек этемсене пĕтерсе çылăха-айăпа кĕнĕ-мĕн. Ķунтах М. Ф. Федоров халăх хушшинче анлă сарăлнă сюжетсенчен пĕрне çырса кăтартать: улăп суха сухалакан çынна лаши-суха пуçĕпех кĕсйине чиксе килет, амăшĕ пурне те каялла кайса яма хушать (145).

Н. И. Золотницкий, В. Ķ. Магницкий, С. М. Шпилевский ĕçĕсенче улăп тăприсем епле пулса кайни çинчен калакан кĕске халапсем тĕл пулаççĕ (109, 156). Ун вариантчĕсем пурте пекех пĕр пĕлтерĕшлĕ (улăп тăприсем çӳллĕ те патвар çынсем уринчи тăпрана силлесе хăварнăран пулса кайнă теççĕ).

XIX ĕмĕрте пухнă материалсенчен уйрăмах мăкшă çĕр виçевçи В. И. Михайлов 1879—1892 çулсенче çырса хăварнă ал çыру паха. Унта маларах та, кайран та пачах асăрхаман е сахал тĕл пулакан çĕнĕ сюжет йĕрĕсем те

пуян сăнарланнă. Акă вĕсенчен хăш-пĕри: улăп — креслă паттăр — шăмат кун çуралнă; вăл чăвашсен çĕр-шывне хӳтĕленĕ; вăл тутар-монголпа çапăçнă, юн кун вилнĕ; улăпăн вăрçă хатĕрĕсем — айпăлтапа хĕç; вĕсене çĕр хапха урлă хурас йăла пулнă. Унччехи тĕслĕхсенче улăп сăмах ытларах пайăр мар ята пĕлтернĕ пулсан кунта ăна уйрăм çын ячĕпех асăннă, унăн кун-çулне халăх пурнăçĕпе тачă çыхăнтарни те уççăн сисĕнет, улăп чăвашсен чи юратнă, чи аслă паттăрĕ пулни курăнать (149).

XX ĕмĕр умĕн çырса илнĕ ытти тĕслĕхсенчен А. В. Рекеев материалне асăнма юрать. Унта улăп ӳт-пĕвĕн пысăкăшне палăртса каланă çĕнĕ детальсем пур: улăпсем вăрмансем урлă çаран тăрăх утнă пек çӳренĕ, йывăççене курăка кăкланă пек тăпăлтарнă т. ыт. те.

Çĕнĕ ĕмĕр пуçламăшĕнче Н. И. Ашмарин хăйĕн нумай томлă «Чăваш сăмахĕсен кĕнекине» хатĕрлес тĕллевпе фольклор пухма ятарлă программа пичетлет. Çак вăхăтрах Н. В. Никольский те халăхăн йăли-йĕрки çинчен калакан материалсене çине тăрса пухма тытăнать. Çакă вара тăван халăх эпосĕн тĕслĕхĕсене ытларах пухма çул уçать. Ку ĕçе чылай çын хутшăнать (Г. Т. Тимофеев, И. Д. Никитин-Юркки т. ыт. те). Çĕр-шывра революци юхăмĕ сарăлса пыни вак халăхсене хăйсен кун-çулĕ çинчен хытăрах шухăшлаттарать. Улăп çинчен калакан материалсемпе çĕнĕ вариантсем çыра-çыра илнипе пĕрлех хăш-пĕр çыравçăсем вĕсемпе литературăра усă курасси çинчен шухăшлама пуçлаççĕ, эпос ыйтăвĕсене хускатма тытăнаççĕ. Акă Г. И. Комиссаров 1901 çулта хăй çырса илнĕ улăп халапне сăвăласа хурать (ал çыру упранса юлман). Г. Тихонов-Кăлкай А. С. Пушкинăн «Полтавине» чăвашла куçарнипе паллашнă май 1909 çулта И. Н. Юркин «хамăр чăваш çыннисене çĕклесе ярас» тĕллевпе тăван фольклорăн эпосла материалĕсемпе пысăк калăплă хайлавсем çырма кирлине астутарать: «Эпĕ хамăр чăвашсенĕн эпосне çырăттăм; унта Кочубей пеккисем пĕтес çук. çырма кăна ан ӳркен. Чăвашсенĕн халапĕсем пит нумай та пит аван, вĕсене халĕ пирĕн, чăвашсенĕн, пуçтарас пулать». Анчах совет саманиччен вĕсене ятарласа тĕпчес ĕçе никам та тытăнайман, çырса илнĕ материалсенчен пайтахăшĕ пичетленеймесĕрех юлнă, вĕсем сапаланчăк упраннă.

Совет самани чăваш литературипе культурине аталанма хăш-пĕр енчен çул уçса панă лару-тăрура халăх эпосĕн пуянлăхне палăртасси, унпа усă курасси чĕрĕлсех пырать. Октябрьти революци хыççăн чи малтан эпосла улăп сă-

нарĕ Çеçпĕл Мишшин «Вăрман ачисем» калавĕнче тĕл пулать: авал Атăл паттăр пулнă-мĕн, «куçĕ-пуçĕ — çăлтăр, пичĕ — уйăх, çӳçĕ — çиçĕм унăн пулнă тет, ашшĕ унăн — Киремет», хăй вăл вăрçăра çапăçса вилнĕ, «пытарнă ăна ылтăн тупăка тинĕсĕн тĕпне» (127). Чăнах та, ку сăнар хăй тытăмĕпе чылай енчен халăх эпосĕн геройĕпе пĕр евĕрлĕ, çавăнпа ку сыпăка Çеçпĕл Мишши халăхран çырса илнĕ теме те май пур, ахальтен мар ăна И. И. Одюков хăй хатĕрленĕ улăп халапĕсен пуххине те кĕртнĕччĕ. Ку халапа сăвăласа çырнине тата калаври персонаж ăна юрласа панине кура халăхра юрласа каланă пуль тесе те шутланăччĕ. Тепĕр тĕлте И. И. Одюков хăех Çеçпĕл ку сăнара калăпланă чухне фольклорпа тӳреммĕн усă курнине иккĕленсе палăртнăччĕ. Юлашки шухăша ĕнентерекен материал та пур. 1917 çулта «Хыпар» хаçатра Турхан Энтри çырнă «Чăваш историйĕ» пысăк статья пичетленнĕ, унта хунсен патши Атилла пирки çапла каланă вырăн пур: «Атăлăн (Атилла.—*Г. Ю.*) ӳтне ун халăхĕ кĕмĕл тупăк ăшне хурса, Тăнай шывне пĕвесе чарса, вăхăтлăха урăх çĕре ярса, шыв тĕпĕ типсен çавăнта шăтăк чавса пытарнă тет. Унтан пĕвине татса, шывне хăйĕн вырăнне ярса савнă пуçлăхин ӳтне шывпа витнĕ тет» (80). Çеçпĕл хăй калавĕнче шăпах çак материалпа усă курнă тесе татăклăнах калама пулать: унта та, кунта та Атăл паттăра сăнлакан детальсем пĕр пек. Киремете асăннине, паттăр сăн-сăпатне ӳкерсе панине Çеçпĕл хăй хушса хунă, чăваш юмахĕсен мелĕпе усă курнă. Ун пек ăсталăх Çеçпĕлĕн «Çĕн Кун аки» сăввинче те вăйлă сисĕнет: поэт халăх эпосĕн сăнарне çĕнĕ саманари чăваш ĕç çыннипе çыхăнтарать, ăна интернационализм туйăмĕ витерет.

Совет саманин малтанхи вунă çуллăхĕнче кунсăр пуçне А. Петрова, М. Юман, И. Юркин, Г. Комиссаров, Ф. Романов, Тевет материалĕсем пичетленеççĕ. Кунта унччен асăрханă сюжетсене пуянлатакан детальсем те пайтах, çĕнĕ сюжетсем те тĕл пулкалаççĕ. Çапах вĕсенче чăвашсен авалхи эпосĕн пуянлăхĕ чухăн курăнать-ха (95, 160, 112, 124, 133).

Ытти халăхсен эпос кĕнекисем тăтăшрах тухса пынă май чăваш çыравçисем улăп халапĕсен пĕтĕмĕшле пуянлăхне çыхăнуллă кăтартас, ăна çивĕч чĕлхепе сăвăлас ыйтăва хускатаççĕ. 1924 çулта «Сунтал» журналта ку тĕлĕшпе «сăмах ваклас йĕркепе» Степан Лашман «Юрă-сăвăсене, халапсене пухса йĕркелесе поэма çырма пулĕ-ши?» ятпа ятарлă пĕчĕк статья пичетлет. «Халăх сăмахлăхĕнчен йĕркелесе тунă произведенисем ытла та илемлĕ пулаççĕ, вĕ-

сенче халăх чунĕ, пуçĕ, чĕри, куçĕ пит лайăх курăнать»,— тет вăл племлетнĕ эпос пĕлтерĕшне палăртса. Автор «Калевала» тĕслĕхĕпе чăвашсен эпосне йĕркелеме чĕнет, «пирĕн те Улăп пуррине, халапсенче урăх вăйсем те пуррине, кĕрешӳ те пуррине» асăрхаттарать, «Улăпиада» поэма çырма хатĕрленме кирлине палăртать (43).

Шел пулин те С. Лашман хускатнă пысăк ыйтупа «сăмах вакласси» пулаймасть, пичетре пĕр статья та тухмасть. Çакна пăхмасăрах Семен Элкер улăпсем çинчен калакан сюжетсен ярăмне йĕркелет, ăна сăвăлла каласа парать, малтанхи хут ăна «Улăп» ятпа 1927 çулта «Сунтал-та» пичетлет (158). Унта пĕтĕмпе вунă сюжет ытла: Улăп çеçен хирте амăшĕпе пурăнать, йывăç чукмар тăвать, выльăх пăхать, çĕленсемпе тата арăслансемпе, çавăн пекех пĕчĕк пӳллĕ хурахсемпе çапăçать, чулсене салатать, Алтай енчен анăçа пурăнма куçать, çĕр ĕçлекен этеме лашипе суха пуçĕ-мĕнĕпех кĕсйине чиксе килет, амăшĕ хушнипе каялла кайса ярать. Юлашкинчен улăп тăприсем урине çыпăçнă пылчăк-тăпрана силлениле пулни çинчен каланă. Кайранхи кăларăмсене (1941, 1956, 1960) поэт хăй сăвăланă халапа «Улăпсем» тесе, тĕп персонажа Ахрат тесе ят панă, Эсреметпе Хăямат сăнарĕсене кĕртнĕ. С. Элкер кунта чăвашсен несĕлĕсем куçса килнине тĕрĕсех кăтартнă, чăваш халапĕсен стильне те вырăнлă тытса пынă, унăн чĕлхи уçăмлă та яка, автор тăван поэзишĕн чи характерлă сăвă виçипе — çичĕ сыпăклă силлабикăпа такмаклать. Анчах халапра халăхăн сĕм авалхи тапхăрĕ кăна сăнарланнă, ăна пĕтĕмĕшле çеç кăтартнă, çавăнпа вăл асамлă юмах пек вуланать. Çакна та асăрхаттарса хăвармалла: С. Элкер каланă тăрăх, халапсен ярăмне сăвăланă чухне кăркăссен «Аджа» ятлă халапĕпе те усă курнă, хăйĕнчен те хушса çырнă. Çавăнпа ăна халăх эпосĕн чăн-чăн тĕслĕхĕ тесе калама пултараймастпăр.

С. Элкер халăх эпосĕ çинчен каярах та, 1961 çулта, çырса хăварнă. Унта вăл чăвашсем хушшинче улăп çинчен калакан мĕнле-мĕнле сюжет упранса юлнине палăртать, çаксене асăнать: улăп вăрмансем, шывсем урлă утать, вăл çӳллĕ йывăççене пĕç хушши витĕр хăварать, вăтă йывăçа армути тесе тăпăлтарать, суха тăвакансене кăвакарчăн е çĕр хурчĕ вырăнне хурать те амăшĕ патне кĕсйине чиксе каять, амăшĕ ăна сухаçăсене тивме хушмасть, улăп тăприсемпе çаврака лупашкасем улăп урин йĕррине тата вăл сиплленĕ тăпрана пĕлтереççĕ. С. Элкер кунта хăй сăвăланă эпос материалĕсенчи сюжетсенех илсе кăтартать. Унччен пичетленнĕ е архивсенче выртакан хăш-

пĕр тĕслĕхсене вăл шута илеймен. 1947 çулта поэт Çуйăн Хĕветĕрĕн «Улăп» ятлă сăвăлла халапне редакциленĕ, анчах кунта вăл çав текстри çĕнĕрех сюжетсене те кĕртмен: ахăртнех, Çуйăн Хĕветĕрĕ усă курнă сюжетсене асамлă юмах элеменчĕсем кăна тесе шутланă (128).

С. Элкер манăçнă хăш-пĕр сюжетсем çинчен те пĕлтерет: «Улăп пек паттăрсем, былинăлла пăхаттирсем çинчен каланисем пирĕн урăх юмахсем те пулнă: вĕсенчен чи палли «Хĕвеле ирĕке кăларни»—Михаил Петрович (Тинехпи) çырса хăварни. Анчах Тинехпи ку хăй ача чухнех илтнĕ юмаха чылай манса кайни çинчен хăех каласа парать. Вăл халĕ те питĕ пысăк фантазиллĕ, вăйлă та илемлĕ юмах.

Тата фольклора юратакан Илле Тукташ та час-часах ĕлĕк, хăй ача чух, илтнĕ пĕр юмах çинчен асăнатчĕ. Ку юмахĕ пĕр вăйлă паттăр Пăта патшан пăта пек тăрăнакан çар çыннисемпе çапăçса вĕсене çĕмĕрни çинчен, çав паттăр хăйĕн тăван халăхне усал тăшмансенчен хăтарса ирĕклĕ кун-çул пани çинчен калатчĕ. Анчах та манса кайнă пирки Тукташ ку юмаха çырса хăварма пултараймарĕ. «Ку юмах вара чăнах та чăваш халăхĕн былиниех»,—тетчĕ вăл ăна çырайманнишĕн шеллесе» (89).

Асăннă юлашки икĕ юмах çинчен И. Тукташ хăй те «Чăваш фольклорĕ» кĕнекен малтанхи кăларăмĕн ум сăмахĕнче каланă. Вĕсене тĕпчевçĕ çакăн йышши ытти асамлă юмахсемпе пĕрле вырăс тата тĕрĕк халăхĕсен эпосĕпе танлаштарать, вĕсен пĕр пеклĕхĕсемпе уйрăмлăхĕсене палăртать. Çапла вăл чăваш наукинче халăх эпосне тĕпчес ĕçе пуçарать, чылай уçăмлă та çивĕч шухăш калать (79). Çакăнпа пĕр вăхăтрах Н. В. Никольский И. Тукташ хатĕрленĕ «Чăваш фольклорĕ» кĕнекен ал çырăвне рецензиленĕ май чăваш юмахĕсенче тĕл пулакан эпос сюжечĕсене асăнать, чăваш эпосне аталанма тутар ханĕсен пусмăрĕпе патша влаçĕн йĕрки чăрмантарнине палăртать (52).

И. Тукташ тĕпчевĕ çакăн пек пысăк ыйтусене татса парать: чăвашсен «пĕтĕмĕн сыхланса упраннă эпос тĕслĕхĕсем пачах та çук», «чăваш юррисем хушшинче героикăллă эпос йĕрĕсем... пачах тĕл пулмаççĕ», «каярахри вăхăтсенче хывнă чăваш юмахĕсен тĕп форми юрă мар, повествовани», анчах авал «сăвăласа, юрă манерĕпе каласа панă» юмахсем те çӳренĕ, «чăвашсен авал эпосла произведенисем чăн та пулнă, анчах вĕсем историлле йывăр сăлтавсене пула вăрахăн-вăрахăнах манăça тухса пынă». Хăй шухăшĕсене ĕнентерме автор чылай тĕслĕх илсе кăтартать.

Тĕпчевĕн 1941 çулхи вариантĕнче И. Тукташ улăп халапĕсене тишкермен-ха, Улăп сăнарне унта «пысăк кĕлеткеллĕ паттăрсем» пирки каланă май çеç асăннă. 1949 çулта тухнă «Чăваш фольклорĕ» кĕнекере ум сăмах авторĕ улăп халапĕсене те чылай енчен хак парать. Кунта вăл С. Элкер сăвăлана ярăмри сюжетсене тĕпе хунă, архивсенчи пичетленмен текстсене явăçтарма ĕлкĕреймен, çавăнпа улăп паттăр çинчен калакан халапсем питĕ сахал сыхланнине кăтартать: «Ĕмĕрсем урлă утса тухнă халăх геройĕн пурнăçĕпе ĕçĕсем çинчен эпир халĕхи вăхăтра татăк-кĕсĕксем кăна тĕл пулатпăр. Вăл епле çуралса ӳсни, хăй ĕмĕрĕнче епле тăшмансемпе çапăçни, халăхăн пулас телейшĕн епле мухтавлă ĕçсем туса хăварни — çаксем нимĕн те паллă мар»,—тет И. Тукташ.

Тĕпчевçĕ улăп сăнарне нумай енчен тĕрĕс хак парать. Ун шучĕпе улăп йăваш та тӳрĕ кăмăллă пулнă, вăл хăйне тĕкĕнмен чухне никама та хур тумасть, çавăнпа ăна чăвашсем мĕн ĕлĕкренех хăйсен чи юратнă паттăрĕ тесе шутланă. Улăп халапĕсене И. Тукташ «истори тусанĕ айне пулса çухалнă эпос тĕпренчĕкĕсем» тесе тĕрĕсех хаклать, çавна май чăвашсен халăх эпосĕ пулнине татăклăнах çирĕплетсе калать.

Хамăр çĕр-шывра халăхсен эпосне тĕпчесси вăйлансах пынă лару-тăрура çак пĕтĕмлетӳсем чăвашла çĕнĕ материалсем пухса пичетлеме, пĕтĕм тĕслĕхсене анлăрах тишкерме май пачĕç. Ку вăл чăваш халăхĕн тĕрлĕ науки вăй илсе аталаннă май пулса пычĕ.

1940—1970 çулсенче Н. Данилов, В. Каховский, В. Иванов-Паймен, Юхма Мишши улăп халапĕсен çĕнĕ тĕслĕхĕсене пичетлеççĕ. Вĕсенчен уйрăмах 1963 çулта «Сказки и предания чуваш» кĕнекере кăларнă «Улăп историйĕ» пысăк пĕлтерĕшлĕ. Вăл текст халăх историйĕн вăрăм тапхăрне анлă кăтартать. Кунта чăвашсен несĕлĕсем Çурçĕр Кавказра пурăнни те, вĕсем Вăтам Атăл тăрăхне куçса килни те уçăмлă йĕрленнĕ, маларах выльăх ĕрчетсе пурăнни, унтан çĕр ĕçне тытăнни те сăнарланнă, тĕнпе йăлайĕрке паллисем те ӳкерĕнсе юлнă. Халапра улăпсен икĕ ӳсĕмне куратпăр: турă çĕр çине янă улăпăн йĕкĕреш ывăл çуралать. Ку тĕслĕхре çĕнни нумай — улăпсем мĕншĕн пысăк айăпа кĕнине ăнлантарса парать: тусем хушшинчи вĕтĕ çынсене ырра вĕрентме янă улăп турă ирĕкĕнчен тухать— вĕтĕ çынсен кĕтĕвĕсене тытса илет, хăйсене тĕрлĕ çĕре хăваласа ярать, çавăнпах ăна турă кайран ту çумне сăнчăрласа хурать (125).

В. Каховский археолог республикăри улăп тăприсене

тĕпченĕ май вĕсенчен хăш-пĕри историри паллă ĕç-пулăмпа (вăрçă-харçăпа) çыхăннине кăтартрĕ, халăх хушшинче çӳрекен халапсен тĕрлĕрен варианчĕсене чылай пухрĕ, вĕсем çинчен пĕтĕмлетсе каларĕ, çапла вара тăван тавралăхри улăп тăприсем çинчен лайăхрах пĕлме пулăшрĕ (28).

В. Иванов-Паймен «Кĕпер» романăн пуçламăшĕнче усă курнă улăп халапĕн сюжечĕ оригиналлăхпа уйрăлса тăрать: Киремет Атнер улăп çăпатине вăрлать, улăп çӳрекен вырăнсене шурлăх-йӳçлĕх туса хурать, чухăнсене ырă пурнăç туса парасшăн тăракан паттăра ĕмĕрлĕхех çывратса ярать. Татса калама çук, унта прозаик хăй фантазийĕпе улăштарнă вырăн та пур-и тен, çавăнпа ăна чăнчăн фольклор материалĕ теме хĕн (110).

Халăх эпосĕн материалĕсене пухса тĕпчесси уйрăмах юлашки вунă-вун пилĕк çул хушшинче вăй илчĕ. Улăп халапĕсене пухас ĕçре чи малтанах И. И. Одюков, Çуйăн Хĕветĕрĕ, Иван Патмар, Юхма Мишши тата Валем Ахун нумай тăрăшнине палăртмалла. Чăваш наука тĕпчев институчĕ ирттернĕ фольклор экспедицийĕсем вăхăтĕнче те чылай текст çырса илнĕ, наука архивĕнче те сахал мар çĕнĕ ал çырăвĕсем тупнă. Тĕпчев институчĕ халăх эпосĕн çивĕч ыйтăвĕсене татса парас тĕллевпе ятарлă комисси йĕркелерĕ, комисси ларăвĕсенче фольклор материалĕсем тăрăх эпосла поэма йĕркелес хăш-пĕр ыйтусене сӳтсе явнă. Çак тапхăрта чăваш тĕпчевçисем халиччен пухăннă материала тĕрлĕрен наука куçĕпе тишкерчĕç, вĕсен пахалăхне тата халăх культуринчи пĕлтерĕшне чылаях анлă кăтартса пачĕç.

1975 çулта И. И. Одюков чăваш халăх эпосĕн тĕслĕхĕсене «Улăп» ятпа уйрăм кĕнекен пухса кăларни чăваш халăх сăмахлăхĕшĕн паллă ĕç пулса тăчĕ. Кунашкал ĕçе тума чылай маларах тытăнса пăхнă, анчах ăна вĕçне çитереймен. 1934 çулта «Колхозник» хаçат Самарта çитес çул «Чăвашсен эпосĕ» кĕнеке тухасси çинчен икĕ хутчен пĕлтернĕ (ку ĕçе М. Юманпа И. Тукташ хускатнă пулас). «Улăп» сборникре çĕнĕ материал нумай, вĕсенчен чылайăшне И. И. Одюков хăй пухнă. Ум сăмахра паллă фольклорист пичетленекен халапсем чăвашсен историйĕпе мĕн тери çыхăнни çинчен кĕскен каласа панă, ăнлантарусенче текстсене хăçан, кам, ăçта çырса илнине кăтартнă, вĕçĕнче улăпсем çинчен калакан литература библиографине кĕртнĕ. Кĕнекене шкул çулĕнчи ачасем валли кăларнă, унта юлашки тапхăрччен пухăннă чи паллă сюжетсем çеç кĕнĕ, наука аппарачĕ ăшăх, çавăнпа ăна чăн-чăн

наука кăларăмĕ теме çук. Апла пулин те кĕнеке халăх эпосĕн пуянлăхне, унăн уйрăмлăхĕсене унччен хинчен чылай анлă кăтартать. «Пĕлĕт çĕклекен улăп», «Пĕлĕт çинчи улăп», «Вĕçсе çӳрекен улăп» ятлă текстсем хăйсен идейипе сăнарĕсене кура чăвашсен сĕм авал хывнă халапĕсем пулма тивĕçлĕ, вĕсенче, сăмахран, халăхăмăр несĕлĕсем Атăл çине куçса килнĕ хыççăнхи пурнăç паллисем сисĕнмеççĕ. Вулакансемшĕн унччен улăпсен паттăрлăхĕ çинчен калакан сюжетсем паллă пулман пулсан, кунта вара вĕсем чылаях пысăк вырăн йышăнаççĕ: улăпсем Алтăркуçпа, темиçешер пуçлă аçтахасемпе, Хусан ханĕсемпе, паллă мар Терпет хунпа çапăçаççĕ («Улăппа çăткăн Алтăркуç», «Улăппа çичĕ пуçлă Аçтаха», «Çунатлă урхамах», «Ахплат паттăр»). Çак тĕслĕхсем тăван халăх пултарулăхĕнче хăй вăхăтĕнче паттăрлăх эпосĕ те пулнине çирĕплетсе пачĕç. Кĕнекери текстсем улăпсем çĕр ĕçĕпе пурăнма тытăннине витĕмлĕ сăнласа кăтартаççĕ. Сăмахран, Асамат паттăр улăпа тимĕр тĕрен туса парать. Малтанхи вăхăтра эпир эпос геройĕсене ятсăр паттăр пек çеç пĕлнĕ пулсан, кунта вĕсен тĕрлĕрен ятне тĕл пулатпăр (Улăп, Асамат, Юман, Таттаймăс, Çĕрпӳ, Ахплат т. ыт. те). «Хĕр хуйхи» халапра улăпăн Савтепи ятлă савнă хĕр тусĕ пулни çинчен каланă. Çак фактсем халăх эпосĕн тематики анлă пулнине кăтартрĕç. Вăл чăнах та çапла пулнине Çуйăн Хĕветĕрĕ, Иван Патмар, Юхма Мишши, Валем Ахун ятарласа пухнă материалсенчен те курма пулать (халĕ вĕсенчен чылайăшĕ Чăваш наука тĕпчев институчĕн архивĕнче упранаççĕ). Çуйăн Хĕветĕрĕ хăйĕн материалĕсене сăвăласа «Улăп» ятпа паттăрлăх халапĕсен ярăмне йĕркелесе çырчĕ (140). Юхма Мишши вара литература тĕлĕшĕнчен илемлетсе прозăлла каласа пачĕ (169). Унта тĕпре тăван фольклор материалĕсем тăраççĕ пулин те, вĕсене халăх пултарулăхĕн таса тĕслĕхĕсем теме çук, çавăнпа вĕсене тишкересси — уйрăм ĕç. Асăннă энтузиастсен тата ытти чылай çынсен нумай çул хушши пухса пынă тексчĕсем «Чăваш халăх сăмахлăхĕн» VI томĕнче туллинрех пичетленчĕç (149). Вĕсем тăван халăх эпосĕн тĕнчине тата анларах курма пулăшаççĕ, халлĕхе вĕсене тĕпчевçĕсем тĕплĕн тишкерме ĕлкĕреймен-ха. Умри тĕп тĕллевсенчен пĕри — шăпах вĕсем валли материалсем пухса парасси, халăх эпосĕн тĕслĕхĕсене пухса тĕпчес ĕç аталанăвне анларах пĕтĕмлетесси.

Чăваш тĕпчевçисем халăх эпосĕ çинчен çырнă литература халĕ пирĕн сахал мар ĕнтĕ. Вĕсенчи тĕп шухăшсем мĕнлерех-ха?

М. Я. Сироткин 1965 çултах чăваш халăхĕн эпос хывас пултарулăхĕ çурма мифла халапсенче палăрнине асăрханăччĕ, çакна вăл чăвашсен несĕлĕсем Алтай сывăхĕнче, Çурçĕр Кавказра, каярах Вăтам Атăлта пурăнни çинчен, йăх пуçĕсем çинчен калакан халапсенче курнă. Ун шучĕпе авалхи историлле ĕç-пулăм асамлă юмахсенчи улăпсем тăван çĕр-шывĕн, ирĕклĕхĕшĕн çĕленсемпе çапăçни урлă çеç сăнарланса юлнă-мĕн, çав юмахсем анлă эпосла юрăсем е былинăсем валли никĕс пулса тăрайман, çак процеса тутар-монгол пусмăрĕ чарса лартнă (71). М. Я. Сироткин, тĕпрен илсен, И. С. Тукташпа Н. В. Никольский шухăшĕсен йĕрĕпех пырать, вĕсен пĕтĕмлетĕвĕсене аталантарать, анчах вăл улăп халапĕсем халăх пултарулăхĕнче уйрăм жанр форми пулса юлнине тĕллесе кăтартмасть. Çак сăлтавсене ăнланма çăмăл: халăх эпосĕн хайлавĕсене вăл вăхăта сахал пухса қаларма ĕлкĕрнĕ.

Чăвашсен улăп халапĕсене С. В. Элкерпе И. С. Тукташах ытти халăхсен (вырăс тата тĕрĕк халăхĕсен) эпосĕпе танлаштарса пăхма тытăннăччĕ, вĕсен сюжечĕсемпе сăнарĕсен пĕр пеклĕхĕсене палăрткаланăччĕ. Этнограф куçĕпе тишкерекен П. В. Денисова чăваш халапĕсем пăлхар, венгр тата тутар халăхĕсен эпосĕпе пĕр тымартан аталаннине асăрхама май пачĕ, халăхсен авалхи çыхăнăвĕсене кăтартрĕ, вĕсем йăх-ăру хутшăнăвĕсенченех, йăхсем çеçен хирсем тăрăх куçса çӳренĕ вăхăтранах юлнине палăртрĕ.

Тĕрлĕ халăх эпосĕнчи çыхăнусем В. Ф. Қаховскийшĕн чăвашсен авалхи историри куң-çулĕ çинчен калакан шухăшсене çирĕплетме вырăнлă материал пулса тăчĕç, историк юнашар пурăннă халăхсем пĕр-пĕрне культура витĕмĕ кӳнине те кăтартса хăварчĕ (34).

Çапла танлаштарса тĕпченĕ май В. Я. Қанюков тăван халăх эпосĕн тематикипе жанр формин уйрăмлăхĕсене уççăнрах чикĕлеме тăрăшрĕ. Вăл калана тăрăх, улăп халапĕсем Вăтам Азипе Уралти тĕрĕк халăхĕсен паттăрлăх эпосĕпе пĕр тымартан матриархат тапхăрĕнчех аталаннă. Пирĕн хăш-пĕр сюжетсене питĕ çывăххисем Атăл çипе Балтика çи угро-финсен фольклорĕнче те пур иккен. Тĕпчевçĕ чăваш халăх эпосĕ мĕншĕн иртерех аталанма пăрахни çинче чылай чарăнса тăрать. Тĕпрен илсен вăл унченхи фольклористсем каланисене пĕтĕмлетсе çырчĕ.

Халăх педагогикине тишкерсе тухнă май Г. Н. Волков та улăп халапĕсене аякка хăвармарĕ, вĕсенче халăхăн пурнăç хăнăхăвĕ сăнарланса юлнине палăртрĕ. Çакна вăл улăпсем пысăк айăпа кĕрсе йывăр инкеке лекни çинчен калакан сюжетра асăрхарĕ. Улăпа ту хысакĕ çумне

сăнчăрлама хистенĕ сăлтав вăл — кĕвĕçӳ-çаткăнлăх туйăмĕ. Анчах çак сюжетрах ырă пахалăх пур: улăп хăйĕн йăнăшне туйса илет, ăна татăклăнах сивлет, ахальтен мар вăл хăйĕн йĕкĕреш ывăлне хăй тунă пысăк йăнăшран сыхланма, пурнăçра ырă вăрлăх кăна акма пиллесе-халалласа хăварать. Çакă вăл халăхăмăрăн йывăрлăхра туптаннă, хаклă хакпа тупнă ăс-халĕ. Вăл вулакансемшĕн — паян кун та усал ĕçе сивлеме вĕрентекен ырă тĕслĕх (11).

А. К. Салмин «Чăваш эпосне йĕркелеме май пур-и?» статьяра хускатнă ыйту чăваш фольклористикишĕн чăнах та çивĕч шутланать: автор чăваш халăх эпосĕн пуянлăхне унăн халапĕсенче кăна мар, паттăрлăх халапĕсенче те шырама кирлине асăрхаттарчĕ. Çакна шута илсе çитерейменнипех ĕнтĕ эпос тĕпчевçисемпе çырулăх эпосĕ йĕркелес тенсем «тĕрĕс çул çине ӳкеймен» имĕш. Çавна пула вĕсем, ун шухăшĕпе, тăван халăх эпосĕн аталанăвне тĕплĕ çутатса параймарĕç. А. Салмин аса илтерни çĕнĕ шухăш мар-ха, ăна Н. В. Никольский, И. С. Тукташ, М. Я. Сироткин та палăртса хăварнăччĕ, анчах «таса эпос шыранипе» пĕр вăхăтра паттăрлăх юмахĕсенчи эпос туртăмĕсене кирлĕ пек хакламанни те пулчĕ, паттăрлăх юмахĕсене асамлă юмахсемпе шайлаштарчĕç. Ку вăл, пĕр енчен, жанр ыйтăвĕсене наукăра уçăмлăн татса пĕтерменнинчен те килчĕ. Çитменнине, паттăрсем çинчен калакан юмахсене халиччен те ятарласа анлăн тишкереймен, ун пек юмахсене уйрăм кĕнекен те пухса кăларман.

«Паттăрлăх эпосĕ пысăк произведенисем халлĕн мар пулин те, юмах-халап майăн паян кунччĕнех упранать»,— тет А. Салмин. Вăл кунтах эпосла халапсен пĕтĕмĕшле тытăмне палăртать, тĕслĕхсемпе çирĕплетет, паттăрлăх юмахĕ халăх эпосĕн «кĕçĕн формн е ун аталанăвĕн умĕнхи тапхăрĕ» тесе шутлать (63).

Асăннă фольклорист çине тăрса асăрхаттарни хăш-пĕр авторсене халăх пултарулăхĕн материалĕсем тăрăх çырулăх эпосĕ йĕркелеме хавхалантарчĕ. Çуйăн Хĕветĕрĕ, Юхма Мишши тата Валем Ахун халăх халапĕсене паттăрлăх юмахĕсен еккипе йĕркелесе çырнисем хăш-пĕр енчен ăнăçлă пулчĕç. Вĕсене тăван историе анлăрах кăтартма, халăхăн авалхи паттăрлăхне курăмлăрах ӳкерсе пама май килчĕ. Анчах та вĕсен ĕçне пикенсе тишкерни сисĕнмерĕ-ха. Сюжет-сăнар енчен пуян халапсенче пăтрашу-хирĕçӳлĕх тавраш̆ĕ те сахал мар-и тен — вĕсене халăх тавра курăмĕпе, илемлĕх туйăмĕпе çийĕнчех шайлаштарса хаклани кирлехчĕ вара.

Кунта А. К. Салминăн тепĕр ĕçне те ырăпа асăнса хă-

вармалла. Вăл чăваш эпосне калмăксен «Джангарĕпе» танлаштарса пăхрĕ (64). Çакă тăван фольклор тĕпчевçисене чăваш халăх пултарулăхне ытти халăхсен ăсталăхĕпе тĕплĕрех танлаштарса ĕçлеме хистет, вăл тăван эпос пуянлăхне ăнкарма ăнăçлă мел пулса тăрать.

Çапла ĕçлени ыттисене те çакăн йышши урăх материалсен пĕлтерĕшне уçăмлăрах кăтартас çул çине кăларчĕ. Кунта сăмах чăвашпа мари халăхĕсен улăп халапĕсене танлаштарса пăхни çинчен пырать. Чăваш Республикин Етĕрнепе Çĕрпӳ районĕсенчи чăвашсем хушшинче Кăнар улăп çинчен çырса илнĕ халапсем пур. Кăнар сăнарĕ марисен Онар паттăрĕпе пĕр иккен. Çак пĕр пеклĕх икĕ халăх кӳршĕллĕ пурăннинчен килет. Çапла çирĕплетет Юхма Мишши. Кăнар паттăр ячĕ, ун шучĕпе, чăвашсем хушшине марисенчен куçса сарăлма пултарнă (96). В. Г. Родионов вара ку шухăша татăклăн хирĕçлет, Кăнар ят чăвашсем хушшинчех Хунор ятран аталанса пулнине ĕнентерет (62).

Асăннă тĕпчевçĕсенчен чылайăшĕ халăх эпосĕн ыйтăвĕсене ытти темăна çутатнă май тишкернĕ. И. И. Одюковăн «Чувашские сказания об улыпах» статйи вара чăваш фольклорĕн çак жанрне ятарласа хак панă тĕп ĕç пулса тăчĕ (54). Вăл 1970 çулсен варри таран пухнă пĕтĕм материала тата вĕсем çинчен çырнă тĕпчевсене анлăн пĕтĕмлетрĕ, татса паман хăш-пĕр ыйтусем пирки уçăмлă сăмах каларĕ. Статья авторĕ улăпсем çинчен çырнă литературăна мĕн авалтан тишкернĕ май малтанхи тĕпчевçĕсен шухăшне çирĕплетме çĕнĕ тĕслĕхсем илсе кăтартать. Атăлçи тĕрĕк халăхĕсен эпосла халапĕсем Пăлхар патшалăхĕ вăхăтĕнче е çав патшалăха кĕнĕ йăхсен унччченхи кун-çулĕнче йĕркеленнĕ. Çакна унччченех темиçен те палăртнă. Шухăша ĕнентерме паллă фольклорист чăвашсен улăп халапĕсене тĕрлĕ тĕрĕк халăхĕн эпосĕпе танлаштарать, вĕсен пĕр пеклĕхне уççăн курать. Ăна май вăл «улăп» сăмахăн кун-çулне тĕрĕк халăхĕсен тĕп аслашшĕн Ашинăн династийĕ таранах йĕрлесе тухать, çав сăмаха патшасенчен пайтахăшĕ титул вырăнне хăйсен ячĕ çумне хушса каланине чылай асăнать. Çавăнпа чăвашсен «улăпĕ» хăйĕн аталанăвĕпе авалхи тĕрĕксен пурнăçĕпе çыхăнни иккĕленӳсĕр факт пулса тăрать.

Хăй умĕнхи хăш-пĕр тишкерӳçĕсемпе килĕшсе В. Я. Канюков çапла каланăччĕ: «чăвашсен героикăлла эпос упранса юлман», çакă вăл вĕсем уйрăм халăх пулса йĕркеленнĕ самана йывăр пулнинчен килме пултарнă, çавăнпа хăйсем халăх пулса чăмăртаннă вăхăтра, «хăйсен истори-

Чувашская Республиканская БИБЛИОТЕКА им. М. Горького
34344-чув

не мухтаса юрлас тапхӑрта чӑвашсем тӑшман пусмӑрӗ айне нумайлӑха лекмелле пулса тӑнӑ, халӑхӑн хӑйӗн паттӑрлӑхӗпе мӑнаҫлӑхне мухтава кӑларас сӑлтавӗ ҫӗтнӗ, эпос аталанӑвӗ чарӑнса ларнӑ» (25).

Ҫак пӗтӗмлетӗве И. И. Одюков пӗр иккӗленмесӗр йышӑнать. Анчах та тӑван фольклор материалӗсем ӑна хирӗҫлени курӑнать, чӑвашсен паттӑрлӑх эпосӗн тӗслӗхӗсем пурри халӗ аванах сисӗне пуҫларӗ: улӑпсем тӗрлӗрен ҫӗлен-аҫтахапа ҫеҫ мар, пусмӑрҫӑ-патшапа, Хусан ханӗсемпе кӗрешеҫҫӗ. Акӑ улӑп тутар-монголпа ҫапӑҫса вилни ҫинчен калакан сюжет тӗслӗхне В. И. Михайлов ҫӗр ҫул каяллах ҫырса илнӗ, уп пек текстсем юлашки вӑхӑтра пайтах тупӑнчӗҫ. Ҫавӑнпа чӑвашсен «героикӑлла эпос упранман» тени тӗрӗс мар пулса тухать.

Чӑваш халӑх эпосӗ мӗншӗн пӗчӗк калӑплӑ формӑпа — улӑп халапӗсем халлӗн аталаннин, вӑл эпоса поэма формипе вӑй илейменнин сӑлтавне чӑвашсем нумай вӑхӑт пусмӑра лекнипе ҫыхӑнтарни ӗнентерӳсӗр курӑнать. Ку вӑл чӑвашсем ҫӗр ӗҫӗпе пурӑнма ытти тӗрӗк халӑхӗсенчен маларах ҫыхӑннӑран та килнӗ теме пулать. Халӑха сапаланарах пурӑнма тивнӗ, ҫапах та «пӗрлӗхлӗ ушкӑнпа» пурӑнасси пӗтсе ларман. Халӑхӑн патшалӑх интересӗсене сыхлас тивӗҫӗ пӗчӗкленнӗрен тата уйрӑм ҫӗре яланлӑха ҫирӗп вырнаҫнӑран тӗрлӗ вырӑнти чӑвашсем пӗр-пӗринпе сахалрах хутшӑннӑ, ҫавна май пысӑк эпос традицийӗсем вӑйлӑ аталанайман. Анчах чӑвашсем пусмӑрта пурӑннӑ вӑхӑтра вӗсен хӑйсен ҫӗр-шывне, тӗнне сыхласси пӗтсе ларман, кӗрешӗвӗ чарӑнман, ҫавна май ӑна сӑнарлама эпос форми кирлех пулнӑ. XIII ӗмӗртенпе халӑхӑмӑр пусмӑрта пурӑнни эпосӑмӑра хӑйне евӗр йӗркеленӗ.

Улӑп халапӗсенче Хусан ханӗсене хирӗҫ ҫапӑҫнисем упранса юлнине кура чӑваш халӑх эпосӗ XVI ӗмӗрччченех аталаннӑ теме пултаратпӑр. Ун хыҫҫӑн, чӑнах та, халӑх историе «эпос куҫӗпе мар, урӑхла виҫепе пӑхма пуҫлать». Ку вӑхӑтченхи пурнӑҫа сӑнлакан истори халапӗсенче миф, эпос традицийӗсем вӑйлӑ.

И. И. Одюков тӗпчевӗн пысӑк пӗлтерӗшӗ акӑ мӗнре: унта улӑп халапӗсен жанр паллисене халиччченхинчен туллирех кӑтартнӑ, ҫӗнӗ материал чылай явӑҫтарнӑ. Автор шучӗпе, улӑп халапӗсенче мифсемпе пӗр пеклӗх сахал мар, вӗсем хӑйне уйрӑм жанр пахалӑхӗсене ҫителӗклӗ пӗрлештерсе тӑраҫҫӗ. Чӑваш эпосӗн тексчӗсенче сӗм авалхи сюжетсем тӗп вырӑн йышӑнаҫҫӗ, вӗсем йӑх-ӑру, матриархат тапхӑрӗнченех килеҫҫӗ, вӗсем ҫӗнӗ эрӑччченех йӗркеленнӗ, хӑйсен ӗлӗкхи сӑн-сӑпатне нумай улӑштарман.

Улăп тăприсем çинчен калакан халапсем те авалхи тапхăртах, чăвашсен мăн аслашшĕсем Атăл çине куçса киличченех, йĕркеленнĕ иккен. Çакна И. Одюков çапла ăнлантарать: Чăваш Республикинче улăп тăприсен хисепĕ пилĕк çĕртен иртет, вĕсем чăвашсем ку вырăна киличченех пулса кайнă, халăхăмăр вĕсене хальхи вырăна куçса килсессĕн тин улăп тăпри тесе ят панă. Çакă вăл хамăр фольклора кӳршĕ халăхсеннипе танлаштарнинчен те курăнать-мĕн (тутарсемпе марисен çакăн йышши халапĕсенче улăп тăприсем улăп хăй çăпатинчи тăприне силлесе хăварнипе пулса кайни çинчен каланисем çук е питĕ сахал).

В. Я. Канюков чăваш паттăрĕн, ытти халăхсенни пек, юлташĕсем çук тесе çирĕплетнĕччĕ. И. И. Одюков сăнанă тăрăх, чăваш халăх эпосĕнче сакăр улăп тĕл пулать: Улăп, Марка, Алтăр Хайпулла, Таттаймăс, Курмин Курминч, Туппин Туппинч, Атăл паттăр, Лапшу Çтаппанĕ. Ку ятсенчен Çеçпĕл Мишши калавĕнчен илнĕ Атăл паттăр ячĕ чăн-чăн халăх эпосĕпе çыхăнманнине малтан палăртрăмăр ĕнтĕ. Лапшу Çтаппанĕ те мĕн авалтан килекен ят мар, вăл совет саманинче Куçма Чулкаçăн «Сунарçă халапĕсем» кĕнеки урлă сарăлнă. Юлашки вăхăтра пухсатупса палăртнă текстсенче ытти улăпсен ячĕсем те пур: Асамат, Юман, Çĕрпӳ, Сикпăрçа, Хĕлиман т. ыт. те. Атăл паттăр тенĕрен тата çакна каламалла: çак ятлă паттăр халăх пултарулăхĕнче чăнах тĕл пулать, вăл чăвашсене Христос тĕнне кĕртессине хирĕç питĕ хытă тăнă иккен. Атăл юхан шывне те ун ячĕпе ят панă пулать. Атăл паттăр тесе Атилла çинчен çырса пани те пур.

И. И. Одюков улăпсен çӳллĕшĕпе утăмĕ тĕрлĕрен пулнине палăртать. Вăл халăх эпосĕнче паттăрăн ăрăвĕ çинчен каланине пĕтĕмлетет. Улăп ытларах текстра амăшĕпе кăна пурăнать. Улăпăн ашшĕ пурри çинчен калани питĕ сайра, кун пек халапсем йĕркеленессе те каярахпа йĕркеленнĕ. Халапсен тĕп сăнарĕ — улăп, анчах вăл амăшĕн ирĕкĕнчен тухмасть, ку вăл ывăлĕ çамрăк пулнăран, пурнăçа сахал пĕлнĕрен кăна çапла. «Улăпсем Кавказран Атăл çине куçса килеççĕ» халапра улăпăн ашшĕ Аслати турă пек ăнланмалла, чылай халапра улăпсем пĕтесси те турă хăватĕнчен килет, анчах унăн сăлтавне уçăмлă каламан.

Чăваш халăх эпосĕнчи улăп тăшман тапăнсан-хĕсĕрлесен кăна кĕрешĕве-çапăçăва тухать, хăй пуçласа урăх йăх çыннисене тустарни улăпсем Атăл çине килни çинчен калакан сюжетра çеç тĕл пулать.

И. И. Одюков улăпсем мĕн-мĕн ĕçлесе пурăннине те сăнаса тухать, вĕсем малтан сунарçă, кĕтÿçĕ пулнине, каярах çĕр ĕçне тытăннине йĕрлесе пырать. Улăпсен вăййисем çинчен асăннă май тĕпчевçĕ пĕр сюжета кăна палăртать (улăпсем пĕр-пĕрне шыв урлă япала персе выляççĕ). Çав сюжетăн тепĕр варианчĕ «Улăпсен вăрçи» ятпа сарăлнă, унта пĕри тепĕрне тихапа перет, тепри — ачапа. Ҫунта усă курман текстсенче улăпсем лашалла, шакăлла выляççĕ.

Улăпсем ăçтан ăçталла куçса çÿрени çинчен халапсенче сахал каланă. «Улăпсем Ҫавказран Атăл çине куçса килеççĕ» сюжетра вĕсен çул-йĕрĕ чăвашсен мăн аслашшĕсем хальхи вырăна çитсе тухнипе пĕр килет. Улăпа «çеçенхир паттăрĕ» тесе асăнни пур, анчах улăпсем ытларах вăрмансем урлă çÿренĕ пек тухать. Халапсенче «Атăлтан кăнтăр-анăçа», «çурçĕр-тухăçран кăнтăр-анăçа», «кăнтăртан анăçа — Ишеке» тенисем те, И. И. Одюков шучĕпе, пăлхарсем, пăртассем, сăварсем VI—VIII ĕмĕрсенче кăнтăртан çурçĕре куçнине пĕлтереççĕ.

Ҫунта çакна асăрхаттарса хăвармалла: улăпсем ăçталла кайнине хăш-пĕр чухне халапçăсем çывăхри улăп тăприсем хăш еннелле вырнаçса кайнине шута илсе палăртаççĕ, çавăнпа ку факта манса хăварни йăнăш шухăш хускатма пултарать. И. И. Одюков ыйтăва пĕтĕмлетнĕ май тата акă мĕн калать: улăп халапĕсенче халăхăмăр несĕлĕсем Алтайран Европăна куçса килни çинчен асăнмаççĕ, вĕсем Ҫавказран Вăтам Атăл тăрăхне хăпарни çинчен калакан тĕслĕхсене улăпсем çинчен калакан малтанхи халапсенчен чылай кайран хывнă.

Юлашкинчен И. И. Одюков улăпсем çинчен калакан халăх хайлавĕсен ятне вĕсен жанр уйрăмлăхĕсене кура уйрăм терминпа çирĕплетме кирлине асăрхаттарать. Унченхи тĕпчевсенче тĕрлĕрен ят пани палăратчĕ: И. С. Тукташ «эпосла юмахсем», Н. Ф. Данилов «легендăлла юмах» тенĕччĕ, П. В. Денисов «эпосла халап», В. Ф. Ҫаховский «предани» тесе каланăччĕ т. ыт. те. И. И. Одюков асăннă жанра «улăпсем çинчен хывнă эпосла халапсем» теме сĕнет, вăл ытти жанр формисенчен (мифран, легендăран, преданирен) хăйне евĕрлĕхпе уйрăлса тăнине уçăмлă кăтартать. И. И. Одюков хăй чăвашла пухса кăларнă «Улăп» кĕнекере те ку жанра улăп халапĕ тет. Ун хыççăн ăна кулленхи пичетре çапла каласси йăлана кĕчĕ.

И. И. Одюков та хăйĕн 1973 çулхи статйинче улăп халапĕсене пурне те шута илеймен, çавăнпа-и, теп, вăл та

чăвашсен паттăрлăх эпосĕ пулнине асăрхаймасăр иртнĕ. Тепĕр икĕ çултан хăй пухса кăларнă «Улăп» кĕнекере вăл çак пысăк çитменлĕхе тӳрлетсе çырчĕ, улăпсем вăрçа хутшăннисене: вĕсем «нумай пуçлă çĕлен-аçтахасемпе е алтăркуç-çăткăнсемпе», «хăйсем çине тапăнакан тăшмансемпе (этемсемпе) çапăçнине» ятарласа асăнчĕ, кĕнекере те ун пек тĕслĕхсене чылай пичетлерĕ (139).

Чи юлашки пĕлтерĕшлĕ тĕпчевсенчен В. Д. Димитриевăн «Чувашские исторические предания» ĕçĕн пĕрремĕш пайне асăнмалла. Унта автор халиччен пичетленмен улăп халапĕсемпе нумай усă курнă, вĕсем тăван халăхăн истории кун-çулне çутатса парас тĕлĕшпе пысăк вырăн йышăннине кăтартнă. Кунта анлăрах сюжетлă халапсене кĕртнĕ, вĕсем истории чăнлăх енчен пурнăçпа мĕнле çыхăнса тăнине ĕнентернĕ, ăна май халăх эпосĕ пĕлтернисене истори факчĕсемпе, ытти халăхсен фольклорĕпе анлă танлаштарнă (16).

Пăхса тухнă пĕтĕм материал, тĕпрен илсен, вĕсен авторĕсем улăп халапĕсене тĕпчес ĕçĕн анлă çулĕ çине ӳкнине кăтартса параççĕ. Унта ку фольклор хайлавĕсен тĕп туртăмĕсемпе паллисене чылай усăмлă кăтартнă.

Юлашки тапхăрта пухнă-тупнă çĕнĕ тĕслĕхсене шута илсен фольклористсен умне пысăк тĕллев тухса тăрать: пĕтĕм чăваш халăх эпосĕн пуянлăхне паянхи наука шайĕпе пур енчен те тарăн тишкермелле, унти шухăшсемпе сăнарсен пĕлтерĕшне тĕплĕн çутатса памалла. Маларах улăп халапĕсем тата вĕсене çывăх ытти материалсем ал айĕнче пулманни те пĕтĕмлетӳсене ăшăхрах тума хистенĕ. Çакна та хушса каламалла: мифсенче çавăн пекех паттăрсем çинчен хывнă юмахсенче халăх эпосĕн упранса юлнă сийĕсене халиччен питĕ çителĕксĕр тĕпченĕ. Вĕсене шута илмесĕр, паллах, уйрăм халăх эпосĕн пуянлăхне кăтартма хĕн. Хăш-пĕр тĕпчевçĕсем истори халапĕсемпе юррисене те халăх эпосĕ шутне кĕртеççĕ. Чăнах та, вĕсен аталанăвĕнче эпосла халапсемпе поэмăсен традицийĕсем чылайччен вăйлă палăраççĕ. Анчах та кунта, паллах, эпос тĕрлĕрен пулнине шута илме тивет. Улăп халапĕсем вара мифла эпоспа тата паттăрлăх эпосĕпе кăна çыхăннă.

Чăваш халăх эпосĕн форми сăвăлла та пулма пултарни чылайччен паллă марччĕ. Ун пирки çирĕплетсе калани сахалччĕ-ха. Ку тĕлĕшпе чи малтанхи хут 1909 çулта Дьюла Месарош сăмах хускатнă. Вăл унччен маларах икĕ çула яхăн чăвашсем хушшинче фольклорпа этнографи материалĕсем пухса çӳренĕ, чăвашсен ĕлĕк «эпосла поэмăсем» пулнине, анчах вĕсем манăçа тухнине асăрханă.

Çакна ĕнентерме вăл Хусана илни çинчен калакан истори халапĕсене илсе кăтартать, вĕсене шăпах «эпосла поэмăн» е «вăрăм-вăрăм юррăн» проза халлĕн упраннă сыпăкĕ тесе шутлать (153). Чăнах та, халăхра Хусана илни çинчен хывнă юрăсем пулнă, вĕсен хăш-пĕр тĕслĕхĕсем упраннă, пĕр варианчĕ Хусана илнине чылай кăткăс сюжетпах ÿкерсе кăтартать, ăна чиперех «вăрăм-вăрăм юрă» теме юрать. Анчах хăйĕн сăнар тытăмĕпе тата стилĕпе вăл çапах та истори юррисен шутне кĕрет, ăна халăхăн «эпосла поэми», паттăрлăх эпосĕн тĕслĕхĕ теме çук.

Сăвăланă эпосла поэмăсем авал чăвашсем хушшинче чăнах çÿренине пуçласа И. С. Тукташ 1941 çулта асăннăччĕ. «Хĕвелпе уйăха тыткăнран хăтарни» юмаха, ăна çырса пыраканĕ каланă тăрăх, «кăкăртан тухакан хулăн сасăпа, шыв пек юхса пыракан сăвăллă чĕлхепе каласа панă» имĕш. Çакна шута илсе фольклорист асăннă юмаха Вăрăм Якку «сăвăллă юрă манерĕпе каласа панă» тесе шутлать, юмахăн малтанхи варианчĕ «шăпах эпосла формăллă» пулма пултарнине палăртать. Унпа пĕрлех И. С. Тукташ тепĕр тĕслĕх илсе кăтартать: Н. Ф. Данилов пĕлтернĕ тăрăх, Пишпÿлек районĕнче пĕр халапçă хăйĕн халапĕсене сăвăлла каланă иккен (148).

1970 çулсенче Чăваш наука тĕпчев институчĕн архивне ярса панă хайне евĕр материалсемпе чăваш тĕпчевçисен çĕнĕ ĕçĕсем халăхăмăрăн эпосла поэмăсем пулнине шанчăклăнах çирĕплетеççĕ.

Сăвăласа каланă эпос традицийĕсем уйрăмах мăн кĕрÿ такмакĕнче лайăх сисĕнеççĕ иккен. Çакна Н. И. Егоров чĕлхеçĕ чăвашсен саламаликне — мăн кĕрÿ такмакĕн пĕр пайне — тишкернĕ май уçăмлă кăтартса пачĕ (20). Саламалик арçын туйĕн халăхĕ хĕр килне çитиччен килнĕ çулйĕрне фантастикăлла сăнлать: çак çул çинче кĕрÿ каччи тĕрлĕрен хăрушă чĕр чунсемпе «тĕл пулса çапăçать» имĕш, ăна «пулăшакан» ырă вăйсем те пур. Çакăн çинчен каласа парасси, тĕпчевçĕ шучĕпе, авалхи авлану форминченех сыхланса юлнă: хĕре урăх ăруран е йăхран çапăçса илме тивнĕ-мĕн (кĕрÿ каччи нÿкерсем, авалхилле каласан — çар çыннисем, сыхласа пынипе туя тухать, хĕр илме каять).

Н. И. Егоров шучĕпе, мăн кĕрÿ такмакĕн эпосла паллисем унăн сюжет йĕрĕпе композици тытăмĕ паттăрсем çинчен хывнă асамлă юмахсене тата мифсене çывăх пулнинче курăнаççĕ. Кĕрÿ каччине çул çинче Талай кÿлĕ патшине, аçтахана (хура çĕлене) т. ыт. тăшмансене çĕнтерме шур сухаллă ватăпа кÿлĕ патши хĕрĕ пулăшаççĕ,

вĕсемпе пĕрле ытти ырă вăйсем те (пăлан, вăкăр, ут, ăмăрт кайăк, тимĕрçĕ) йывăр çула тĕрĕс-тĕкеллĕн иртме тĕрлĕ енчен çăмăллăх кӳреççĕ. Çĕлене çĕнтерни, Талай патшинчен ун хĕрне илсе тухни яр уççăнах паттăрлăх эпосĕн тĕп сюжечĕсене ас илтереççĕ. Çав вăхăтрах саламаликри чылай сăнар мифла тавра курăм элеменчĕсене питĕ çывăх: кӳлĕ варринче ылтăн юман, ун çинче ылтăн йăва, йăвара ылтăн çăмарта т. ыт. те. Сюжетпа композици, сăнарсен пĕр евĕрлĕхĕ çеç мар, саламалике эпосла поэмăсемпе унăн стилĕ те çывăхлатать. Эпосла пысăк хайлавсенче япалана тĕрлĕрен вак-тĕвек таранах анлăн сăнлас туртăм вăйлă палăрать: çакна мăн кĕрӳ такмакĕнчи нумай-нумай япалана (тăва, юхан шыва, кӳлле, хĕре, ута, тĕрлĕрен чĕр чунсене, кĕпере, хапха-юпана, пахчана, кĕлете, пӳрт-урая, сĕтеле, пичкене т. ыт. те) сăнланă чухне те уççăн куранать. Акă, сăмахран, çул кăтартакан пăлана мифла сăнар калăпĕпе ӳкернĕ:

Çитмĕл çухрăм çеçен хир урлă каçнă чух
Вун икĕ майракаллă пăлан кайăк
Пирĕн куçа курăнчĕ.
Унăн майракисем ылтăн,
Чĕрни вĕçĕсем кĕмĕл,
Хӳри вĕçĕсем çут кăлкан,
Тĕкĕ-çăмĕсем сар ука.
Майракипе пĕлĕте перĕнмест,
Урипе çĕре перĕнмест.
Майракипе шăйрать те —
Тем вăрăмăш йĕр тăвать,
Чĕрнипеле пусать те —
Пире кайма çул тăвать,
Хӳри вĕçĕпе шăлса якатать,
Çавăн çулĕпе килтĕмĕр, хăта.

Саламаликĕн хăш-пĕр пайĕсене («композици блокĕсене») мăн кĕрӳ кăларса пăрахма та, вырăнтан вырăна куçарма та, анлăлатма е кĕскетме те пултарать. Çакă, Н. И. Егоров калашле, саламалике тĕрĕкпе монгол халăхĕсен паттăрлăх эпосĕн хайлавĕсене çывăх тăратать. Унăн сюжечĕ, фантастикăллă пулин те, пурнăçри куракансен-пĕлекенсен куçĕ умĕнчи геройпа, кĕрӳ каччи сăнарĕпе, çыхăннă. Çавăнпа-и, тен, е çĕленсем тытăçнине халĕ йăлишĕн çеç каланăран-и — эпос паттăрĕ çĕленпе çапăçнине вара анлă сăнласа паман, ун çинчен кĕскен асăннипех иртнĕ.

Н. И. Егоров саламаликри сăнарсем чăвашсен мифĕсемпе тачă çыхăннине чылай тĕслĕхе тĕплĕ тишкерсе кăтартать, кунта çав кĕвĕсем ытти халăхсен (сăмахран,

пушкăртсен) халăх эпосĕпе пĕр евĕрлĕ пулни те пĕлтерĕшлĕ. Мăн кĕрӳ такмакĕнчи миф тĕнчин уйрăмлăхĕ те пур иккен;: мифсенче çут çанталăкри япаласем пулса кайнă процеса, ун аталанăвне кăтартнă пулсан кунта йĕркеленсе çитнĕ космос тĕнчи ӳкерĕннĕ, ăна кулленхи пурнăç лару-тăрăвне кĕртнĕ. Саламаликре юмахсемпе эпосри евĕр туя сăнласа пани çук, ку вăл хăй туй пуçламăшĕпе çыхăнăран килет-мĕн. Кунта кулленхи пурнăç деталĕсене (хапха, пӳрт, пĕлĕт, мунча, пахча сăн-сăпатне) ӳкерсе кăтартнă чухне те эпос стилĕпех — гиперболизаципех—усă курнă. Речитатив формипе сăвăласа калани те мăн кĕрӳ такмакĕ питĕ авалхи жанр формиине иккенне кăтартать (эпоса юрласа каласси йăлана каярах кĕнĕ). Н. И. Егоров шучĕпе, тĕрĕкпе монгол халăхĕсен паттăрлăх эпосĕпе саламалике вĕсен сюжетпа композици тытăмĕ, сăнарсен пĕр евĕрлĕхĕ, кулленхи пурнăçпа фантастика çураçуллă пĕрлешни, сăвăласа калас мел т. ыт. те тăванлатать. Тĕпчевçĕ саламалике миф йышши паттăрлăх эпосĕн сĕм авалтан упранса юлнă татăкĕ тесе хаклать. Çак сăнавсемпе пĕтĕмлетӳсем тăван халăх эпосĕн хăйне евĕр пуянлăхне асăрхама, шута илме май пачĕç, чăвашсен сăвăлла эпосĕн формипе паллаштарчĕç, тăван фольклора тĕпчес ĕçре çĕнĕ сăмах пулса тăчĕç.

Мăн кĕрӳ такмакĕн тексчĕсем калăпăшĕ тĕрлĕрен пулнине кура унта халăх эпосĕн элеменчĕсем те тĕрлĕ виçепе йĕрленеççĕ. Н. И. Егоров хăй тĕпчевĕнче ытларах «Чăваш халăх сăмахлăхĕн» IV томĕнчи текста тĕпе хунă. Ун пек вăрăм текст урăх пичетленмен. Ăна хăш-пĕр тĕлте, сăмахран, кӳлĕ тĕнчи çинчен калаңă çĕрте çырса параканĕ вăл хăех «реконструкцилемен-ши?» теме пулать: çав вырăнти детальсем шăпах Н. И. Ашмаринăн «Чăваш сăмахĕсен кĕнекинче» çав халлĕнех тĕл пулаççĕ. Халиччен пичетре тухнисенчен К. Прокопьев, Д. Месарош, Н. Золотов, Кашкăр Микули, Х. Паасонен варианчĕсене асăнмалла. Вĕсенче пуринче те авалхи сăвăлла эпос традицийĕсем чылай сисĕнеççĕ. Халăхра ку жанр тĕслĕхĕ паян кунччене чĕрĕ пурăнать. Калас пулать, халĕ вăл цивилизаци условийĕсене кура пĕтсе пырать ĕнтĕ, унăн аваллăх тĕшши вăйсăр палăрать.

Ытти сăвăлла текстсенче те халăх эпосĕн кĕввисем уçăмлăн илтĕнеççĕ. Çакă вăл чи малтан вĕсен сюжечĕсенчен лайăх курăнать: унта пуринче те тĕрĕк халăхĕсен эпос классикинче анлă сарăлнă сюжетсен варианчĕсем тĕп вырăн йышăнаççĕ: улăпсен паттăрлăхĕ хăйсем юратнă хĕре е пулас мăшăрне, çавăн пекех тăван-пĕтенне хăта-

рас кĕрешӳре палăрать. Йăх-ăру интересĕсене хӳтĕлесси маларах, эпос аталанăвĕн пирвайхи тапхăрĕнче, çивĕчрех пулнă. Çĕр-шыв е патшалăх ирĕклĕхĕшĕн кĕрешни халăх пултарулăхĕнче те каярах йĕрлене пуçланă. Ку тема чăваш халапĕсенче (прозăллисенче те, сăвăллисенче те) питĕ сахал палăрать. Çакă чăваш халăх эпосĕнче йăх-ăру тапхăрĕнчи пултарулăх тĕпре тăнине пĕлтерет. Вăл уйрăмлăх, паллах, халăхăмăр кун-çулĕнчен нумай килнĕ: Атăл çи Пăлхар патшалăхĕнче те мăсăльман тĕнне йышăнман йăхсен пуç пулса тăракан вăйсене пăхăнса пурăнма тивнĕ, вĕсем çĕр ĕçĕпе ытти хăш-пĕр тĕрĕк йăхĕсенчен маларах пурăнма тытăни те хăй витĕмне кӳрсе хăварнă.

Сăвăлла текстсене литература тĕлĕшĕнчен «якатса», урăхлатса пани сисĕнет. «Альпи улăпĕн» чĕлхи, тĕпрен илсен, мăн кĕрӳ такмакне çывăх пулнă-и тен: çичĕ сыпăклă силлабика хушăран сахалрах е ытларах сыпăклă сăвă йĕркисемпе черетленет, çырса илекенĕ Г. Тяканова текста темиçе пая пайланă, кашнине уйрăм ят парса тухнă.

И. А. Патмар çырса илнĕ «Пурçăхан Улăпĕпе» «Йăпар» эпосла поэмăсен сюжечĕсем чылай кăткăс, хăйне евĕрлĕ. Кунта çырса параканăн чĕлхи халапçăсен стильне улăштарни хăш-пĕр чухне ытти текстринчен ытларах палăрать: кăткăс сăмах çаврăнăшĕсем тĕл пулаççĕ, сăмах пĕр пек тикĕс кĕвĕллĕн юхса пымасть, вырăнти калаçушăн характерлă мар сăмахсем сике-сике тухаççĕ. Ку вăл халапçăсем каланине наука кăтартнă пек тĕрĕс çырса илейменрен те килнĕ пулас.

Апла пулин те «Альпи улăп», «Пурçăхан Улăпĕ» тата «Йăпар» эпосла поэмăсем чăвашсен сăвăлла эпосĕн пуянлăхне сулăмлă кăтартаççĕ, ăна çĕнĕ сăнарсемпе, шухăшсемпе, ӳкерчĕксемпе пуянлатаççĕ. Сăвăлла текстсене вĕсен стилĕпе сюжечĕсем кăна мар, сăнар тытăмĕ те пĕрлештерсе тăрать. Саламаликри Талай кӳлĕ патши Валем Ахун йĕркеленĕ «Улăппа пикеç-хĕр» поэмăри Тала патшапа пĕр тымартанах пулма пултарать (142). Альпи улăп кӳлĕ «патшинчен» (çĕлентен) çынна хăтарни те саламаликри ситуацие ас илтерет. Сăмах май каласан Альпипе çĕлен тытăçăвне, çаван пекех ытти поэмăсенчи çапăçусене тĕплĕ сăнласа панă, çакă вĕсене мăн кĕрӳ такмакĕнчен сисĕнмеллех уйăрса тăрать.

Асăннă поэмăсем, паттăрлăх эпосĕн классикăлла сюжечĕсемпе йĕркеленнĕ пулин те, улăп халапĕсем пекех, халăх историйĕн маларахри тапхăрне ӳкерсе параççĕ. Çавăнпа кунта пĕтĕмлетнĕ фантастикăлла сăнарсем (сăмахран, çĕленсемпе алтăр куçсем) тĕпре тăраççĕ, историпе

тӳреммӗн ҫыхӑннӑ хан-патша ячӗсем питӗ сахал. Вӗсенчен хӑш-пӗринче халӑх хӑйӗн пин ҫул авалхи пурнӑҫне асра тытни курӑнать. Акӑ «Йӑпарта» Варачан ятлӑ уҫланкӑна асӑннӑ. Ку ят тӳрех чӑваш несӗлӗсен (сӑварсен) Ҫурҫӗр Кавказра пурӑннӑ чухнехи тӗп хула ятне ас илтерет. Ку поэмӑрах Тарвел патша ятне тӗл пулатпӑр. Дунай ҫи пӑлхарсен те Тарвел патша пулни паллӑ. Тӗрлӗ халапра Амму шывӗ ячӗ пур, вӑл Амударьяна ҫывӑх. Кун пек ятсем татах чылай: Саваш хули, Пирмет ҫырми, Сарӑ шыв, Хура ту, Хӗрлӗ ту, Шурӑ шыв, Ылтӑн ту, Ула шыв, Эккен кӳлӗ, Ийпен ялӗ, Эврел (Авраль) ҫӑл куҫӗ т. ыт. те. Ҫак халапсем историпе мӗнле ҫыхӑннине татса парасси — малашнехи ӗҫ. Вӗсем пурнӑҫпа тӳреммӗн ҫыхӑннах пулсан халӑхӑмӑр кун-ҫулӗн аваллӑхне ҫутатса паракан документсем пекех хаклӑ. Паллах, кунта халӑх эпосӗн ытарлӑхне, пӗтӗмлетӳллӗ сӑнарлӑхне асра тытмалла.

«Пусйӗкӗтпе Айпике» тата «Питахирпе Янсихере» поэмӑсем хӑйсен пахалӑхӗпе тӑван халӑх эпосӗн системишӗн ют мар, анчах вӗсен хӑйне евӗрлӗхӗ те пур: ку хайлавсем чӑвашсем хушшине тутарсемпе пушкӑртсенчен сарӑлнӑ. Ҫакӑ вӗсенче Пушкӑрт Республикинче ҫырса илнинчен те, поэма-юмахра пушкӑртсен пайӑр ячӗсем тӗл пулнинчен те курӑнать. Ку тӗслӗхсем чӑваш халӑх эпосӗн контакчӗсене чӗррӗн кӑтартаҫҫӗ. Асӑннӑ поэмӑсен паллӑ уйрӑмлӑхӗ вӑл — вӗсене юрласа калани.

«Пусйӗкӗтпе Айпике» поэмӑна П. А. Федоров-Минюк тӗрлӗ ҫынтан ҫырса илсе йӗркеленӗ, халапҫӑсен чӗлхине чылай улӑштарнӑ. Апла пулин те поэмӑн халӑхра ҫӳренӗ сюжетне, сӑнарсен системине кунта хӑй халлӗнех упраса хӑварнӑ. «Питахирпе Янсихере» юмах та сӑвӑлласкер пулнӑ-мӗн, анчах унӑн сӑвӑлла текстне пӗтӗмпех ҫырса илеймен. Ку юмахӑн прозӑлла вариантӗнче чӑнах та халӑх эпосӗн пӗтӗмӗшле паллисем уҫӑмлӑ сисӗнеҫҫӗ. Ҫакнашкал тӗслӗхсен шутне И. Ивник ҫырса хӑварнӑ «Хура ҫӑрха» юмаха кӗртмелле. Пушкӑрт халӑх эпосӗ шутланакан ҫак юмах унти чӑвашсем хушшинче сарӑлнӑ пулас. Ана прозӑлла е сӑвӑлла ҫырса илнӗ-ши — ку паллӑ мар (поэт мӗнле текста пӑхса сӑвӑлани ҫинчен асӑннине халлӗхе тӗл пулма тӳр килмерӗ). Асӑннӑ текстсем чӑваш халӑх эпосӗ ытти халӑхсен фольклорӗпе мӗн тери ҫыхӑнса тӑнине анлӑрах кӑтартма май пераҫҫӗ. Ана май тӑван халӑх пултарулӑхӗн хӑйне евӗрлӗ паллисене, унӑн авалхи тымарӗсене тӗплӗрех пӗтӗмлетсе сӑнама май килет.

Улӑпсем пӗр-пӗрне тихапа тата ачапа пени ҫинчен калакан йышши сюжет Кавказри халӑхсем хушшинче те ҫӳ-

рет: адыгейсен улăпĕсем сăртсене тытса пенĕ имĕш. «Пусйĕкĕтпе Айпике» сюжечĕ пирки те çавнах каламалла. Чăваш халапĕнче улăпа тăшмансем улталаса тарăн шăтăка ярса вĕлерме тăраççĕ. Ана çывăх детальсем узбексен «Алпамышĕнче» тĕл пулаççĕ. Тĕрĕссипе илсен, ку сюжет тĕрĕк мар халăхсен фольклорĕнче те пулнă (сăмахран, ăна Библире те куратпăр). Тĕрĕкпе монгол халăхĕсен фольклорĕнчи сăнарлăхăн, илемлĕх мелĕсен тата стилĕн çакăн йышши параллелĕсем чăваш халăх эпссĕн аталану тымарĕсене тĕплĕрех çутатса пама тивĕç.

Чура паттăр çинчен калакан хăш-пĕр халапсем чăвашсем хушшине тутарсемпе пушкăртсенченех сарăлма пултарнă, теприсене халăх хăй хывнă теме сăлтав пур. Вĕсен тексчĕсем кĕске, унта асамлă сăнарлăх сахал. Ку хайлавсем ытларах вăрă-хурахла ĕçсем çинчен калаççĕ. Чăвашсем хушшинче тутар халăх эпосĕн геройĕ Этикей çинчен хывнă халапсем те пур, анчах вĕсем истори халапĕсене çывăх, кĕске те чухăн.

Улăп халапĕсене пухса тĕпчес ĕç-хĕле кĕскен çапла пĕтĕмлетсе калама пулать. Халăхăмăрăн эпос паттăрĕсем çинчен хывнă хайлавĕсене ятарласа иртнĕ ĕмĕрĕн иккĕмĕш çуррипче пухма тытăннă. Уйрăм тĕслĕхсене унччен те çыркаласа илнĕ, анчах ăна ун чухне ăнсăртран та сайра хутра кăна туса пынă. Чăваш çырулăхĕпе пичет ĕçне маларах вăй илме тӳр килменрен халăхра çӳренĕ чылай халап çырса илеймесĕрех манăçа тухма пултарнă. Авалрах ытти халăх çыннисем çырса хăварнисенче чăн-чăн эпосла халапсем тĕл пулмаççĕ, унта ытларах пысăк кĕлеткеллĕ çынсен тĕлĕнтермĕшле ĕçĕсем çинчен каласа хăварнă. Халапсен пысăк ушкăнĕ пĕлтернĕ тăрăх, улăпсен ĕмĕрĕ сĕм аваллăхпа çыхăннă. Вĕсенче мифла эпос паллисем тĕпре тăраççĕ. Ку вăл мăн кĕрӳ такмакĕсенче те çапла йĕрленсе юлнă. Халапсем ăнлантарнă тăрăх, улăпсем тутар-монголпа çапăçса вилнĕ.

Юлашки вăхăтра тухнă материалсемпе хальтерех çырнă тĕпчевсем акă мĕн çинчен уççăн çирĕплетсе калаççĕ: чăваш халăх эпосĕ проза халлĕн те, сăвăлла халап халлĕн те аталаннă пулнă, иккĕмĕшĕн тĕслĕхĕсем хальхи вăхăта çитиччен сахал упраннă. Çакна та ятарласа палăртмалла: мифла эпос тĕслĕхĕсемсĕр пуçне чăвашсен паттăрлăх эпосĕн хайлавĕсене те хывнă, вĕсен сюжечĕсем сапаланчăк, ытти хăш-пĕр халăхсенни пек пĕр-пĕр тĕп герой пурнăçĕпе çыхăнса йĕркеленеймен. Паттăрлăх халапĕсенче асамлă юмахсен витĕмĕ вăйлă сисĕнет. Хăшпĕр чухне кунта качча кайнă хĕр юратăвĕ тĕп вырăн йышăнать.

Чылай сюжетсенче ытти халӑх халапӗсемпе пӗр пеклӗх тӗл пулать, сайра хутра кӳршӗсен сӑмахлӑхӗнчи чӑваш халӑх пултарулӑхне куҫса улшӑннӑ тӗслӗхсем те курӑнкалаҫҫӗ.

Халӑхӑмӑр эпосне тишкерес ӗҫе 1940 ҫултанпа чылай ҫын хутшӑннӑ. Вӗсем ку пуянлӑха тӗрлӗ енчен тишкерсе пӑхрӗҫ. Пӗрисем ку жанрӑн тулаш кӳлепине сӑнарӗҫ, теприсем ҫак материалсем халӑх кун-ҫулӗпе пурнӑҫне мӗн тери ҫутатса панине тишкерчӗҫ, иттисем асамлӑ юмахсенчи эпослӑха, паттӑрлӑх туртӑмӗсене палӑртрӗҫ. Тӗпчевҫӗсем унпа пӗрлех чӑваш халапӗсен ытти халӑхсен сӑмахлӑхӗ хушшинчи пӗр пеклӗхсене те асӑрхама тытӑнчӗҫ. Қалас пулать, эпос материалӗсене халлӗхе сахал пухса кӑларнӑран пӗтӗмлетӳсем ӑшӑхрах та пулчӗҫ. Халӑх эпосӗпе ҫыхӑннӑ еткерӗмӗре сумлӑн пухса кӑларни тӗпчев ӗҫне кал-калрах туса пыма май парасса шантарать. Тӗпчевҫӗсен умра тӑракан малтанхи тӗллевӗ ҫапларах пулма тивӗҫлӗ: тупса палӑртнӑ материалсенчен хӑшӗсем пахарах, пӗлтерӗшлӗрех пулнине, хӑшӗсем уҫӑмсӑр, вырӑнсӑр иккенне палӑртса ҫитермелле, халлӗхе пичетленнӗ тӗслӗхсенче халӑх тавра курӑмне, кӑмӑлне хирӗҫлекеннисем, пӑсса кӑтартаканнисем те курӑнкалаҫҫӗ. Ҫак никӗс ҫинче вара тӑван халӑх эпосӗн уйрӑмлӑхӗсене анлӑрах та тӗплӗрех тишкерес ӗҫе йӗркелесе ямалла. Паллах, ӑна май тӗрлӗрен архиври тата халӑх хушшинче ҫӳрекен халапсене малалла та пухса пымалла, вӗсене ҫийӗнчех пичетлесе кӑлармалла, тӗпчев ӗҫне явӑҫтармалла.

Г. ЮМАРТ

I. УЛĂПСЕМ ЕПЛЕ ПУЛСА КАЯÇÇĔ

1. Улăп — ĕмпӳ ачи

Улăп вăл пĕлĕт çӳллĕш калама çук вăйлă çын пулнă.

Улăп вăл Арамаçи тăвĕ çумĕнчи сарлака уйра çуралнă. Унăн амăшĕ çеçен хирте пурăнакан халăхăн хĕрĕ пулнă тет. Ашшĕ вара ĕмпӳ пулнă тет, вăл урăх çĕрте пурăннă тет.

Улăп вăл уйăх тулнă каçхине çуралнă. Кайран, ӳссе çитсессĕн, Улăпа тăшмансем «уйăх тулнă каçхине çуралнă» тесе мăшкăлланă.

Улăп çуралнине пĕлсессĕн Аслаттипе Хунхаççи вăрçса кайнă тет.

— Улăп вăл мана та нумай инкек кӳрĕ-ха,—тесе каланă тет Çӳлти турă Хунхаççине.

Улăп вăл ӳсессе кунпа та сехетпе мар, кашни чĕрĕмпе ӳссе пынă тет.

2. Амăшĕ ачана Улăп ятлă хума хушать

Энтĕп ятлă çын вăрмана кайнă тет. Авалхи юмансене касса йăвантарнă май ахлатнă сасă илтрĕ тет. «Кам-ши ку, ами? Инкекпе аптраса ӳкнĕ çын мар-ши?»—шухăшлать Энтĕп. Вăл сасă енне кайнă тет те пĕр уçланка çитнĕ тет. Курать тет те тĕлĕнсех каять тет Энтĕп: уçланкă

варринче пĕр акăш-макăш хĕрарăм выртать тет, çумĕнче вунă чике тăршшĕ ывăл ача выртать тет.

Пысăк хĕрарăм Энтĕпе курчĕ тет те каларĕ тет:

— Çак ачана ан пăрах, этем. Ытла йывăр çăмăллантăм, хам вилессе сисетĕп. Ачана Улăп ятлă хур. Кашкăр варне çитсен пăрахса хăвар: чĕр чунсем чĕчĕ ĕмĕртсе ӳстерччĕр. Вун ик пушăтран çăпата туса пар,—тесе каларĕ тет те куçне хупса вилсе кайрĕ тет.

Энтĕп пилĕк пăтран та йывăртарах Улăпа аран-аран çурăмĕ çине хучĕ тет те Кашкăр вăрманне илсе çитерчĕ тет, вун ик пушăтран çирĕп кăна çăпата туса пачĕ тет.

Унтан Энтĕп яла кайса ял-йыша чĕнсе килчĕ тет те, Улăп амăшне чавса пытарчĕç тет. Çав вырăна халĕ Улăп сăрчĕ тетпĕр.

3. Улăп мĕншĕн вăйлă пулнă

Çӳлти турă Улăп çуралнă кунхине пӳртĕнче кахалланса ларнă тет. Çавăнпа вăл тăвас ĕçе пĕтĕмпех унăн арăмĕ тунă.

Çӳлти турă хăйĕнчен тăван ачи валли вăй хатĕрлесе хунă пулнă. Унăн арăмĕ кĕвĕçнипе çав вăя Улăпа панă тет.

4. Улăп амăшĕ хĕвел патне вĕçет

Улăп амăшĕ аллисене сарса çичĕ хутчен çӳлелле сиксе илнĕ те ăмăрт* пулса тăнă, ывăлĕ вăраниччен кукамăш патне çитсе килме шутланă.

> Амăрт вĕçрĕ çӳлелле,
> Хĕвел патне çитмелле.
> Хĕвел — çутă амăшĕ,
> Амăртăн кукамăшĕ...

5. Улăп ашшĕ Лăп

Улăпăн ашшĕ, Лăп ятлăскер, питех те вăйлă, питех те хăватлă пулнă. Урине пĕрре пусса пин-пин тискер кайăка вĕлерме пултарнă. Лăп асар-писар аслă пушар ăшне кĕр-

* Ăмăрт кайăк.

се кайсан вут-çулăм лăп! сӳннĕ. Тинĕсе кĕрсен шыв тип-се ларнă. Лăпа хирĕç кĕрешме пултаракан вăй çуккипех ĕнтĕ, çĕнтерӳ çăмăллăн килнипех вăл телейсĕр пулнă. Лăп вара хăйĕн ывăлне Улăпа телей уççи — кĕрешӳ — парса хăварнă.

II. УЛĂПСЕН АЧАЛĂХĔ

6. Улăп сăпки

Улăп алăри ача чухнех питĕ пысăк ача пулнă. Ун валли сăпка каштине те юманран тунă тет. Анчах çав юман кашта та Улăпа йăтайман, хуçăлса аннă. Ун çытакки те вун икĕ сӳререн пулнă тет.

7. Улăп çытакки

Улăп сăпка ачи чухнех пысăк пулнă. Ана валли виçĕ сӳререн çĕленĕ çытакки те тăвăр пулнă: виç сӳререн çĕленĕ çытакки тăхăннă чухне шар! çурмаран çурăлнă тет.

8. Улăп кĕпçе юратать

Улăп кĕпçешĕн каççах кайнă. Пĕччен ӳсекен курăка ăçта курать: «Ку кĕпçе тутлă-и?»—тесе тытать те кăклать. Йӳçĕ кĕпçе пулсан чăмлавне лач! çĕре сурнă тет. Аçта сурчăкĕ ӳкет, çавăнта вара кӳлĕ пулать. Çак кӳлĕсем халь те пур тет.

9. Улăп ачи ухă перет, пăр айĕпе ишет, тăва тапса салатать

Этем ачисем унччере выляса çӳреççĕ тет. Çаксем патне Улăп ачи пынă тет те çавсемпе пĕрле вылясшăн тет. Хăй çапла каласа юрлать тет:

Этем ачи-пăчисем,
Пĕчĕк шăкăр-макăрсем!
Çӳл тӳпере çăлтăр вылять,
Çăлтăр тавра уйăх вылять.
Эсир — çăлтăр, эпĕ — уйăх,
Ман та сирĕнпе вылясчĕ,
Вылянтарăр-ха мана пĕрле,—

тесе каларĕ тет.

Ачасем каларĕç тет:

— ВылЯма илессе илепĕр те, эсĕ малтан ухă персе кăтарт. Уххуна персе кăларса яр та вĕçсе анакан ухă йĕппине шăлупа çыртса чар. Ухă йĕппине шăлупа тытан тăк — пирĕнпе выляма илĕпĕр, тытаймасан — айăпĕ хăвăнта,— теççĕ тет.

Улăп ачи виçĕ аршăнлă уххине салтса печĕ тет те çӳлелле, хăй месерле выртрĕ те кĕтсе выртать тет. Нумай кĕтнĕ-и, сахал-и — ухă йĕппи шăхăрса килет тет. Улăп ачи ăна шăлĕпе кап! анчах ярса илчĕ тет. Унтан каллех ачасем патне пырса выляма илме ыйтать тет. Ачасем ухă йĕппи шăхăрнинчен хăраса тарса пĕтнĕ тет. Улăп ачи каллех юрлать тет:

Этем ачи-пăчисем,
Пĕчĕк шăкăр-макăрсем!
Çӳл тӳпере çăлтăр вылять,
Çăлтăр тавра уйăх вылять.
Эсир — çăлтăр, эпĕ — уйăх,
Ман та сирĕнпе вылясчĕ,
Выляттарăр-ха мана пĕрле.

Этем ачисем ăна татах выляма илмеççĕ тет-ха.

— Хăв вăйна кăтарт малтан, вара хамăрпа выляма илĕпĕр,—теççĕ.

Улăп ачи этем ачисенчен:

— Хамăн вăя кăтартас тесен мĕн тăвас пулать-ха ман?—тесе ыйтать пулать.

Лешсем (этем ачисем ĕнтĕ):

— Выляма выляттарăпăр та, эсĕ малтан ав çав Атăл куçне чăмса кăтарт-ха пире. Шыв айĕпе виç çухрăм кайса пăр шăтарса ишсе тух. Пăр шăтарса тухсассăн — хамăрпа выляма илĕпĕр, тухаймасан — айăпĕ хăвăнта,—теççĕ тет.

Улăп ачи Атăл куçне чăмрĕ тет, пăр айĕпе çичĕ çухрăм чăмса кайрĕ тет. Çичĕ çухрăмран çичĕ аршăн шăпнă пăра шăтарса тухрĕ тет. Улăп ачи çыран хĕрне тухса этем ачисем патне пычĕ тет те юрлать тет:

Этем ачи-пăчисем,
Пĕчĕк шăкăр-макăрсем!
Çӳл тӳпере çăлтăр вылять,
Çăлтăр тавра уйăх вылять.
Эсир — çăлтăр, эпĕ — уйăх,
Ман та сирĕнпе вылясчĕ,
Выляттарăр-ха мана пĕрле.

Этем ачисем Улăп ачине çаплах выляма илмеççĕ, Улăп ачине татах ĕç хушаççĕ тет:

— Выляма выляттарăпăр та, эсĕ пире хăв вăйна кăтарт-ха. Атту пуçĕпе хĕрĕх чалăш хĕрлĕ тăва виççĕ

тапса салатайăн-а? Салатсан — хамăрпа выляма илĕпĕр, салатаймасан — айăпĕ хăвăнта.

Улăп ачи хĕрĕх чалăш хĕрлĕ ту патне пычĕ тет те сулахай урипе тапрĕ тет, ту сулланса илчĕ тет, сылтăммипе тапрĕ тет те, ту саланса та кайрĕ тет. Ту вырăнне тĕмеске кăна тăрса юлчĕ тет. Çав тĕмескене Улăп ачи тĕмески теççĕ.

10. Улăп кĕпер вырăнне çырма урлă выртать

Нимене-е, нимене-е!
Хăмла Поли ниме тăвать!
Нимене-е!

Çавна Улăп илтнĕ тет. «Эпĕ ниме курман, ниме мĕн вăл? Тавай çакăнтан ниме курса ларас»,—тесе сăрт çине хăпарса ларчĕ тет.

Нумай-и, сахал-и вăхăт иртрĕ тет — ялтан ниме тухрĕ пин лавпа. Ниме вăрмана кĕрсе кайрĕ тет.

Улăп кичемрен шаккăмла выляма пуçларĕ тет. Пĕр шаккăмĕ аллинчен ӳкет тет те, аялалла йăваланса анать те тарăн çырма хĕррине ишĕлтерсе антарать.

Каçаларахпа ниме те киле таврăнать, анчах кĕпер çук та — çырма урлă каçаймаççĕ.

Вара Улăп кĕпер вырăнне çырма урлă хăй тăсăлса ӳкрĕ тет те хăй çинче пин лавлă нимене каçарса ячĕ тет.

11. Улăп лашалла вылять

Пĕрре çав Улăпа тула выляма кăларса янă тет çапла каласа:

— Улăп, юхмалла икерчĕ пиçиччен тулта выляса çӳре. Вăрмана ан кайнă пултăр, унта — кашкăрсем, уя та ан тух, унта — çĕленсем, çынсене çиеççĕ.

Улăп пуçларĕ тет лашалла выляма, пĕрене-лашине пĕрех уялла тытрĕ тет.

12. Улăп суха тăвакан этемпе лашине кĕсйине чиксе килет

Уйра пирĕн пек çынна курсан Улăп лаши-çыннипех кĕсйине чикет тет те киле таврăнсан амăшне калать тет:

— Анне, çак кайăк-и е пукане?

Амăшĕ калать тет:

— Ай-уй, ачам, ку ни кайăк мар, ни пукане мар, çын вăл. Эпир вилсен е кунтан кайсан пирĕн вырăна вĕсем юлĕç, çĕр ĕçĕпе ĕçлĕç. Аçтан илсе килтĕн, çав вырăна кайса яр.

Улăп çынна лаши-сухипех илсе кайрĕ тет те кĕсйине чиксе хăй вырăннех ячĕ тет.

13

Ёлĕк пиртен малтан çĕр çинче шултăра, çӳллĕ этемсем — улăпсем — пурăннă тет. Пĕрре ярса пуссан таçта çитиччен ярса пусатчĕç тет. Вăрманти юмансене йĕм пĕççине чĕрет тесе армути вырăнне кăлара-кăлара ывăтатчĕç тет.

Пĕрре çав улăпăн ачи хире кайнă тет те хирте этемсем суха тунине курнă тет. Суха тăвакана сухи-лаши-мĕнĕпех кармане чиксе таврăнать тет те амăшне калать тет:

— Анне, темĕскерле сар кайăк тытса килтĕм, хирте çĕре тăрмалать,—тесе калать тет.

Амăшĕ калать тет:

— Ан тив, ачам, вĕсене: эпир пĕтсен çĕр çинче çавăн пек çынсем пулĕç,—тесе калать тет,—вĕсен хыçĕнчен тата вĕт халăх пулĕ,—тесе калать тет,—тырă акса, тырă туса, авăн çапса илекеннисем пулĕç,—тесе калать тет.

Çавăнпа чăвашсем: «Тĕнче пĕтсен çĕр çинче пирĕн хыçран çавăн пек вĕтĕ халăх пулĕ»,—теççĕ.

14

Чăвашсем каланă тăрăх, пирĕн халăх йăхĕсем пулса кайиччен малтан вĕсен аслашшĕсем питĕ пысăк пӳ-силлĕ, калама çук вăйлă этемсем пулнă. Вĕсем çинчен çапла калаççĕ.

Турă çав пысăк этемсем вырăнне пирĕн пек этемсене туса хурать. Çав пысăк этемсенчен пĕри, Улăнк ятлăскер, хирте çӳренĕ чухне пĕрремĕш хут çав пĕчĕк этеме тĕл пулать. Суха сухалакан çав çынна Улăнк лаши-сухипех илсе кĕсйине чикет те килне илсе каять.

Киле çитсенех амăшне вăл хирте ула такка тупни çинчен каласа парать. Амăшĕ ăна мĕн тупса килнине кăтартма хушать. Улăнк çав этеме лаши-сухипех кĕсйинчен кăларса кăтартать.

Вара амăшĕ ывăлне çапла ăнлантарать:

— Пысăк пӳ-силлĕ улăнксем пĕтсен вĕсем вырăнне çав пĕчĕк этемсем пурăнмалла, вĕсене пĕтерсен пысăк çылăх пулĕ.

Çапла калать те ывăлне çав пĕчĕк этеме нимĕн усал тумасăрах хăй ĕçленĕ вырăна кайса яма хушать. Улăнк кайса ярать.

15

Ĕлĕк Улăп ятлă çын пурăннă. Пирĕн çын хире тухнă таракан пек тет. Вăл суха сухаланă. Ана Улăп тытнă, лаши-масарĕ-суха пуçĕпех кĕсйине чикнĕ те амăш патне илсе килнĕ. Амăш каланă: «Эй, ачам,— тенĕ,—мĕншĕн тытрăн?—тенĕ.—Каллех кайса яр вырăннех,—тенĕ.—Эпир пĕтетпĕр ĕнтĕ,—тенĕ,—çав çын çуралать»,—тенĕ.

16

Пĕрре Улăп уя кайнă тет. Уйра пĕр çын ака тăвать тет. Улăп çӳллĕ пулнă теççĕ. Улăп ака тăван çынна лаши-сухиэтемми качкипех кĕсйине чикрĕ тет. Киле таврăнсан амăшне каларĕ:

— Апай, эпĕ кайăк тупрăм,—терĕ те кĕсйинчен кăларса кăтартрĕ тет.

Амăшĕ каларĕ тет:

— Ан тив, пирĕн хыççăн çавăн пек çынсем пулаççĕ,— терĕ тет.

17

Ĕлĕкхи çынсем икĕ чалăш çӳллĕш пулнă. Пирĕн енче пĕри суха тăвакана курнă та çыннине хул хушшине хĕстерсе кайнă. Карчăкĕ апат çитерме килет те — старикĕ çук, ăна илсе кайнă.

Халĕ уйра тĕмескесем пур, улăп çăпатисенчен силленĕ тăпра. Çав улăпсем Çĕпĕр енчи сĕм вăрмансенчен килнĕ. Унта вĕсене çимешкĕн питĕ нумай тискер кайăк пулнă. Çавсене çинĕ. Вĕсен йăх пулнă.

Çĕпĕрте ĕлĕк тĕрме çыннисем вăрман каснă. Вĕсем патне пĕр хĕрарăм тухнă, унăн çӳллĕшĕ виçĕ метр ытла. Вăл нимĕн те тăхăнман, çынсенчен хăраса тарнă.

18

Улăпсем вĕсем çӳллĕ кĕлеткеллĕ пысăк çынсем пулнă, анчах вĕсем пурте вилсе пĕтнĕ ĕнтĕ, вĕсенчен пĕри те юлман. Вĕсенчен пĕрне хальхи çирĕм çын та çĕнтереймен пулĕччĕ. Ярса пусмассерен вĕсем пилĕк çухрăм утнă, чи çӳллĕ вăрман та вĕсен пĕççи çӳллĕш кăна пулнă, улăпсем ун урлă утса пынă чух вăрман чăштăртатса та шăтăртатса юлнă. Пĕр улăпĕ ултă лашапа суха тăвакан хресчене лаши-суха пуçĕ качкипех çĕкленĕ те амăшĕ патне килне илсе кайнă:

— Кур-ха, анне, кăткăсене илсе килтĕм, çаксем çĕре сухалаççĕ!—тенĕ.

Иртсе кайнă май вăл хăй çăпатине тулнă тăпрапа тусана силле-силле хăварнă, çавăнтан вара пысăк купасем пулса юлнă. Вĕсене улăп тăпри теççĕ.

Чавнă чух çĕр çине тухакан авалхи чĕр чунсен шăммисене, халăх ĕненнĕ тăрăх, тахçанхи улăпсенчен юлнă теççĕ. Вĕсене улăп шăмми теççĕ.

19

Пиртен малтан улăпсем пурăннă тет. Çав улăп ачи пĕри пирĕн пек çын сухаланине курнă тет те: «Мĕнле кайăк ку? Хăй пĕчĕккĕ çеç, çаплах çĕре хуратать. Киле илсе таврăнса аннесене кăтартам-ха»,—тесе çав пирĕн йăхлă çынна хăйне, суха пуçне, лашине — пурне те пĕрле кĕсйине чикрĕ тет.

Илсе таврăнсан амăшне:

— Эп пĕр кайăк тупрăм,—тесе кăтартать тет.

Амăшĕ:

— Ай, ачам, ку кайăка ăçтан тытнă, çавăнтах кайса яр. Пиртен вара çак çынсем пурăнĕç пирĕн вырăнта,—тесе каларĕ тет те, вара ачи çав çынна хăй выраннех кайса ячĕ тет.

Çав çынтан вара халь пурăнакан çынсем пулнă тет.

20

Авал пит пысăк çынсем пурăннă тет. Вĕсем суха тунă чухне çăпата ăшне тулнă тăпрана урине çăмăллатас тесе силлесе тасатнă тет те, çавăнтан кайран вара çак эпир куракан улăп тăпри пулса кайнă тет.

Вĕсем пит пысăк пулнă тет. Çӳренĕ чухне пысăк, ватă юмансене армутисене таптаса çӳренĕ пек çӳренĕ тет.

Пĕрре çапла пĕр улăп хăйĕн ватă амăшĕ патне хиртен хальхи этеме суха пуç-мĕнĕпех кĕсйине чиксе пынă тет те амăшне каланă тет:

— Анне, эпĕ хиртен пĕр хитре кайăк тупса таврăнтăм,—тесе каларĕ тет.

Амăшĕ ăна хирĕç каларĕ тет:

— Ачам, ачам, вăл кайăк мар, вăл этем. Ăна каллех хăйĕн вырăнне кайса яр. Халĕ ĕнтĕ эпир пĕтмелле, çаксем малалла пирĕн вырăна юлмалла,—терĕ тет.

Çав çынтан вара халĕ пурăнакан çынсем çуралса пулса кайнă тет.

21

Нумай ĕмĕрсем иртсен улăпсен йăхĕ пĕте пуçланă. Пирĕн пек вĕтĕ этемсем çуралса тухнă.

Пĕрре пĕр улăп ачи хирте выляса çӳренĕ чухне унччен нихăçан та курман хуртсем тĕл пулнă: вĕсем çĕрĕн питне чĕрсе курăк тымарĕсене çĕмĕрнĕ, çĕр тăприне çӳлелле кăларнă. Улăп ачи çав хуртсене аллипе тытса илнĕ те кĕсйине чиксе васкаса килне кăтартма илсе кайнă. Васканипе вăл çулне-мĕнне уямасăр тӳрех утнă. Анчах ăна юман вăрманĕ тĕл пулса утма чăрмантарнă. Ватă юмансем унăн урине çакланнă. Улăп ачи юмансене çиллене каланă: «Мĕн-ха ку армутисем утма чăрмантараççĕ!» Вара юмансене армути тесе тăпăлтарма тытăннă. Çапла аллипе пайтах юман кăкласа аяккалла ывăтнă та тикĕс çул çине тухнă. Çав çулпа хăвăрт килне çитнĕ.

Килте амăшĕ пулнă. Улăп ачи хавасланса кĕсйинчен хăй хурт тесе ят панă чĕр чунсене кăларнă та алă тупанĕ çине лартнă. Хăй амăшне чĕнсе илсе каланă:

— Анне, пăх-ха часрах: епле тĕлĕнмелле хуртсем тупрăм эпĕ хирте! Вĕсем çĕре чĕреççĕ, курăксене хăртаççĕ!—тенĕ.

Амăшĕ хуртсене тилмĕрсе пăхнă та каланă:

— Çук, ачам, ку хурт мар — этемех. Этемми авă — икĕ уралли. Тăвата ураллисем — унăн лашисем пулаççĕ, вĕсем туртакан япали ака пуç пулать. Çав этем çĕре пăсмасть— çĕре чĕрсе курăк вырăнне çăкăр тумалли тырă акса ӳстересшĕн... Пирĕн пек шултăра этемсем, улăпсем, вилсе пĕтеççĕ ĕнтĕ: пирĕн вырăна вĕтĕ этемсем, çавăн пеккисем, пулĕç ӳлĕмрен. Çавăнпа ан тив, сиен ан ту çĕнĕ этеме,

çӗрӗн хуçине, ăçтан илсе килтӗн, çавăнтах лашисемпе тата ака пуçӗпе пӗрле илсе кайса яр!— тенӗ.

Улăп ачи амăшӗ хушнă пекех тунă.

Çавăнтан кайран улăпсен йăхӗ чăнах та пӗтнӗ, пирӗн пек этемсен йăхӗ ӗрченӗ. Вӗсене чӗрӗп çӗр ӗçлеме, тырă акса тума вӗрентнӗ.

Анчах хальхи этем йăхӗ те ӗмӗрех пулмӗ. Вăл пӗр ӗмӗрсен хушшинче пӗтсе ларӗ те пирӗн пек этем вырăнне ытла та вӗтӗ этемсем çуралса тухӗç. Вӗсем çӗртен сасартăк ушкăнӗ-ушкăнӗпе тухса ӗрчесе кайӗç. Пысăкăшӗ енчен вӗсем пирӗн хурт-кăпшанкăсем анчах пулӗç. Вӗсем вун иккӗн пӗр улăм пӗрчине аран йăтӗç. Авăн çапмалли йӗтемӗ вӗсен пирӗн кăмака тӗпӗнчен ытла мар пулӗ.

22

Авал çӗр çине шыв туличчен малтан Улăп ятлă çынсем пурăннă тет. Вӗсем пит пысăк пулнă.

Пӗрре улăпăн ачи уя выляма тухнă та суха тăвакан çынна курнă. Улăп ачи ун патне пынă та: «Ку мӗнлескер?»—тесе çынна лашипе суха пуçӗ-мӗнӗпех тумтирӗн кӗсйине чиксе амăшӗ патне илсе пынă. Амăшне каланă:

— Пăх-ха, апи, пирӗн тӗслӗ кайăк тупрăм, çӗре шăйăрса йӗр туса çӳрет,—тенӗ.

Амăшӗ ывăлне каланă:

— Ан тив ăна эсӗ. Вăл пирӗнтен кайран пурăнмалли этем пулать. Ăна тивиччен ак çакна ту: ларса ăшăнма вут кăкласа кил,—тенӗ.

Ывăлӗ вăрмана кайнă та ватă юмансене кăкӗ-мӗнӗпех тăпăлтара-тăпăлтара кăларса пысăк юмана амăшӗ патне аплипех сӗтӗрсе çитернӗ.

Амăшӗ каланă вара:

— Çук, ачам, эсӗ нумай пурăнас çук, сан вырăнна çав эсӗ тытса килнӗ кайăк пурăнмалла. Виличчен эсӗ ӗçлесе пурăнма вăрман тăпăлтарса вырăн уçса парах. Сана вăл уншăн ӗмӗрӗ-ӗмӗрӗпех асăнса пурăнӗ,— тенӗ.

Ытла пысăкскерсем выльăх-чӗрлӗхе пӗтересрен турă вӗсене шывпа пӗтернӗ вара.

23

Ёлӗк пӗрре тапса сăрт куçаракан çынсем пурăннă тет. Чипер этемсене çӗр чавакан хуртсем тесе шутланă тет вӗсем.

Пĕр Улăпĕ çапла Атăл тăрăх улăхрĕ тет те ака тăвакан çынсене курчĕ тет. Хайхи пĕр çыннине лаши-сухи-мĕнĕпех хĕвне чиксе кайрĕ тет Улăп, килĕнче амăшне кăтартрĕ тет.

— Анне, анне! Пăх-ха, эп çĕр чавакан хурт тупрăм. Хăй пĕчиккĕ çеç, анчах çĕре чаваласа хуратать. Ал çупкăм пек лаптăк хураласа тăкнă,—терĕ тет.

Амăшĕ вара:

— Ачам, ачам! Ку хурт мар, ку — çĕр сухаласа çăкăр тăвакан этем. Малашне пирĕн вырăна çынсем юлĕç. Халь ку этеме ан тив, ав çавăнта çерем çине кăларса яр,—терĕ тет.

Улăп вара этеме кăларса ячĕ тет. Çавăнтан вара чăвашсем ака-суха туса Атăл хĕрринче пурăнма пуçланă тет. Улăпĕсем чăвашсене вăрман кăкласа хăртни уйсем тума пит пулăшнă тет. Вата юмансене те армути тăпăлтарнă пек тăпăлтара-тăпăлтара пачĕ тет вара Улăп этеме. Ĕлĕк кунта вăрман нумай пулнă тет, вара çав Улăп кăкласа пĕтернĕ тет тыр-пул акса тума. Халь варман юлашкийĕсем çырма-çатра хĕррисемпе тăвайккисенче кăна юлнă тет, ака-суха тума юрăхсăр çĕрте.

24

Ĕлĕк пĕрре Улăп çул çинче пирĕн хальхи ăрури çынна суха тунине курнă. Улăп вара ку суха тăвакана лаши-суха пуçĕ-мĕнĕпех кĕсйине чиксе килне илсе каять. Килĕнче кĕсйинчен кăларса:

— Аттей, пăх-ха, эпĕ вĕтĕ кайăк тупрăм, пăхăр-ха епле интереслĕ,— тесе тĕлĕнсе тăнă.

— Ай, ачам, ан тив. Аçтан тупрăн, çав вырăна кайса яр. Ку кайăксем — эпĕр пĕтсен пирĕн вырăна юлакан кайăксем,—тенĕ Улăп ашшĕ.

25. Улăп ачасене амантать

Пĕр карчăкпа старикĕн ватлăхра ача çуралнă. Ача ятне Улăп ятлă хунă тет.

Улăп кунпа, эрнепе мар, минутпа, сехетпе ӳснĕ тет. Çуралнă кунах ачасемпе выляма урама тухнă. Ачасен аллисене тытнă — аллисем хуçăлнă. Юратса чăмăртама тăнă — ачасем антăхса кайнă. Чупма тăнă — ăна çитекен те пулман тет.

Қаярахпа ялти ача-пӑчасен ашшӗ-амӑшӗсем Улӑп ҫинчен ашшӗне каласа панӑ: «Чармасан,— тенӗ,—вӗлереттӗр»,—тенӗ.

Улӑпа ашшӗ тула кӑларас мар тесе пӳрт пӗрени ҫумне ҫапнӑ пӑтаран кӑкарса лартнӑ. Улӑп кӑшт туртӑннӑ та пӑтана кӑларса пӑрахнӑ. Ашшӗ пӳрт пӗренинчен кӑкарнӑ. Улӑп шыв ӗҫесшӗн кӑшт туртӑннӑ та пӳрт пӗренине кӑларса хунӑ. Қу усал ачана чараяс ҫук тесе сарай юпинчен кӑкарса лартнӑ тет. Улӑп кӑшт сулӑннӑ та, сарай юпи хуҫӑлса кайнӑ. «Ну, ачам, эпӗ сана усраяс ҫук. Ху ҫулупа ӑҫта каяс килет — кай. Ял халӑхӗнчен иртеес ҫук»,—тесе ашшӗ Улӑпа килӗнчен кӑларса янӑ.

Улӑп килӗнчен тухса утнӑ. Қашни утӑмӗ ҫичӗ ҫухрӑм пулнӑ тет. Ҫӑпатине кӗнӗ, тӗпне ҫыпӑҫнӑ тӑприне силленӗ те, мӑн тӗмеске пулса юлнӑ тет.

26. Улӑп тӗнче курма тухса каять

Пурӑннӑ тет ӗлӗк-авал пӗр хӗрарӑмпа ывӑлӗ. Ывӑлӗ кунпа мар, сехетпе ӳснӗ тет. Вӑл ҫитӗннӗ тет те амӑшне калать тет:

— Ҫук, анне, эсӗ мана тӑрантарма пултараймастӑн. Ҫавӑнпа эпӗ тӗнче курма тухса каятӑп.

Ҫапла каларӗ тет те амӑшӗпе сыв пуллашса тухса кайрӗ тет.

Пурӑнсан-пурӑнсан ку ача улӑп пулса тӑчӗ тет. Вӑл хӑйӗн пысӑк та вӑрӑм урисемпе утса ҫӳренӗ тет. Вӑл пуснӑ чух ҫӗр кисреннӗ, пуснӑ вырӑнӗсем ҫырма пулса юлнӑ. Улӑпӑн кӗтӳ пулнӑ тет. Вун ик витре кӗрекен хуранӗ пулнӑ тет. Қашни пӗҫермессерен вӑл ҫичӗ така пуспӑ тет.

III. УЛӐПСЕН ПӖВӖ-СИЙӖ, ТУМӖ-ЮМӖ, КӐМӐЛӖ

27. Улӑпӑн кӗпи асамлӑ

Улӑп хӑй патӗнче ҫитмӗл те ҫичӗ патшалӑхран илсе килнӗ хӗрсене тытса усранӑ тет, хӑй валли ӗҫлеттернӗ тет. Хӗрсем итленӗ тет Улӑп каланине.

Пӗрре вӗсем Улӑп валли шурӑ йӗтӗн пирӗнчен кӗпе ҫӗлеме шутланӑ тет. Ҫитмӗл те ҫичӗ ана ҫине йӗтӗн вӑрри акрӗҫ тет, пӑхса ӳстерчӗҫ тет, шурӑ сӳс турӗҫ, арларӗҫ,

çип турĕç тет, тĕртрĕç те шур пир турĕç тет. Шурă пирне çитмĕл те çичĕ тĕспеле хитре тĕрĕ тĕрлерĕç тет. Вара çак пиртен çичĕ эрне те çичĕ кун кĕпе çĕлерĕç тет.

Çак кĕпене тăхăнсан Улăпăн тата вăй хутшăнчĕ тет. Вăл çĕр çул ларакан юмансене кăкла-кăкла ывăтнă тет, юманĕсем тинĕс леш енне кая-кая ÿкнĕ тет. Çапла Улăп çитмен çĕр юлман, çĕнтермен тăшман юлман тет.

28. Улăп амăшĕпе пĕрле çÿрет, чĕр чунсене курать

Елĕк пĕр Улăп ятлă çын пулнă. Çав Улăп питĕ пысăк çын пулнă тет. Унăн амăшĕ те пулнă тет. Вăл кирек ăçта кайнă чух та амăшне хăйпе пĕрлех илсе кайнă тет.

Çав Улăп пĕрре таçта кайнă чух ун куçне урапа тукунĕ татки кĕнĕ тет. Вара киле таврăнсан амăшне: «Анне, куçа темĕскер кĕрсе кайрĕ, мăкăлтатать»,—тет. Вара амăшĕ кăларчĕ тет.

Çав Улăппа амăшĕ тĕрлĕ чĕр чунсене çисе пурăннă тет.

Вăл кăткăсене хăй пек пысăк пулма вĕрентнĕ тет. «Эсир ман юлташ пулатăр»,—тенĕ тет.

Вăл кирек ăçта кайнă чух та патаксăр кайман тет.

Вăл пĕр çимесре виçшер-тăватшар кайăк çинĕ тет. Шыв ĕçнĕ чух пĕр пĕвене пĕтĕмпех ĕçсе янă тет.

Пĕрре мăн çул çине ларса ура салтнă тет. Вара пĕр урине силлерĕ тет те пĕр мăкăр туса лартрĕ тет. Тепĕр урине силлесен тепĕр сăрт пек мăкăр туса хучĕ тет. Вара, урисене силлесен, хăй те: «Ах, çăмăл пулчĕ»,—терĕ тет.

Вара тискер кайăксене хăваласах патакпа çапса ÿкерет тет. Кайăкне тытсан: «Апат пулчĕ, анне!»—тесе калатчĕ тет. Вăл пит пысăк, вăйлă çын пулнă тет.

Çав Улăп пур çĕрте те пурăннă тет. Унăн пичĕ-куçĕ питĕ пысăк пулнă тет. Алли тăнă чух çĕре чут тивмен тет. Вăл пĕрре ярса пуссан çĕр аршăн ытла пуснă тет. Унăн шăлĕ тискер кайăксен шăлĕ пек пулнă тет.

Çав Улăп пĕрре шыв хĕрне аннă тет. Унта пĕр шапа тухнă тет. Шапа:

— Мĕн туса тăран эс кунта, Улăп пичче?—тесе калать тет.

Улăп ăна хирĕç:

— Сана курма килтĕм,— тет.

Улăпăн амăшĕ вилнĕ тет. Вăл амăшĕ вилсен питĕ куляннă тет. Çав Улăп: «Эпĕ вилсен çак çĕр çинче пĕчĕк çын-

сем пулаççĕ,—тенĕ тет.—Çав çынсем пĕчĕккĕ пулаççĕ,—тенĕ тет.— Ун чухне, ман пек, кайăксене тытма пултараймаççĕ,—тенĕ тет.— Çав çынсем çĕр ĕçлесе пурăнаççĕ,—тенĕ тет.— Вĕсем питĕ вăйсăр пулаççĕ тата питĕ имшер пулаççĕ,—тенĕ тет.

29. Улăп вăрман тăррине курăк пек татать

Улăп сăртран сărта кăна пусса çӳренĕ, вăрмансене тăрринчен тытайса татса пăрахнă — курăк таптанă пек. Пысăк, шултăра пулнă вăл. Ун чухне ку çынсем пулман, кайран, улăпсем пур чухнех, пирĕн ку çынсем пулнă.

30. Улăпшăн йывăççем армути çӳллĕш

Улăп питĕ пысăк çын пулнă тет. Утса пынă чухне, эпĕр халĕ армутисене пĕç хушшине тăва-тăва хăварнă пек, вăрăм йывăççене пĕç хушшине туса утса çӳренĕ тет.

31. Улăп юмансене армути кăкланă пек кăклать

Улăп тени тĕлĕнмелле мăнă, вăйлă пулнă тет. Çӳренĕ чух çĕр, пин çул ӳснĕ вăрман урлă йывăççене пĕç хушши витĕр кăларнă тет. Пин çул ӳснĕ юмансене армути тункатине кăкланă пек çăмăллăн кăкланă тет.

32. Улăп вăрмана шур арăм* выранне хурать

Вăрман урлă каçнă чух улăп:

— Шур арăмсем йĕм тĕпне çакланчĕç,—тесе калать тет.

Вăрмана шур арăм выранне анчах хунă вăл.

33. Улăп çăпати — ял урамне шăнăçми

Авал пулнă паттăрсем çич çухрăмлă утăмлă, хĕвеле тытнă ыватнă, вăрмана тымарпа çăлса пăрахнă. Унăн çăпати пулнă иккен ял урамне шăнăçми. Çăпати çумĕнчи пылчăкне сиплесе ыватса ярсассăн пулса тăнă çӳл тусем.

* Шур арăм — шур армути.

34. Улӑп ҫӑпати пӗр-икӗ ҫухрӑм тӑршшӗ

Ёлӗк-авал, темиҫе пин ҫул каялла, тӗнчере чи пысӑк ҫын пулнӑ тет. Унӑн пуҫӗ пӗлӗте перӗнсе тӑнӑ тет, аллиурисем ҫӗр хӑлаҫ пулнӑ тет. Ҫӑпати вара пӗр-икӗ ҫухрӑм тӑршшӗ те пулнӑ имӗш.

Улӑп утнӑ чух пӗрре ярса пусса вуншар ҫухрӑм тӑршшӗ утнӑ тет. Улӑп ытла йывӑр пулнипе унӑн урисем ҫӗр ӑшне пута-пута кӗнӗ тет. Ҫашни ярса пусмассеренех унӑн ларса ҫӑпатине силлемелле пулнӑ тет. Ҫӑпатинчен силленӗ тӑпра ту пек пулса юлнӑ тет. Ҫав пирӗн патӑрти тӗмеске те улӑп ҫӑпатинчен тӑпра силленипе пулнӑ тет.

35. Улӑп ҫӑпати ҫичӗ чалӑш

Улӑп тени питӗ пысӑк ҫын пулнӑ. Ҫӑпати ҫичӗ чалӑш тет, утти ҫичӗ ҫухрӑм тет. Ҫашласа ӳсекен вӑрмансем пӗҫ хушши витӗр кашласа юлнӑ тет.

36. Улӑп ҫӑпати пылчӑкӗ — ҫитмӗл ҫичӗ пӑт

Улӑп ҫӑпати ҫумне ҫыпӑҫнӑ пылчӑкӗ те ҫитмӗл ҫичӗ пӑт туртнӑ тет.

37. Улӑп атти пуҫӗ — ҫур метр

Улӑп тӑпри Ҫӗн Сала патӗнче. Унта улӑпӑн аттине тупнӑ, атти пуҫӗ ҫур метрлӑ. Пахум суха сухаланӑ чух тупнӑ. Пурнать-ха Пахумӗ. Ҫӗньял чӑвашӗ вӑл. Пӗрле ӗҫнӗ чух каласа пачӗ.

38. Улӑп сулли — касмӑк кӑшӑлӗ пек

Аллине тӑхӑнакан сулли те касмӑк кӑшӑлӗ пек пулнӑ теҫҫӗ. Вӑрман йӗм тӗпне ҫӗтсе пӗтерет тесе туйрасене ҫӑла-ҫӑла тӑкнӑ тет.

39. Улӑп шӑлӗ — пӗр кӗрепенкке

Улӑп ҫӑпатине силлесе хӑварнӑ, тӗмӗ юлнӑ. Ҫайран сӑвӑрсем йӑва тума пуҫланӑ.

Улӑпӑн пӗр шӑлӗ пӗр кӗрепенкке пулнӑ.

40. Улăп хăйри сĕтел пек

Эп хĕр чухне атте мана вăрмана илсе каятчĕ. Чуневар ҫырми хĕрринче, Чарту каринче, пушăт касаттăмăр.

Ҫавăнта пушăт касма кайнă чух атте пĕрмаях Чарпуҫĕнче чаранатчĕ те: «Улăп чулĕпе пуртă хăйрас-ха»,—тесе лаша чарсах пы-ысăк хăйра чульпе пурттине хăйраса илетчĕ.

Улăп хăйри пысăкчĕ вăл. Сĕтел пек те пур, пысăк сĕтел пек.

Пурттине хăйраса пĕтерсен урапа ҫине ларатчĕ те ҫул тăршшĕпех улăпсем ҫинчен юмах яратчĕ.

Вăрман урлă эпир хыт хура урлă каҫса ҫӳренĕ пекех ҫӳренĕ тет улăпсем. Ҫав тери пысăк пулнă ĕнтĕ вĕсем.

Чарпуҫĕнчи улăп хăйрипе улăпсем ҫава лапаткаланă тет. Лапатки пĕрре темскерле тухса ӳксе ҫĕтсе юлнă. Чăнах та, лапатка манер пур ҫав хăйра чулĕ.

41. Улăп йывăрăшне лаша чăтаймасть

Ĕлĕк-авал Улăп паттăр пулнă тет. Ҫав паттăрăн ни хĕç пулман (вут-хĕç текенни), ни лаши пулман (Ҫил ҫунат ятли). Улăп питĕ пысăк пулнă ҫав: утланать тет лаша ҫине — лаши ăна чăтайманнипе кукленсе ларнă тет. Хайхи Улăп аптраса ҫитет — ниҫта ун валли лаша ҫук.

42. Улăп амăшĕ кĕпе ҫĕлет

Ĕлĕк улăп текен халăхсем пурăннă. Вĕсем питĕ пысăк пулнă. Вĕсем вĕтлĕхсене куршанак тесе каҫса ҫӳренĕ тет. Ҫăпатине тулнă тăпрана тăкса хăварсан ту пулса юлнă тет.

Пĕр улăпăн амăшĕ пулнă тет. Вăл каланă тет: «Ҫил пултăм, тăвăл пултăм, ҫич кунта пĕр кĕпе ҫĕлерĕм».

Ку ĕнтĕ вĕсем питĕ пысăк иккенне пĕлтерет.

Эпĕ ҫамрăк чухне Патăрьелĕнчи атă ҫĕлекен патĕнче икĕ аршăна яхăн вăрăмăш пĕç шăмми курнăччĕ. Ăна ҫав улăпăн пĕç шăмми тетчĕç. Ăна Пăла айккинчен тупнă тетчĕç, шывпа юхса килнĕ тетчĕç.

43. Улăп шăлавар çĕлет

Улăп пĕр кунхине кунĕпе шăлавар çĕлесе ларнă тет.

Çĕлесе пĕтерне те тăхăнса янă, уçăлма тухнă. Вăрман урлă каçнă чухне шăлаварĕ йывăç тураттине çакланса чĕр куççи таран çуркаланнă тет. Улăп хайхи çилленсе кайнă та йывăççене кăкла пуçланă тет, йывăççене кăкла-кăкла вăл вăрман хĕррине тухнă.

44. Улăп хĕрĕ ашшĕ валли йĕм çĕлет

Пĕр улăпăн тăватă ача пулнă тет: виçĕ ывăл, пĕр хĕр. Улăпăн хĕрĕ ашшĕ валли йĕм çĕлет тет, çĕлесе те çĕлесе пĕтерейместь тет. Хăй вара çапла юрлать тет:

Çил пултăм, тăвăл пултăм,
Çичĕ кунта пĕр йĕм çĕлерĕм,
Ана та юлашкинчен
Инкесем пулăшрĕç.

45. Улăп чухнехи выльăхсемпе чĕр чунсем

Улăп чухне уй-хир кайăкĕ те шултра пулнă теççĕ. Хальхи лаша-ĕнесем ун чухне кăткă пек вĕтĕ пулнă тет. Йытăпа кушак мамонт пек шултра пулнă тет.

IV. УЛĂПСЕМ ТĔНЧЕНЕ ХĂТЛĂХ КŸРЕÇÇĔ

46. Пĕлĕт çинчи улăп

Ĕлĕк-авал çĕр çинче нимĕн те пулман тет, пĕр пĕлĕт анчах пулнă тет. Пĕлĕчĕсем çĕр çумĕнчех пулнă тет.

Пурăнсан-пурăнсан улăпсем килчĕç тет. Вĕсем сунар ĕçĕпе пурăннă тет. Пĕр улăпĕ сунартан килчĕ тет те пĕлĕт çинĕ канма выртрĕ тет. Питĕ ывăннипе çывăрса кайрĕ тет.

Кăшт тăхтасан юлташĕсем те сунартан таврăнчĕç тет, çывăракан улăпне вăратаççĕ тет. Вăратрĕç тет, ку, çывăраканскер, темĕн чухлĕ вăратсан та тăмасть тет. Вара кусем çилленсе каяççĕ те çывăракан улăпа пĕлĕчĕ-мĕнĕпех

çӳлелле тӗртсе улӑхтарса яраççӗ тет. Улӑпӗ çаплах сывӑрать тет, вӑранмасть тет.

Çывӑрсан-çывӑрсан хай Улӑп вӑранать тет. Пӑхать тет, йӗри-тавра никам та курӑнмасть тет, пӗлӗтсем анчах чупаççӗ тет. Вара ку тӑчӗ тет те юлташӗсене шырама пуçларӗ тет. Пӗлӗтсем тӑрӑх пӗр еннелле чупать тет — никам та çук тет, тепӗр еннелле каять тет — каллех юлташӗсене тӗл пулмасть тет. Вӑл чупнӑ чух пӗлӗтсем кӗмсӗр-кӗмсӗр! тӑваççӗ тет, вӑл ӑçта пусать тет, çав тӗлте аслати тухать тет, çиçӗм пулать тет. Никама та шыраса тупайманнипе улӑп çав тери хурланса йӗрсе ячӗ тет, вара унӑн куççулӗнчен çумӑр пулса çурӗ тет.

Çав улӑп çӗр çине анаймарӗ тет, пӗлӗт çинче ӗмӗрлӗхех пурӑнма юлчӗ тет, пӗччене пурӑнать тет. Тин ӗнтӗ çӗре анаймасть тет. Қайран вара çак улӑп турӑ пулса юлчӗ тет.

47. Улӑп пӗлӗте тӗкӗлесе тӑрать

Тахçан, ӗлӗк-авал, чӑваш çӗрне пӗр улӑп килнӗ тет. Хӑй вӑл питӗ пысӑк пулнӑ. Хул пуççийӗсем унӑн пӗлӗте тӗкӗлесе тӑнӑ, пуçӗ пӗлӗтсем хушшинче пулнӑ, хӑй вара пӗр утӑм пусса çичӗ çухрӑм кайнӑ тет.

48. Улӑп пӗлӗте перӗнсе тӑрать

Çав тери вӑйлӑ та пысӑк кӗлеткеллӗ çын пулнӑ вӑл, хул пуççийӗсемпе вӑл кӑвак пӗлӗте перӗнсе тӑнӑ, кашласа ларакан сӗм вӑрмансем ӑна хыт хура тӗмӗсем пек кӑна туйӑннӑ, пысӑк йывӑç тӑррисем урлӑ утса кайнӑ, вӗсене аллипе туртса тӑпӑлтарнӑ.

49. Улӑп пӗлӗте çӳлелле тӗртсе хӑпартать

Ӗлӗк пӗлӗт çӗртен йӑмра çӳллӗш анчах пулнӑ. Вӑл çынсем мӗн ӗçленине пӑхса тӑнӑ. Çав вӑхӑтра улӑпсем пулнӑ, вӗсем пӗлӗтрен çӳллӗ пулнӑ. Пӗлӗт улӑпсене çӳреме чӑрмантарнӑ. Пӗр улӑпӗ вара капла çӳреме кансӗр тесе пӗлӗте çӳлелле тӗртсе хӑпартса янӑ. Пӗлӗчӗ çав тери кулянн тет.

50. Улăп уйăха пĕлĕт çумне çакать

Авал пĕлĕтпе уйăх пуç тăрне перĕннĕ тет. Улăп пĕлĕте çӳлĕк вырăнне хурса алсине, çĕлĕкне пĕлĕт çине хунă тет.

Пĕрре асăрхамасăр çамкине уйăха перĕнтерсе ыраттарчĕ тет. Улăп тарăхнипе уйăха пĕррех персе ячĕ тет. Яка мар пĕлĕт тăрăх уйăх сиккелесе хăйпăнса пĕтрĕ тет. «Эх, капла уйăха пĕтертĕм вĕт. Ķаçхине мĕнле çутăпа çӳрĕп-ха?»—тесе каялла уйăх катăкĕсене пуçтарса çыпăçтарчĕ тет те ӳлĕмрен перĕнсе ан чăрмантартăр тесе уйăха пĕлĕт çумне çакрĕ тет.

Çавăнпа уйăх пĕрре пĕтет, тепре çĕнĕрен пуçтарăнать.

51. Улăп çĕмрĕк уйăха пĕлĕт çумне çыпăçтарнă

Елĕк уйăх аслăк çинче пулнă тет. Пĕрре улăп асăрхамасăр пуçĕпе уйăха перĕннĕ те çĕре, чул çине, ӳкернĕ тет. Уйăх катăкăн-катăкăн ванса кайнă. «Эх, аслаттей ятлаçать»,—тесе уйăха катăкăн-катăкăн илсе пĕлĕт çумне çыпăçтарса хучĕ тет.

52. Улăп тӳшекĕ — пĕлĕт

Улăп ашшĕ Çӳлти турă умĕнче питĕ пысăк айăпа кĕнĕ пулнă. Ăна вара Çӳлти турă ăслă ту çумне сăнчăрласа лартнă.

Улăп хăй ашшĕне ирĕке кăларма ыйтас тесе Çӳлти турă патне кайнă.

— Сан аçу çынсене мана пăхăнмасăр пурăнма вĕрентет,—тенĕ ăна Çӳлти турă.— Хăçан та хăçан вăл мана итлеме тытăнать, çавăн чухне кăна эпĕ ăна ирĕке кăларатăп,—тенĕ.

Çапла, нимĕç кăлараймасăрах улăп каялла килне таврăнать. Çул çинче вăл çав тери ывăнать, вара кăтра пĕлĕтсем çине выртать те çывăрса каять. Çавăнпа ĕнтĕ халăхра халĕ те: «Улăп тӳшекĕ — пĕлĕт»,—теççĕ.

53. Çунатлă улăп

Улăп вăл тахçан-авал çĕр çинче мар, пĕлĕт çинче пурăннă.

Пурăнсан-пурăнсан улăп Çӳлти турăпа хирĕççе кайнă.

Çӳлти турра ун чухне Аслатти тенĕ. Аслатти вара улăпа çĕр çине антарнă.

Улăп çĕр çийĕпе вĕçсе çӳренĕ тет, ывăнсан канма ларнă. Вăл канма ларнă тĕлте шăтăк-путăксем пула-пула юлнă.

Улăп хăйне пĕлĕт çинчен антарнăшăн Аслаттине çав тери çилленнĕ. «Эх, сирпĕтсе антарап та-ха сана хăвна та пĕлĕт çинчен!» —тенĕ.

Çӳлти турă çакна илтнĕ те улăпа таçта урăх çĕре хăваласа янă.

54. Вĕçсе çӳрекен улăп

Ĕлĕк-авал çĕр çинче пирĕн пек çынсем пурăнман, пысăк этемсем пурăннă. Вĕсем çӳлтен вĕçсе çӳренĕ, ывăнсан канма çĕр çине пусса илнĕ. Çĕр питне пуссан вĕсен урисен йывăрăшне çĕр çийĕ чăтайман, путса аннă. Çав вăйлă, йывăр çынсене улăп тенĕ.

Улăпсем вăрмансем урлă урисене ярса пусса çӳренĕ. Тавралла вăрман пулнă, сăртлă вырăнсем курăнса ларнă. Çĕр çине урисемпе пуссан вĕсен урисем çĕре путса ларнă. Вара вĕсем урисене туртса кăларнă чух çăпатисем ăшне тăпра тулнă, çав тăпрана тасатса хăварнă. Улăп çăпатисенчен тăкăнса юлнă тăпраран сăртсем пулса кайнă. Хамăрăн Шануй çырминче те çавăн пек тăпра пур, ăна асаттесем те, эпир те улăп тăпри тесе калатпăр.

V. УЛĂПСЕМ АТĂЛ ÇИНЕ КИЛЕÇÇĔ

55. Улăпа кашкăр ертсе каять

Илтнĕ-и эсир, тусăмсем, сăваплă кашкăрăн юррине? Илтнĕ пулĕ. Вăл паян та Улăпа ертсе çӳренĕ чухнехи пекех юрлать, пирĕн пата Аша Пихампарăн кăмăлне çитерет.

Аслă Асаттесен ĕмĕрĕнче, инçетри Ылтăн тăвĕсен енче Улăп паттăр хăйĕн халăхĕпе пурăннă. Кĕтĕвĕ-кĕтĕвĕпе вырлйăх усранă. Учĕсем вĕсен хирсем тăрăх ĕрĕхсе çӳренĕ, самăр вăкăрсем мĕкĕрсе çӳллĕ тусене хускатнă.

Кунсем иртнĕ. Çулсем кемелнĕ. Улăп паттăр пĕррехинче анăçри тулăх хирсем еннелле куçса кайма шухăш тытать. Йăхсен пуçлăхĕсене пĕр çĕре пуçтарса хăй тĕллев-

не каласа канаш тăвать. Йăхсен пуçлăхĕсем унпа килĕшеççĕ. Улăп вара çав каç, çур çĕр çитсен, турăсемпе калаçма ту тăррине тухса тăрать. Кĕллисене туса пĕтерсен Улăп умĕнче сасартăк кашкăр курăнса каять. Ун тавра çап-çавраках çутă иккен. Этем чĕлхи кăларса аслă паттăра вăл çапла калать:

— Аслă Улăп, Аша турă хушнипе эпĕ сана хам хыççăн анăçалла ертсе кайăп. Эсĕ ан шиклен, ман хыççăн патваррăн ут. Эпĕ ялан санпа пĕрле, сан умăнта пулăп, сан выльăхусене, халăхна упрăп,—тет.

Хускалать вара Улăп халăхĕ ирхине ирех анăçалла куçма. Ун умĕнче вăхăтран вăхăта кăвак кашкăр курăна-курăна каять. Чарăна-чарăна уласа ярать тет. Пихампар йытти улавĕ Улăп халăхне юрă пек илтĕнсе пынă, ун кĕлетки çĕрле ялан çавра çутă варринче курăннă.

Ватăсем каланă тăрăх, Улăп халăхне çав кашкăр Арамаçи тăвĕсем патне ертсе тухнă тет. Çапла пуçланнă тет пирĕн мăн асаттесен ку тăрăхри пурнăçĕ.

56

Эпир Кашкăрсем. Пирĕн несĕл Альшихре чи ватти шутланать, вăл Кашкăр йăхĕнчен ĕрчесе тухнă.

Тиексем пирĕн хушамата тĕне кĕртнĕ чухне вырăсла Волков тесе çырнă. Асаттен аслă ашшĕ çавăншăн питĕ тарăхатчĕ тет:

— Мĕнле Волковсем пулар эпир?! Кашкăрсем эпир,— тесе калатчĕ тет.— Улăп халăхне кунта Пихампар кашкăрĕ ертсе килнĕ. Эпир çав кашкăрăн, çав халăхăн тымарĕнчен,—тесе Улăп çинчен халап каласа паратчĕ тет.

Çапла, Кашкăрсем эпир, сăваплă таса чунăн несĕлĕнчен.

57

Кăнна Кушкинче пурăнакан ватăсем ĕлĕкрех пире улăп çинчен тĕрлĕрен халапсем каласа паратчĕç, ял çумĕнчи ту çине кашкăр килсе уланине халаплатчĕç. Çавăнпа вара пирĕн ялсем çуллен Аша Пихампара асăнса чӳк туса ирттернĕ иккен, çак вырăнтах ял пуçласа янă. Çав кашкăр пирĕн ялăн управçи-сыхлавçи пулнă теççĕ. Вăл та пирĕн улăпа çакăнта килме çул кăтартса пынă пулать. Улăп

паттăр кашкăр чĕлхине пĕлнĕ, çеçен хире тухса тăрса унпа ула-ула калаçнă.

Ĕлĕк-авал пирĕн чăвашсем хамăрăн йăласене, йеркесене лайăх тытса пынă. Ахальтен мар ĕнтĕ пире асатте çывăрма выртас умĕн:

Аша турă, каçар,
Аша турă, çырлах,
Пирĕн выльăха-чĕрлĕхе упра,—

тесе сылтăм алла чĕре çине хурса тайăлма хушатчĕ.

58. Улăпа сăрт çумне сăнчăрланă

Ĕлĕкех турă улăпа сăрт çумне сăнчăрласа хунă, тет. Улăп сăнчăрсене туртса татса пĕтерне тет. Çав сăнчăра татнă чух пĕтĕм çĕр чĕтренсе тăнă тет, тинĕссем хумханса тăнă тет.

Çапла калатчĕç ĕлĕк. Мĕншĕн сăнчăрланине пĕлместĕп çав, тем çылăх тунă ĕнтĕ вăл.

59. Улăпсем Кавказран Атăл çине куçса килеççĕ

Авалхи саманара каланă тăрăх, çак эпир пурнакан таврара сĕм авал, этем тавраш пулман чухне, сĕм вăрмансем кăна кашласа ларнă вăхăтра, ирĕкре, тинĕссем леш енче, кăнтăр енче, çӳллĕ Арамаçи тăвĕ çинчен Улăп аннă. Ана çĕр çинче этеме тĕрĕслĕхпе тӳрĕлĕхе вĕрентме, усалтĕселсемпе кĕрешме Аслати турă янă пулнă. Улăп калама çук вăйлă, питĕ пысăк ӳт-пӳллĕ пулнă. Тарăн çырма шывĕсем, çӳллĕ вăрмансем ăна пилĕк таран кăна пулнă.

Ту çинчен ансан Улăп айлăмра темĕн чухлĕ выльăх кĕтĕвĕ курах кайнă. Çав кĕтӳсем вĕтĕ этемсен пулнă, этеммисем выльăх усранипе тăранса, тумланса пурăннă. Çав тери нумай выльăха курсан Улăп хăй вăйлă пулнипе пурнăçра малтанхи хут сăхланса каять те мĕн пур кĕтĕве хăй аллине тытса илет, арăм тума илемлĕ хĕр суйласа тупать те вĕтĕ этемсене чăл-пар салатса ярать.

Улăп пĕр хуйхă-суйхăсăр пурăннă. Айлăмри çарансемпе пĕчченех усă курнă, унта никама та яман. Кĕçех ăна арăмĕ икĕ ача — йĕкреш ывăл — çуратса панă. Ывăлĕсем те

питĕ çӳллĕ ӳснĕ, калама çук вăйлă пулнă. Вĕсем ашшĕ кĕтĕвĕсене кĕтнĕ, сунара çӳресе йăпаннă. Вĕсем ухăпа кирек хăш тискер кайăка та çичĕ çухрăмран тивертме пултарнă.

Пĕррехинче, калăм кунĕнче, вĕсен амăшĕ вилсе каять. Арăмĕ вилнĕшĕн Улăп ăна хуплана çĕр тăприне ылханать те арăм тума урăх хĕр тупас çăмăлпа Арамаçи тăвĕ çине хăпарать. Виç кун иртет — Улăп таврăнмасть. Пăшăрханса ӳкнĕ ачисем ашшĕне шырама каяççĕ те ту тӳпинче чул çумне сăнчăрласа лартнăскере тупаççĕ. Ывăлĕсене курсан вăл çапла каланă пулать: «Аслати турă хушнине туманшăн, тăван çĕр-шыва хисеплеменшĕн чул ту çумне ĕмĕрлĕхех сăнчăрпа кăкарса ямалла пултăм. Ачамсем, хăвăр пуçăртан усал вăрлăха пĕтĕмпех кăларса пăрахăр, нихăçан та çынсене усал ан тăвăр. Халĕ ĕнтĕ тӳррĕнех çурçĕрелле уттарăр. Виçĕ кунтан тинĕсе юхса кĕрекен аслă юхан шыв çĕррине çитĕр. Унтан вара çав юхан шыв хĕррипе кайăр. Çичĕ çултан шыв икĕ пысăк юппа юпленнĕ çĕре çитĕр. Унта çитсен тӳр кĕлли тăвăр та кĕçĕнни — икĕ шыв хушшине, асли—сылтăм енне вырнаçăр. Çакă сирĕн йăхăн тăван çĕр-шывĕ пулĕ, ăна ĕмĕр-ĕмĕрех хисеплĕр, сирĕн ăрăвăр унта ырă вăрлăх актăр».

Ачасем ашшĕ халалне тума сăмах парса унпа ĕмĕрлĕхех сыв пуллашнă. Ывăлĕсене ăсатса янă чухне ашшĕ вĕри куççулĕпех йĕрсе янă. Унăн куççулĕ ту çи пăрсене ирĕлтернĕ те, айлăма шыв юхса аннă, çарансене шăварнă, вара пĕтĕм улăхра тутлă шăршлă хĕрлĕ мăкăнь чечек çурнă.

Улăп ывăлĕсем хăйсен кĕтĕвĕсемпе çурçĕрелле çул тытнă. Вĕсен нумай хутчен ту çи этемсем тапăннине сиресире яма тивнĕ. Виçĕ кунтан вĕсем юхан шыв тинĕсе юхса кĕнĕ вырăна çитнĕ, ăна Этел* тесе ят панă. Унтан вĕсем юхан шыв хĕррипе малалла кайнă. Сарă ту патне çитиччен нумай хутчен вĕсен çеçен хир çыннисем тапăннине сире-сире яма тивнĕ, кайран вĕсем вăрман çыннисенчен хӳтĕленнĕ.

Çичĕ çултан, юлашкинчен, юхан шыв юпленнĕ çĕре çитнĕ. Икĕ юхан шыв хушшине чарăнса юн кун кăвакал пусса тӳр кĕлли тунă. Тӳр кĕлли çакнашкал пулнă: «Эй, Çӳлти туррăм! Эпир пĕтĕм кил-йышпа санăн ятна хисеплесе, кăвакал пусса, парне парса, санран тархасласа, тилмĕрсе ыйтатпăр. Пирĕн кил-йыш сыпăкран сыпăка ĕрчесе тăтăр, ăна пур инкекрен те хăтар: пур тăшмансенчен, усалсенчен, чир-чĕрсенчен, вут-кăвар тухассинчен, выçлăхсем пулас-

* Атăл.

синчен те сыхласа хӑтар. Тырӑ-пулсем кӗр пулсан кӗлет тулли пулччӑр. Выльӑх-чӗрлӗхсем ӗрчесе картиш тулли пулччӑр. Мӗн пуҫланӑ ӗҫсенчен, мӗн тума тытӑннӑ япаласенчен, шухӑшсенчен те пысӑк телей пулса тӑтӑр. Ҫакна ыйтнисене эсӗ парассинчен сан ҫине шанса, ӗмӗтленсе тӑратпӑр».

Кӗлӗ тунӑ хыҫҫӑн Улӑпӑн пӗр ывӑлӗ пурӑнма икӗ юхан шыв хушшинче чарӑннӑ, тепӗр пӗр тӑванӗ Атӑлӑн сылтӑм енне, Сӑрӑ шывӗ патнелле вырнаҫнӑ. Вара вӗсем вӑрман хушшисене сухаласа ҫур тырри акса тума тытӑннӑ.

Пӗррехинче ҫав Улӑп сунарта ҫӳренӗ май ула-чӑла хире тухнӑ та кун пек ула-чӑла хире пуҫласа курнипе тӗлӗнсех кайнӑ. Ҫав хир хуҫи вырӑс пулнӑ. Улӑп унран тӗлӗнсе ыйтать: «Мӗншӗн-ха сирӗн хирте тырӑ симӗсси те пур, сарри те пур?»—тет. Вырӑсӗ: «Симӗсси вӑл — ҫурхи тырӑ, пиҫсе ҫитекенни — кӗрхи тырӑ, ыраш»,—тесе ӑнлантарать. Ҫавӑнтан вара Улӑп ыраш акма вӗреннӗ, вырӑссен ялне вӑл Улатӑр (ула тырӑ) тесе ят панӑ.

Пӗтӗм чӑваш халӑхӗ Улӑп кӑкӗнчен хунаса кайнӑ.

60. Улӑппа амӑшӗ выльӑхсене ту ҫинчен Асамат кӗперӗ тӑрӑх Атӑл хӗррине каҫараҫҫӗ

Ӗлӗк-авал, темиҫе ӗмӗр каялла, Арамаҫи тӑвӗсен таврашӗнче Улӑп паттӑр пурӑннӑ. Унта вӑл пӳрнепе шутлайми, карт патакки ҫитейми йышлӑ выльӑх-чӗрлӗх усранӑ. Нимле инкек, нимле синкек ҫулӑхайман тет ӑна.

Анчах та пӗррехинче ҫапла Арамаҫи тӑвӗсем хаяррӑн кӗрлеме, шавлама тытӑннӑ тет. Халиччен нихӑҫан та ун пек пулман тет: аслати шатӑртатать тет, ҫиҫӗм ҫатӑртатать тет, чашласа ҫумӑр ҫӑвать тет. Ту ҫинчи тӑрӑ кӳлӗсем, шурӑ шывсем чӑтаймасӑр йӑвисенчен тухса аялалла, айлӑмалла вирхӗнчӗҫ тет. Ту аркинчи сип-симӗс ҫарансене йӑлтах шыв хупланӑ. Шыв таппи ӳснӗҫемӗн ӳссе пынӑ. Улӑп выльӑх-чӗрлӗхӗ ҫакна пула выҫӑпа аптра пуҫларӗ тет.

Улӑп паттӑр вара халран кайнӑ вӑкӑрсене, ӗнисене, лашисене, сурӑхӗсене йӑта-йӑта ту таврашӗнчен инҫетелле, уҫӑ ҫӗрелле кӑларма тытӑнать. Виҫӗ кун та виҫӗ каҫ тултать Улӑп хӑй выльӑх-чӗрлӗхне — тултса пӗтерейместь. Ҫак инкекрен ӑна ватӑ Асамат хӑтарать. Асамат вӑл хӑр пӗччен пурӑнакан паттӑр, тимӗрҫӗ пулнӑ.

Ҫичӗ кун та ҫичӗ каҫ хушшинче ҫав ватӑ паттӑр ти-

мĕрçĕ тĕлĕнмелле чаплă, çĕр çинчи чечексен илемĕпе ялкăшакан чĕнтĕрлĕ кĕпер туса лартать. Пĕр вĕçĕ унăн Арамаçи тăвĕсене перĕнет, тепĕр вĕçĕ Атăл хĕрринчи аслă улăха анать тет. Улăппа амăшĕ вара выçăпа аптранă выльăхсене çав кĕпер тăрăх, шавлакан-кĕрлекен тусенчен аяккалла, Атăл хĕрринелле, ем-ешĕл ешерсе выртакан çарансем патне хăваласа каçарчĕç тет.

Улăп выльăхĕсем каçса пĕтсенех çав тĕлĕнмелле кĕпер куçран çухалчĕ тет. Халĕ вăл çулла, çанталăк илемлĕ вăхăтра кăна курăнать. Акă мĕншĕн пирĕн чăвашсем çумăр çунă чухне пĕлĕт çинче курăнакан илемлĕ кĕпере Асамат кĕперĕ теççĕ.

61. Улăп амăшĕ Атăл тăрăхне яланлăх вырнаçма шутлать

Улăп йăхĕ вырăнтан вырăна куçса çӳренĕ тет. Çут Атăл хĕррине тухса Улăп амăшĕ:

— Ачам, куçса çӳренипе аçу та, пиччӳ те часах çĕре кĕчĕçĕ. Хам та вăхăтсăр ватăлтăм. Çитĕ кун чул çӳренипе, вырнаçар Атăл çуттине,—терĕ тет.

Çакăнтан вара Улăп йăхĕ çут Атăл хĕррине вырнаçса пурăнма пуçăннă тет.

62. Улăп хăйĕн ачисене пĕр-пĕринпе туслă пурăнма пиллет

Улăпăн ачи-пăчи нумай пулнă. Вĕсем ӳссе çитсессĕн вĕçĕ-хĕррисĕр çеçен хирте выльăх-чĕрлĕх кĕтсе пурăнма тытăннă.

Пĕррехинче ашшĕ патне ывăлĕсем пуçтарăннă та çеçен хирте курăк сахалланса пынипе тĕрлĕ çĕрелле сапаланса каяс тенине пĕлтернĕ.

— Ывăлĕсем ӳссе çитсессĕн яланах ашшĕ килĕнчен уйрăлса тухаççĕ,—тенĕ вĕсене Улăп.—Вĕçме çуралнă кăйкăра сăрт çумне сăнчăрласа лартни килĕшӳллĕ мар, эпĕ сире чарса тăмăп. Анчах ан васкăр-ха.

Вăл юнашар тăракан ачине:

— Çанталăк шăрăхлатса кайрĕ, хĕвел хĕртет, çĕрелле сур-ха,—тенĕ.

Ывăлĕ питĕ тĕлĕннĕ, çапах та ашшĕне хирĕçлеме хăяйман, çĕрелле сурнă. Унăн сурчăкĕ хĕвел питтинче çĕре ӳксенех пăсланса типнĕ.

— Халĕ ĕнтĕ, ачамсем, çак васан тавра пуçтарăнса тă-рăр та пурте пĕрер сурăр,—тенĕ Улăп.

Ывăлĕсем харăссăн сурнă, васанра кӳлĕ пулса тăнă.

— Куртăр-и ĕнтĕ,—тенĕ Улăп,—пĕччен суран — типсех пырать, ушкăнпа суран — кӳлĕ пулать. Эсир çакна та ан манăр, пĕр-пĕринчен уйрăлса ан кайăр, кашни ĕçĕре пĕрле туса пырăр.

— Атте, эпир ниçта та çĕнĕ кӳлĕ тăвасшăн мар,—тенĕ Улăпа кĕçĕн ывăлĕ.

Улăп çакна илтсессĕн кăшт шухăшласа тăнă та çурчĕ патне утса кайнă. Унта икĕ шăпăр тăратса хунă. Улăп васкамасăр пĕр шăпăрăн çыххине салтнă.

— Çак шăпăр вуллисене хуçăр-ха,—тенĕ вăл.

Ывăлĕсем шăпăр вуллисене пĕрерĕн-пĕрерĕн часах хуç-са пĕтернĕ.

Вара Улăп кĕçĕн ывăлне тепĕр шăпăрне салтмасăр панă, хуçма хушнă.

Кĕçĕн ывăлĕ шăпăра ниепле те хуçайман. Ун хыççăн ыттисем те ăна хуçас тесе тăрăшса пăхнă — пĕри те шă-пăра хуçайман.

Улăп вара çапла каланă:

— Пĕччен утан — пĕкĕрĕлен, ушкăнпа утан — çунат хушан теççĕ. Малтанхи шăпăр вуллисене эсир пĕрерĕн-пĕ-рерĕн ним те мар хуçса пĕтертĕр. Иккĕмĕш шăпăра вара хуçаймарăр. Мĕншĕн тесен ку шăпăрăн кашни вулли теп-рин тĕрекĕпе тĕревленет, кашни вулли теприне пулăшать. Эсир те çаплах, пĕчченшерĕн пурăнсан инкекпе хурлăх айне пулăр, ушкăнпа, пĕр-пĕринпе килĕштерсе пурăнсан сире нимĕнле инкек те çĕнес çук.

Улăп ачисем вара ашшĕне итленĕ, пĕчченшерĕн уйрăл-са кайман, виçĕ ушкăна çеç пайланнă. Кашни ушкăнĕ ашшĕне хăйпе чĕннĕ.

— Çук, çук, мал енне кайăп,—тенĕ Улăп.—Мал ен — săвапла ен. Эсир та ялан ирхине мал еннелле пăхăр, эпĕ паллă парасса кĕтĕр. Паллă парсанах унталла пырăр. Хă-çан та пулин эпир пурте мал енче пĕрле пуçтарăнса те-лейлĕ пулăпăр.

Улăп пехилне итлесе халĕ те чăвашсем хăйсен алăкĕ-сене мал еннелле уçăлмалла касаççĕ.

63. Улăп чăвашсене Атăл урлă каçарать

Улăп пит пысăк тет вăл. Пĕрре çапла арки çине аллă çын лартнă тет те Атăл урлă каçарса янă тет. Чăваш Атăл урлă çапла каçнă тет вăл.

64. Улăп кĕпер вырăнне выртать

Çĕн çĕре каçакансене улăп юхан шыв урлă кĕпер вырăнне выртса тулли лавсене (ачи-пăчипе выльăхĕсене) каçарса янă тет.

65. Улăп Атăла пĕвелет

Ёлĕк пĕр çын кĕтӳ пăхса пурăннă тет.

Пĕр çулхине типĕ çул пулнă, çу каçипе те çумăр пĕр тумлам ӳкмен. Атăл та типсе кайнă, урлă сиксе каçмалла пулнă юлнă тет. Кĕтӳ пăхса пурăнакан çыннăн выльăхĕ-чĕрлĕхĕ шывсăр шалт аптранă, вилсе пĕтме пуçланă.

Улăп курнă та çакна, çав кĕтӳçе хĕрхеннĕ. Вара Атăл хĕрринчи сăрта хул пуççипе пырса тĕртет те çав сăрта йăвантарса Атăла пĕвелет. Вара Атăл тулса кӳлĕ пулнă. Çав кӳлле «шыв кӳлли» тенĕ.

Кайран çумăрсем пулнă та, Атăл тулса «шыв кӳллине» татса кайнă. Улăп тунă пĕве халь те юлнă, Жигули тăвĕсем теççĕ ăна. Çав тĕлте Атăл пысăк кукăр тăвать, Самар кукри.

«Жигули» сăмах «шыв кӳлли» тенинчен тухса кайнă.

66. Улăп Атăл тăрăхĕнче нумай çӳренĕ

Тахçан-тахçан, хальхи этемлĕх пуçланиччен, Улăп тата унăн амăшĕ пулнă.

Улăп тĕлĕнмелле пысăк та çирĕп вăй-хăватлă паттăр пулнă. Вăл çĕр пичĕ тăрăх вырăнтан вырăна куçса çӳренĕ. Уйрăмах Атăл тăрăхĕнче нумай çӳренĕ теççĕ. Вăл вăхăтра хирсем сахал, ытларах вăрман пулнă. Улăп утса пынă чух авалхи юмансем ун пĕç хушши витĕр тухса юлнă, кирлĕ пулсан вăл вĕсене армути кăкланă пек кăкланă.

67. Пăлхарти улăпсем

Мана Текин кунта елтĕпер çĕрĕ-шывĕнче пĕр калама çук пысăк пӳллĕ этем пурри çинчен каласа панăччĕ. Вара, çак çĕр-шыва çитсен эпĕ ун çинчен елтĕпертен ыйтрăм. Вăл вара çапла market:

— Чăн та, пирĕн çĕр-шывра ун пекки пурччĕ, анчах вилчĕ. Вăл ку çĕр-шыв çынни пулман, çитменнине, ахаль

çын та мар. Ун халапĕ акă мĕнле. Хăш-пĕр сутуçăсем яланхи пекех Атăл шывĕ хĕрне тухнă. Ку шывĕ тулса хăпарнă та çырантан тухса сарăлнă. Пĕррехинче вара, эпĕ ун çинчен пĕлме ĕлкĕричченех, сутуçăсен пĕр ушкăнĕ ман патăма çитрĕ те, сутуçăсем çапла каларĕç: «Эй, елтĕпер! Шыв тăрăх çын юхса килнĕ. Вăл пирĕнтен инçех мар пурăнакан халăх çынни пулсан ку вырăнта тăма пире май пулас çук, пирĕн вара урăх çĕре куçса кайма кăна тивет»,—терĕç. Вара эпĕ вĕсемпе пĕрле шыв хĕрне çитиччен юлан утпа кайрăм. Акă ман умра хайхи çын, ун çўллĕшĕ манăн «чикепе» виçсен вун икĕ чике, унăн пуçĕ чи пысăк хуран пек, сăмси чĕрĕк чикерен ытла мар, куçĕ пысăк, пўрнисем вара пурте чĕрĕк чикерен иртеççĕ. Ана курни мана хăратса пăрахрĕ, эпĕ те ытти çынсем пекех хăраса кайрăм. Вара эпир унпа калаçма тытăнтăмăр, вăл хăй ним те шарламарĕ, пирĕн çине кăна пăхса тăчĕ. Эпĕ ăна хам пурăнакан вырăна илсе çитертĕм те ун çинчен ыйтса пĕлме Вису çĕр-шывĕнче пурăнакансем патне çыру ятăм. Вĕсем пирĕнтен виçĕ уйăх каймалăх çĕрте. Ман патăмра вĕсем ку çын йаджуджсемпе маджуджсен йышĕнчен тесе пĕлтерсе çырса ячĕç: «Вĕсем пирĕнтен виçĕ уйăх каймалăх çĕрте. Пире вĕсенчен тинĕс уйăрса тăрать, вĕсем унăн леш çыранĕнче. Вĕсем выльăх евĕрлĕ, çарамас, çара уран, пĕр-пĕринпе выльăх пек ерĕшеççĕ. Аслă та хăватлă Аллах вĕсем валли тинĕсрен кунçерен пулă кăларса парать, вĕсем пурте хăйсемпе çĕçĕ илсе пыраççĕ те пулă пĕвĕнчен хăйпе хăйĕн кил-йышне çитмелĕх касса илеççĕ. Эхер те пĕри хăйсене тивĕçтерекен виçерен ытларах илсен унăн хырăмĕ ыратма пуçлать, унăн кил-йышĕнчисен те хырăмĕсем ыратма пуçлаççĕ, хăш-пĕр чух вăл вилсех каять, вĕсем те пурте вилсе каяççĕ. Вĕсем пулăран хăйсене кирлĕ чухлĕ касса илсен пулли каялла çаврăнать те тинĕсе путать. Çапла вĕсем куллен çакăн пек пурăнаççĕ. Вĕсемпе пирĕн хушăри тинĕс вĕсен пĕр енче пулать, вĕсене тепĕр енчен тусем хупăрласа тăраççĕ. Вĕсем ялан тухса кĕрекен хапхаран вĕсене Хўме уйăрса тăрать. Аслă та хăватлă Аллах вĕсене хăйсем пурăнакан çĕрсене кăларас тесен вăл вĕсене Хўме уçса парать, вара тинĕс типсе ларать, вĕсемшĕн пулăсем те пĕтеççĕ».

Унтан эпĕ елтĕпертен хайхи пысăк пўллĕ çын çинчен ыйтрăм та, вăл çаплаacларĕ:

— Вăл ман патăмра пĕр вăхăт пурăнчĕ. Çапла та пулатчĕ: ун çине пĕр-пĕр арçын ача пăхсанах вилсе каятчĕ, йывăр хĕрарăм пăхсан хырăм пăрахатчĕ. Вăл пĕр-пĕр çынна ярса тытсассăн ăна икĕ аллипе мĕн вĕлеричченех чă-

мăртатчĕ. Эпĕ çакна курсан вара хăй виличчен кĕтесси тесе ăна çўллĕ йывăçран çирĕп сăнчăрпа çакрăм. Унăн шăмми-шаккипе пуçне курас тетĕн пулсан вĕсене сана илсе кайса кăтартма пултаратăп,—терĕ.

Эпĕ вара каларăм:

— Аллах ячĕпе тупа тăватăп, çавна манăн питĕ курас килет,—терĕм.

Çапла вара вăл манпа пĕрле юлан утпа пысăк вăрмана пычĕ, унта капмар йывăçсем ўсетчĕç. Мана пысăк йывăç кутне илсе пычĕç, ун айĕнче çав çын пуçĕ. Эпĕ вара унăн пуçĕ пысăк катка пек иккенне куртăм, аяк пĕрчисем вара унăн пальмăн типнĕ пысăк тураттисем евĕрлĕ, унăн ура тунипе чавса шăммисем те çавăн майлах. Эпĕ çакăнтан тĕлĕнсе кайрăм та çаврăнса утрăм.

68

Пăлхар хулинче эпĕ адитсен йăхĕнчи çынна куртăм: унăн çўллĕшĕ çичĕ чике ытла, эпĕ унăн пилĕкĕ таранччĕ. Вăл вăйлăччĕ: пуснă лашана тытатчĕ та унăн шăммисене хуçатчĕ, тирĕпе шăнăрĕсене хăвăрт, пĕр самантрах турт-са çуратчĕ, эпĕ çав хушăра ăна пуртăпа та касса татаяс çук. Пăлхар патшин ун валли тимĕр кĕпе тутарнă, ăна хайхи çын вăрçа кайнă чухне хăйпе пĕрле лавпа турттарса çўрет. Унăн тимĕр çĕлĕкĕ пысăк хуран пекех. Çак çын çирĕп юмантан тунă пысăк чукмарпа çапăçать, чукмарне вăйлă арçын та йăтаймасть. Хăйĕн аллинчи чукмарĕ çак çыншăн хамăр аллăмарти патак пек кăна. Тĕрĕксем ăна хисеплесе тăраççĕ, вăл хирĕç пынине курсанах: «Ку пирĕн турă пире çилленнине пĕлтерет»,—тесе аяккалла тараççĕ. Анчах хăй вăл ырă кăмăллă та йăвашскер. Пăлхар хушшинче сарлака алăклă çўллĕ пĕр мунчасăр пуçне вăл шăнăçмалăх урăх мунча çукчĕ.

69

Пăлхар хулинче вара эпĕ 530 çулта* адитсен йăхĕнчи çўллĕ çынна куртăм. Унăн çўллĕшĕ çичĕ чике ытла, ăна Данки тесе чĕнеççĕ. Вăл лашана этем пĕчĕк путеке йăтса илнĕ пекех хул хушшине çĕклесе илетчĕ. Хăй питĕ вăйлă: лаша ури тунине алăпах хуçатчĕ, тирĕпе шăнăрне ытти-

* 1135—1136 çулсенче.

сем ешĕл куракă татса илнĕ пекех татса çуратчĕ. Пăлхар патши ăна валли тимĕр кĕпе хатĕрлеттернĕ, çав кĕпене лавпа турттарса çӳреççĕ, пуçĕ валли тунă тимĕр çĕлĕкĕ хуран пекехчĕ. Çапăçу хускалма тӳр килмессерен вăл юмантан тунă чукмарпа çапăçать, ăна вăл алăри патак пекех çăмăл тыткалать. Чукмарĕпе слона çапса ярас тăк вăл ăна та вĕлерме пултарать. Хăй вăл ырă кăмăллă та сăпайлă. Пуçăм унăн пилĕкĕ таран кăна пулин те, тĕл пулмассерен вăл мана хисеплесе саламлатчĕ.

Пăлхар хулинче сарлака алăклă пĕр мунчасăр пуçне вăл шăнăçмалăх урăх мунча çукчĕ, вăл çăвăнма çавăнта çӳретчĕ. Çак çын Адам ывăлĕсенчен чи тĕлĕнмеллискерччĕ, ун пеккине эпĕ урăх курман. Унăн хăй пек çӳллĕ аппăшĕ пурччĕ. Эпĕ Пăлхар хулинче ăна темиçе хутчен те куртăм. Унта мана Якăп Нуман тӳре çапла каласа пачĕ: «Çак çӳллĕ адит хĕрарăмĕ хăйĕн Адам ятлă упăшкине вĕлерчĕ вĕт. Лешĕ вара Пăлхар хулинчи чи вăйлă арсенчен пĕриччĕ. Арăмĕ ăна хăй кăкăрĕ çумне пăчăртаса ыталанă та унăн аяк пĕрчисене хуçса пăрахнă, лешĕ вара тӳрех вилсе кайнă».

VI. УЛĂПСЕН ВĂРÇИСЕМ. ТĔРЛĔРЕН ĔÇĔ-ХĔЛĔ

70. Улăпсем — пĕчĕк çынсен тĕрекĕ

Улăп тăприне силлесе хăварнă чухне пĕр тырă выракан хĕрарăм калать тет:

— Эпир кун пек пурнатпăр-пурнатпăр, эпир сан пек мăнă мар-çке, эсĕ питĕ мăнă,—тесе калать тет.

— Эп çавăн пек пысăк çын пулнă. Ĕлĕк тата пысăк çынсем пулнă та, эпир пĕчĕкленнĕ,—тесе калать тет.—Эпир вилсессĕн çакăн пек çынсем — эсир юлатăр. Сирĕн пек çынсем нумай пулаççĕ,—тет.— Унтан сирĕн пеккисем вилеççĕ те, вун иккĕн пĕр автан пусаканнисем пулаççĕ,—тесе калать тет.— Эпир ĕçленипе пурăнатăр халь,—тесе калать тет ку пысăк этеммийĕ.

71. Улăп чăвашсене хӳтĕленĕ

Сĕм авалах шăмат кун ирхине, хĕвел тухнă чух, аслă паттăр — Улăп — çуралнă. Ача чухне унран тĕлĕнмелли ним те пулман. Ӳссе çитĕнсен вара, пысăк кĕлеткеллĕ

пулсан, вӑл мӗн пур этемрен маттур пулса тӑнӑ. Вӑл акӑ мӗнле пулнӑ теççӗ чӑвашсем: пӗвӗ тӗлӗнмелле çӳллӗ, хулӑнӑшӗ — хӑлаç çурӑ, урисем аршӑнтан тачка, ури ытти этемсенчен тӑватӑ чӗрӗк чухлӗ пысӑкрах пулнӑ. Питӗ тӗреклӗ, калама çук вӑйлӑ курӑннӑ. Мӗн пур этем унран хӑраса тӑнӑ. Вӑл чӑвашсен çӗрӗсене сыхласа пурӑннӑ, чӑвашсем ӑна пула хӑйсем тӗллӗн пурӑнма пултарнӑ.

Улӑп хӑйсен чиккинчен каçса ик çӗр çухрӑм таранах кайса çӳренӗ, кайран вара каялла таврӑннӑ.

Вӑл çимессерен ултшар кӗренке таякан икӗ çӑкӑр, пӗр хуран пӑтӑ çисе янӑ, вун пилӗк стакан кӗрекен алтӑрпа шыв ӗçсе янӑ.

«Чӑвашсем ун хӳттинче ӗмӗр пит лайӑх пурӑннӑ,—тесе каласа параççӗ.— Улӑп тӑнӑçлӑха паттӑр пек хӳтӗлесе тӑнӑ, ӑна упрама-çирӗплетме тӑрӑшнӑ»,—теççӗ. Чӗмпӗре пырсан унти Карамзин палӑкне курса чӑвашсем халӗ те çав тӗлӗнмелле Улӑпа ас илеççӗ: «Улӑп пек ларать»,— теççӗ.

72. Улӑп çичӗ хуйха та чӑтма пултарнӑ

Çыннӑн хуйхи çиччӗ: хӑравçӑлӑх, эрех, кил-йыша макӑртакан еркӗн, хут пӗлменни, турра манса мулшӑн хапсӑнни, сутӑнчӑк пулни, ал ӗç тума пӗлменни. Телейӗсем этемӗн ак çаксем: сывлӑх, юрату, лайӑх мӑшӑр, сак тулли ача-пӑча, хут вӗренни, ал ӗç туни, çуралнӑ çӗр-шыв.

Улӑп çичӗ хуйха та чӑтма пултарнӑ. Çавӑншӑн та вӑл сӑрт патшинчен ашшӗн вут-хӗçӗпе çил çунатне илсе тухнӑ. Сӑрт патши хӗрӗ Мерчен Улӑпа çиччӗмӗш телейне парайман та, Улӑп каллех киле таврӑннӑ. Çуралнӑ çӗр-шыв пахах çав. Вӑл Мерченӗн ултӑ телейӗнчен те хаклӑ-мӗн.

73. Улӑп чӗр чунсене пӗлӗт çине хӑпартать

Тахçан-авал тӗнчене шыв илнӗ тет-и? Улӑп, пӗлӗте пуçӗпе перӗнсе тӑраканскер, тӗнче ан пӗттӗр тесе çийӗнчи кӗпине хывнӑ та хутаç туса çӗр çинчи чӗр чунсене мӑшӑрӑн-мӑшӑрӑн тултарса пӗлӗт çине хӑпарса силленӗ тет. Шыв чаксан вара сӗвек кӗперри тӑрӑх çӗр çине антарнӑ тет.

74. Улӑп ҫынсене вут тупса парать

Пӗррехинче Улӑп Арамаҫи тӑвӗ патӗнчен аслӑ тинӗс хӗррине кайма тухнӑ. Ҫул ҫинче вӑл йӗре-йӗре чупакан ҫынсене курать.

— Мӗн пулнӑ сире?—тет кусене Улӑп.

Вӗсем тӑшмансенчен тарнӑ иккен. Ҫурҫӗр енче пурӑнакан тискер йӑхсем вӗсен вутне туртса илсе хӑйсене вӗлерсе пӗтерме тытӑннӑ. Улӑп вара вӗсене каҫ пулсан вут тупса пама пулать.

Чӑнах та каҫпа вӑл уххине туртса кӑларать те ҫӳл тӳпери ҫӑлтӑра персе катать. Сасартӑк ҫынсен пуҫӗ тӑрринче вут-хӗм ҫиҫме тытӑнать, аслати кӗмсӗртеттерсе ярать. Ҫеҫен хир ҫыннисем хӑраса тарма тытӑнаҫҫӗ.

— Ан хӑрӑр! Ан хӑрӑр!—тесе аран лӑплантарать вӗсене Улӑп.

Ҫав самантра тӳперен вут-хӗм сапса ҫӑлтӑр катӑкӗ ӳкет. Улӑп юнашарти айлӑмра ӳсекен юмана тӗпӗ-тымарӗпех туртса кӑларнӑ та ҫӑлтӑр катӑкӗ тӗлне тытнӑ. Юмана вут хыпса илнӗ.

— Вут тупӑнчӗ!—тесе савӑнса кайнӑ ҫеҫен хир ҫыннисем.

75. Улӑп — ҫӗмренҫӗ

Улӑп калама ҫук вӑйлӑ ҫын пулнӑ. Вӑл ухӑпа ҫӳренӗ. Ана ҫавӑнпа Улӑп ҫӗмренҫӗ тенӗ.

Пӗррехинче Улӑп ҫеҫен хир варринче шӑнса хытма тытӑннӑ ҫынсене курнӑ. Вӑл вӗсене питӗ шелленӗ. Ҫавӑнпа вара уххипе персе ҫӳл тӳпери ҫӑлтӑра катса антарнӑ, ҫынсене вут тупса панӑ.

76. Улӑп турӑран ҫумӑр ҫутарма ыйтать

Ҫӗр ҫинче ҫынсем ҫумӑрсӑр питӗ антранӑ тет. Ҫӑлсем, ҫырма-ҫатрасем типсе ларнӑ, йӗри-тавра тӗтӗм пулнӑ, тусан явӑннӑ тет. Ӳсекен йывӑҫ-курӑксем хӑрса, типсе ларнӑ. Кашни утакан чӗр чун ҫӳлелле пӑхса ҫумӑр кӗтнӗ тет.

Ҫӗр ҫинчи ҫынсем ҫумӑрсӑр нушаланни ҫинчен Улӑп турӑ патне кайса каласа панӑ тет. Турӑ вара ачине пӗр курка шыв сапса пама хушнӑ тет. Турӑ ачи ашкӑнас шухӑшпа тулли шыв каткине пӗтӗмпех йӑвантарса янӑ тет. Ҫакӑнтан вара хӗрӗх талӑк та хӗрӗх каҫ ҫумӑр ҫунӑ тет. Ҫакӑнтан хайхи тӗнчене шыв илнӗ тет.

77. Улăп пĕлĕте çумăр çутарать

Пирĕн ял патĕнче Киремет хирĕ пур. Çав хирте ĕлĕк Киремет хаяр пурăннă тет. Вăл пурăннă хирте йывăç-курăк ним те ӳсмен тет, шыв та пулман тет унта.

Пĕрре Улăп пĕлĕт çинчен çав пуш хире курнă тет те пĕлĕтрен ыйтнă пулать:

— Мĕнле пуш хир ку? Унта камсем вилесем пек выртаççĕ?

Пĕлĕт каланă:

— Чăвашсем вĕсем, çĕн çĕре куçса каякансем. Вĕсене Киремет хаярĕ хăй пуш хирне астарса куç хывса илсе килнĕ ешĕрекен хир пек кăтартса. Вĕсем шыв çуккипе пурте вилеççĕ те Киремет хаярĕн апачĕсем пулаççĕ.

— Апла пулсан эс унта çумăрна çу,—тет Улăп.

Пĕлĕт калать тет:

— Ана валли тачка пĕлĕт кирлĕ. Çав çумăр пĕлĕчĕ виç кун хушши витререн тăкнă пек çумăр çутармалла. Халь ман çумăр кунта çĕре çитиччен типсе ларать. Авлере иртекен пĕлĕт пек хура çумăр пĕлĕчĕ пулсан çак пуш хире шăварма пултарать. Анчах вĕсем кунта килес çук, ку вырăн — ылханлă вырăн.

— Ирĕкпе хăйсем килмеççĕ пулсан вĕсене кунта вăйпа илсе килмелле,—терĕ тет Улăп.

Кайран ăна хирĕç пыракан тачка хура пĕлĕт çине пĕррех сикрĕ тет Улăп. Хура çумăр пĕлĕчĕ çĕре перĕниччехех тайăлса кайрĕ тет. Улăп пĕлĕте вăр-вар ярса илчĕ тет те каларĕ пулать:

— Халех çав пуш хирте çумăр çутар!

Пĕлĕт калать пулать:

— Çак çĕре çумăр çутарсан çылăха кĕместĕп ĕнтĕ. Ылханлă çĕре вунă çулта пĕрре кăна çумăр кирлĕ. Çичĕ çултан кунта тепĕр çумăр пĕлĕчĕ килет, вăл çуса çылăха кĕтĕр.

Пĕлĕт хăй çулне тăсасшăн тет. Улăп ăна ямасть малалла. Пуçларĕç тет Улăппа пĕлĕт тăрмашма: пĕри пуш хире туртать, тепри унтан тарасшăн тет. Улăп пур пĕрех çумăр пĕлĕтне пуш хире сĕтĕрсе кĕчĕ тет. Пĕлĕт çумăрне çумасть тет. Хайхи Улăп пуçларĕ тет пĕлĕтрен вĕрен явма! Вĕрен явма пуçласан пĕлĕт янра-янра йынăшса е уласа çумăрне пуçларĕ тет пуш хире чĕресрен тăкнă пек çутарма!

78. Улăп çумăр çутарма шыв йăтать

Çумăр çук. Уй-хирте тусан вăркăшать. Йывăç-курăк хăрнăçем хăрать. Çырма-çатрасем типеççĕ. Юхса выртакан çăл куççем куçĕсене хупаççĕ. Çынсем чӳк тăваççĕ, киремете чун параççĕ — пур пĕрех çумăр çук.

Улăп çĕр çинчи йывăрлăха курса чăтаймарĕ — турă патне кайрĕ тет те:

— Çĕр çунать. Пĕр кас çумăр кирлĕ,—терĕ тет.

— Ман кунта шыв пĕтнĕ,—тет турă.

— Халăха ан нушалантар. Хам шыв йăтса парам,—терĕ тет Улăп. Вăл вара хĕрĕх те пĕр саркавай шыв йăтса пачĕ тет.

79. Улăп Йĕрĕх çĕмĕрейми пӳрт лартать

Эпĕ кукаçисем патĕнче пурăнтăм. Ун чух мана кукаçи çăпата туса пачĕ. Çăпати вара çав тери хитреччĕ, чăтма çук. Улăп пек тимĕр йывăç хуппинчен тунă пулсан — çĕр çула чăтмалла. Çапах та ăна тăхăнсан намăс пулас çук. Халь çавăн пек тимĕр йывăççем ӳсмеççĕ. Ăна Йĕрĕх пĕтернĕ. Улăп Йĕрĕхе пĕтермен пулсан чăвашсем çурт-йĕр лартса та курас çук.

Пĕлетĕн-и мĕншĕн? Çав Йĕрĕх усал пĕренерен тунă çурт-йĕре курайман: пĕренерен тунă çуртсене ăçта курать, çав çурт-йĕре Йĕрĕх хушнипе шĕкĕсем, пин-пин тĕслĕ хурт-кăпшанкăсем сырăнаççĕ те кĕрпелентерсе йăвантарса яраççĕ. Çав усал кăмăлне çемçеттерес тесе ăна тем те панă, анчах та вăл хăй ĕçне пăрахман — çурт-йĕрсем шĕкĕсем çинипе ишĕлсе аннă. Ĕлĕк шĕкĕсем те хальхи пек вĕтĕ пулман, йĕке хӳресем пек пысăк пулнă тет.

Пĕрре Улăп çав Йĕрĕхпе тĕл пулнă тет. Йĕрĕх унтан ыйтнă тет:

— Кам пулатăн?

— Платник. Кирлĕ пулсан сан валли те пӳрт лартма пултаратăп. Ĕçшĕн те хаклă илместĕп: пĕр мăшăр çăпаталăх тимĕр йывăç хуппипе сан пуçри пĕр пайăрка çӳçе илетĕп.

— Юрать,—терĕ Йĕрĕхĕ.— Эрне хушшинче пӳртӳ тӳнсе каймасан сана тимĕр йывăç хуппи паратăп, пĕр пайăрка çӳçе те пуçран тăпăлтаратăп. Пӳртӳ тӳнсе кайсан сан пуçу ман пулать. Куратăн-и унта — шăпах сан пуçу валли пĕр шалча юлнă. Пуçна çав шалча çине тăхăнтарсан ман шăпах çĕр пуç шăмми пулать.

Çавăнтах Йĕрĕх Улăп пурттине илет те пĕррех тимĕр йывăçа пуртăпа касать — Улăп пуртти аврине тивичченех лапчăнса ларать тет: пуртă пуртă мар, пуртă—тимĕр муклашки. Улăп пурттине илет те вут чуль çине хурса пуртта чышкипе çапса тӳрлетет.

Улăп Йĕрĕхе вун икĕ кун хушшинчех пӳрт лартса парчĕ тет. Ун чух Улăпăн пулăшаканĕ те пулман тет. Пӳрчĕ патша çуртĕнчен те илемлĕ пулнă тет.

— Эй, хуçа, пӳртне йышăн!—терĕ тет Улăп Йĕрĕхе.— Çак пӳрт пушарпа çунса каймасан хăв ĕмĕрне мар, ачупăчун мăнукне те çитĕ.

Йĕрĕхе пӳрт те килĕшет тет, Улăп пуçĕ те кирлĕ тет ăна. Кукалет тет кăна аптранипе. Йĕрĕх сике-сике шăхăрма тытăнчĕ тет. Унччен те пулмарĕ тет, пӳрт тавра йĕке хӳресем пек шĕкĕсем, пин-пин тĕслĕ хурт-кăпшанкăсем сырăнчĕç тет те тытăнчĕç тет пӳрт пĕренисене кăшлама. Кăшлаççĕ, кăшлаççĕ тет, анчах ĕçĕ ним те ăнмасть тет, пĕренесем хурçăран та хытă тет. Йĕрĕх çавна курать тет те пуçларĕ тет пӳрт çине вĕрме: пӳрт пĕренисем шăтăршатăр туса анчах исленсе выртаççĕ тет. Йĕрĕх тарçисем каллех пӳрте тапăнчĕç тет. Хурт-кăпшанкăсемшĕн пĕренесем çемçе пек тет, анчах та хурт-кăпшанкисем пĕренесем çумне çыпçăна-çыпçăна ларчĕç тет, ним тума та çук тет. Йĕрĕх йалт аптраса çитрĕ тет. Пӳрт шывра çĕртĕр тесе Йĕрĕх вăрманта виç-тăватă кун çумăр çутарчĕ тет. Çумăртан та пӳрт тӳнсе каймасть, хĕвел пек çуталса ларать тет вăрманта. Йĕрĕх çавна курсан ай вĕçтерчĕ тет сĕм вăрманалла.

Улăп, мĕн, ухмах пулнă-им? Вăл кайăк патши хушнă пек самăй сухăрлă пĕренесенчен пӳрт лартнă. Сухăрлă пĕренене шĕкĕ ăçтан çиейрет? Йĕрĕхĕ те ухмах, çавна та чухлайман: вĕрире сухăрлă пĕрене ăçта çĕрет, ирĕлсе тата лайăхрах сăмалаланса ларать. Улăп çав çăпатана кукамăшне парне туса панă тет шăрçа пуçлă туса. Çĕр çул тăхăн — çĕтĕлмест тет. Ахальтен мар çав Улăп аслашшĕ патĕнче, Плиска старик патĕнче, çичĕ çул хушшинче çичĕ ĕç тума вĕреннĕ.

80. Улăп хăвăл юмантан шан тăвать, унта пыллă карас тултарать

Пирĕн таврара кунта чăтлăх вăрман пулнă. Унта пыл нумай пулнă теççĕ ваттисем. Вăрманти йывăç хăвăлĕсенче пыл хурчĕсем туллиех пулнă. Улăп çакăнтан иртсе çӳ-

ренĕ чухне пыл шăршине сиснĕ, пыл хурчĕсем çӳлтен вĕçсе çӳренине курнă. «Эхе!— тет Улăп,—кунта тутанма май пур иккен»,—тесе савăнать. Вара пуçлать пыл хурчĕсем ларнă йывăççене туртса кăларма, пылĕсене аллисемпе ывăçласа илме. «Пылне карасĕсенчен мĕнле уйăрса илес, пылне ăçта ярас, пыл çумне çыпăçнă хуртсене мĕнле тасатас?»—тесе шухăшласа ларать вăл. Часах вăл ăс тупать: хăвăл юмана кăкласа кăларать те шан тăвать, çав шана хăвăлри пыллă карассене тултарать, хуртсенчен тасатать. Вара хурчĕсем ĕçсĕр ан минресе çӳреччĕр тесе шанне тăпрапа витсе хурать. Çавăнта вара тепĕр тĕмеске пулса ларать. Улăп хăвăл юмансене тăпăлтарнă вырăнта вăрман çаралсах юлнă, уçланкă пулса юлнă. Çав уя эпир паян кун та Шануй пусси тетпĕр. Çав уйран пыл юхса çырма тунă. Çав çырмана Шануй çырми тетпĕр. Вăл ĕлĕкренех пулнă.

81. Улăп Сехмете хăваласа ярать

Сехмет вăл Çӳлти туррăн хĕрĕ пулнă. Ăна Улăпсăр пуçне урăх никам та çĕнтерме пултарайман.

Сехмет ун чухне чăвашсене пĕтерме çĕр çине çурри хĕрарăм, çурри арăслан пулса килнĕ. Анчах Улăп çакăн çинчен пĕлнĕ те Сехмете каялла хуса* янă.

Çӳлти турă та Улăпа çакăншăн нимĕн те тăвайман.

82. Улăппа Эсремет сăрт ишмелле тавлашаççĕ

Улăп Эсреметпе тĕл пулнă тет те, Эсремет каланă тет:

— Кам çак сăртран пĕрре çапса хăйăр тăвать, çав çиеле тухать, кам çавна тăваймасть — вăл парăнать.

Эсремет сăрта чышкипе пĕррех кĕрслеттерчĕ тет, сăртран касăк-кĕсĕк чулсем çеç юлчĕç тет. Улăп çапрĕ тет сăрта — сăрт хăйăр пулса ишĕлсе анчĕ тет. Эсремет хăранипе хăйăр айне путса Улăпран тарчĕ тет.

Эсремет çынсене анчах мар, хуласене çĕре çăттарма пултарнă тет.

---

* Хăваласа.

83. Улăп Эсреллĕ çырми пуçĕсене татать

Улăп паттăр çын пулнă. Вăл пăрăс сăнчăрĕнчен те çип туса çăмха тума пултарнă.

Пĕрре Улăппа Эсреллĕ тĕл пулнă тет. Çав Эсреллĕ Улăп чунне кăларасшăн пулнă. Унăн кукамăшĕ çĕр амăшĕ пулнă та — Улăп чĕрине вăш-ваш кăлараймăн.

Эсреллĕ Улăпа çапла каланă:

— Кам кама ăсталăхпа çĕнтерет, çав теприн чунне илет,—тенĕ.

Улăп килĕшрĕ тет Эсреллĕпе. Эсреллĕ калать тет:

— Çак сăнчăрпа эпĕ çырма-çатра тăватăп, шывпа тултаратăп. Эсĕ çав шывсене çак сăнчăрпа талăк хушшинче Çавала йăтса куçаратăн. Куçарсан — сана чуна паратăп, Чăвашран каятăп, куçараймасан — чуну ман пулать, юрать-и?

— Юрать,— тет Улăп.

Эсреллĕ пуçларĕ тет сăнчăртан çитмĕл те çичĕ татăк тума. Сăнчăр татăкне ăçта перет, çавăнта çырма выртать, çырминче чăп тулли шыв. Эсреллĕ ăшĕнче шутлать тет: «Вăл сăнчăрпа çырмаран шыва Çавала куçарас çук — чунĕ манăн пулать»,—тет. Савăннипе чут анчах ташласа ямасть тет.

Улăп та пăрăс сăнчăрне илет те тавай сăнчăртан туртатурта çип тăвать те çăмхалать.

— Çак çăмха Эсреллĕ çырми пуçĕсене татса Çавала тухтăр!—терĕ тет кăшкăрса Улăп. Çакăнтах шăппăн: «Кукамай, пулăш мана, мăнукна!»—терĕ тет. Улăп çăмхана пĕррех вăркăнтарать Çавал еннелле!

Тимĕр çăмха Эсреллĕ çырми пуçĕсене татса Çавала çитиччене чăнах та тăсăлса выртрĕ тет. Ара, сăнчăра ункăсенчен тăваççĕ-çке, çавăнпа пуль юхан шыва Ункă теççĕ. Улăп çăмхине пирĕн ял вырăнĕнчен пенĕ тет.

84. Улăп Вутăша хăваласа ярать

Вутăш шыва кĕрекенсене хуçлатса лартса авăра та шыва путарать е тата хитре хĕрарăмсене астарса хăйĕн еркĕнĕ тăвать тет.

Ĕлĕк Çавала вутăш ернĕ тет. Вăл Ункăра, Сĕлескертен çӳлерехри авăрта, пурăннă тет. Çав авăра халь те Вутăш авăрĕ теççĕ. Çав Вутăш утă çулма аннă хĕрсене юратса пăрахнă тет те вĕсенчен хăйĕн еркĕнĕ тăвасшăн пулнă тет. Хĕрсем килĕшмен пулать. Кĕçĕн çынсем те

çаплах килĕшмен тет. Вара Вутăш тарăхать те Чăвашри мĕн пур вучахри вут-кăвара сÿнтерет — ним тума та çук.

Улăп ват карчăксем вĕрентнипе Вутăша мĕнле тĕп тăвасси çинчен Юхма старикрен ыйтса пĕлет. Юхма сÿпĕлти пулнă тет, суеçсене юратнă тет. Улăп ăслă та чее пулнă та, çав Юхма старике чике тăршшĕ лартса хĕвел татăкне илет Вутăша хуса яма. Хĕвел татăкки Вутăша кунтан хуса ярать, чăвашсен каллех вучахра кăвайт çунать.

85. Улăп акăшне шырама каять

Улăп хăй паттăрне ултă çулта кăтартнă тет.

Улăпăн акăшĕ пĕрре Эврел çăл куçне шыв ăсма кайнă пулнă. Хитре те илемлĕ хĕре ытараймасăр Ариман аçтаха çавра çил пулса пынă та Илтепие вĕçтерсе кайнă.

Амăшĕ хĕр çухалнăшăн татăлса макăрнă. Ултă çулхи Улăп çакна илтет те амăшне калать:

— Апай, акая шырама каятăп,—тет.

— Эй, ачам, ÿссе çит-ха. Сан чĕчĕ шăлĕ те ÿкме пуçăнман. Пиччÿ кайсан хăть мĕнле...

— Эп кайрăм,—тет ку.

Ултă çулхи Улăп çула тухиччен вăрмантан çĕр çулхи хунав юмана кăкласа, тураттине ирткелесе туя тăвать те çула тухса утать. Аçта каять — хăй те пĕлмест.

Кун каять-и, эрне-и — хырăм выçнă, çиме çук. Курах каять сăрт хĕрринче сурăх кĕтÿ пăхакансене.

— Ачасем, акая шырама тухрăм. Хырăм выçă. Мĕн те пулсан çитерсе ямăр-ши?—ыйтать тет Улăп.

— Инçе çула тухнă çынна çитерес,—теççĕ тет те кĕтÿ ачисем пĕр сурăхне пусса пĕçереççĕ тет. Яшка пиçсен хуранпех Улăп умне лартса параççĕ. Кĕтÿ ачисем ун-кун çаврăниччен Улăп сурăха пĕчченех çавăрса хурать.

— Тавтапуç!—тет те Улăп малалла утать.

Эрне-и, уйăх-и каять Улăп. Улăпăн хырăм татах выçă. Аçта мĕн çиесси çинчен шухăшлать. Пăхать — ту хĕрринче тĕве кĕтĕвĕ çÿрет. Тÿрех кĕтÿ еннелле утать.

— Ачасем, акая шырама тухрăм. Хырăм выçă. Мĕнпе те пулсан ыр тумăр-ши?— ыйтать Улăп.

— Çитерес çула тухнă çул çÿрене,—теççĕ тĕве кĕтÿ пăхакансем.

Çав сехетрех вĕсем чи пысăк та чи мăнтăр тĕвене пусса хурана яраççĕ. Хуранта тĕве вĕрет. Улăп яшка вĕренĕ май яшкине тутанса пăхать. Тĕве апачĕ пиçнĕ çĕре хуранта шăммисем кăна юлаççĕ.

— Юрĕ, çирĕм, ачасем. Тавтапуç сире!—тет те Улăп малаллаваскать.

Тепре хырăм выççичен мĕн чул кайнă — пĕлместпĕр, кĕтмен-туман çĕртен Улăп хăй умĕнче чаплă çурт ларнине курать. Нумай шутласа тăмасăрах çиме ыйтасчĕ тесе çурта пырса кĕрет. Кил карти алăкне уçать — ун умĕнче хăйĕн тăван акăшне Илтепие тĕл пулать.

— Эх, шăллăм, епле хăтарас? Ман упăшка Шуйттан вĕт. Сана вăрансанах вĕлерет,—тет Илтепи.

— Таса вилĕмрен ма хăрас,—тет Улăп.— Эпĕ айăплă мар, сан упăшку. Ман ăна вĕлермелле.

Çак калаçăва илтсе çывăракан Шуйттан тухать.

— Кам ку?—ыйтать хайхи.

— Сан пултăру курма килчĕ,—тет Илтепи.

— Эпĕ сан кĕçĕн пултăру, акай патне килтĕм,—тет Улăп.

— Çураçма е çапăçма?—тет Шуйттан.

— Çапăçма,—тет харсăррăн Улăп.

— Çапăçма эппин,—тет те Шуйттан çавăнтах чи пысăк виçĕ тĕвене пусса хурана ярса пĕçерттерет. Яшка пиçет те Улăпа сĕтел хушшине лартса, виçĕ тĕве ашне кăларса ун умне хурса парать.

— Кŭп йысну патне килнĕ пек чух,—тет Шуйттан.

— Лайăх, питĕ хырăм выçнăччĕ,—тет те Улăп пĕр турам, пĕр тумлам хăвармасăр пĕчченех çисе ярать. Кăшлана шăммисене кăна Шуйттан умне купаласа хурать.

— Хуçа валли пĕр турам хăварман, кăна хальччен те курман. Хăна-и эсĕ, хăна мар, шампа. Тух тула, чунна илсе çием!—тет Шуйттан.

Шуйттанпа Улăп тухаççĕ. Улăп юман вуллинчен туратсене ирткелесе тунă туйине алла тытсан Шуйттан шикленсе илет.

— Вăрçар мар, тăван пулар,—тет Шуйттан.

— Çитĕ сана ман акайран мăшкăллама. Этем ывăлхĕрĕ Шуйттанпа нихçан та тăван пулас çук,—тет те Улăп юман туйи айне хурса Шуйттана вĕлерет.

Ирĕке тухнипе савăнса Илтепи макăрса ярать. Акăшне хĕрхеннипе Улăпăн та куççуль тухать. Илтепи куççулĕ хăй çулĕпе, Улăпăн хăй çулĕпе юхаççĕ тет. Аякра икĕ пĕр тăван куççулĕ пĕрлешсе Аму кŭлли пулать тет. Аму кŭллине Илтепи куççулĕпе Шуйттан вилли юхса анчĕ тет. Çавăнтан вара шыври шуйттан е шыври пулса кайнă теççĕ.

86. Шуйттан ачисем Улăпран мăшкăллаççĕ

Улăпран шуйттан ачисем тек мăшкăлланă тет. Улăп çывăрса кайсан пĕçерен хĕвелпе, тепĕр чух сивĕ уйăхпа тĕксе вăратнă тет.

Пĕрре Улăп питĕ хытă çывăрса кайнă тет. Шуйттан ачисем пĕрре аллинчен хĕвелпе пĕçертнĕ, тепри уйăхпа уринчен шăнтнă тет. Улăп вăранса кайнă та тарăхнипе хĕвеле пĕр аллипе, уйăха тепĕр аллипе тытса вăйранах персе янă тет. Хĕвел çитмĕл çичĕ талăк, уйăх хĕрĕх пĕр талăк чарласа çӳлелле хăпарса кайнă тет.

Çакăнтан вара хĕвел-уйăхпа шуйттан ачисем выляйман тет.

87. Улăп хăйĕн ашшĕне хăтарасшăн патша çарĕпе çапăçать

Елĕк-авал пулнă тет пĕр паттăр патша. Вăл таçти-таçти çĕр-шывсене те çитсе курнă, темĕнле паттăр çынна та çĕнтерме пултарнă тет. Пĕррехинче çапла патшана та инкек-синкек килсе хупланă: вăл хăйĕн çарĕпе вăрман ăшĕнчи шурлăха кĕрсе кайнă та тухаймасăр тарăхнă. Салтакĕсем те патшана усă парайман: пĕрин хыççăн тепри шурлăха кĕре-кĕре ӳкнĕ. Патша çарĕ сахалланнăçемĕн сахалланса пынă.

Çакна таçтан аякран, Хурал тăвĕсем çинчен, пĕр хресчен пăхса тăнă, пулăшма шутланă. Çав хресчен Паттăрпи ятлă пулнă.

— Ара, этемсем вĕт кусем, путса вилеççĕ-тĕр,—тенĕ тет.

Çапла каланă та патша çарне Атăл хĕрне, Мăнçар тăвĕсем çине, кăлара-кăлара пăрахнă. Патша çак вăйлă этем пулăшнăшăн савăннă та, хăранă та. «Ку çамрăк хресчен ахаль çын мар»,—тенĕ те йăлăнма тытăннă.

— Кăмăл пулсан эсĕ ман патăмра пурăн, анчах эсĕ пире киле çитме те пулăш ĕнтĕ,—тенĕ.

— Пулăшăп,—килĕшнĕ Паттăрпи.

Анчах вăл патша патĕнче пурăнма та, ун кĕрӳшĕ пулма та килĕшмен. Çапах патшапа çарне хăйсен çĕрне çитме май парать. Хытă чысланă вара патша Паттăрпие. Патша ăна хăй çĕр-шывĕ тăрăх кăтартса çӳренĕ. Пĕррехинче вăл Паттăрпие хăй патне чĕннĕ те каланă:

— Леш тĕнчене каякан çĕр шăтăкне кĕрсе курăн-и?—тенĕ.

Паттăрпи килĕшнĕ, шăтăка кĕрсе кайнă. Вăл çав шăтăк патшан тăшманĕсене тытса усрамалли шăтăк пулнине пĕлмен. Паттăрпи шăтăка кĕрсенех патша хушнипе унăн тарçисем шăтăк умне вут тултарса чĕртсе яраççĕ Паттăрпи ан тухтăр тесе.

Паттăрпи шăтăка кĕрсе кайсан патша тарçисем унтан ыйтаççĕ:

— Эсĕ кам пулатăн, аçу-аннÿсем ăçта санăн?— тенĕ.

Паттăрпи тĕрĕснех калать:

— Атте-анне çук манăн, эпĕ сывлăшран çуралнă, анчах манăн савнă хĕр пур, Ырăпи ятлă. Вăл Хурал тăвĕ çинче пурăнать,—тенĕ.

Çакна илтсенех патша тарçисем шăна-пăван пек пухăнса Хурал тăвĕ патне кайнă, Ырăпие шыраса тупнă. Ырăпие вăрă-хурахсем пек хупăрласа илнĕ те патша патне илсе пынă. Ана та вĕсем патша тарçи туса хурасшăн пулнă иккен. Ырăпи килĕшмен, анчах нимĕн те тăвайман.

— Акă санăн савниÿ, тамăкра вăл. Эсĕ те ав çавăнта çунăн,—тенĕ тарăн шăтăк патне илсе пырса. Ырăпи самантрах кача пÿрнине çăварне хыпать те çыртса татать, пÿрнине савнийĕ патне ывăтать. Патша тарçисем Ырăпие те шăтăка хупаççĕ, шăтăк умне каллех вайлă вут хураççĕ.

Паттăрпи Ырăпи пÿрнине палласа илет те мĕн пур май пур таран ваклама тытăнать. Ваклать-ваклать те ши-и! шăхăрать — пĕр салтак тухать, ши-и! шăхăрать — тепĕр салтак тухать. Çапла кашни шăхăрмассерен пĕрер салтак тухать: пÿрнерен миçе татăк пулнă, çавăн чухлĕ салтак тухса тăрать. Вĕсем пурте Паттăрпи тавра чупкаласа çÿреççĕ тет. Паттăрпи çак салтаксемпе пĕрле самантрах Ырăпи патне çĕр айĕпе шăтăк чавса çитет тет. Чавса çитет те каллех ши! шăхăрать — салтаксенчен кача пÿрни пулса тăрать, тепре шăхăрать те — кача пÿрни Ырăпи алли çумне çитĕнсе ларать. Тепре шăхăрать те — Ырăпи йывăр çын пулать.

— Ну, Ырăпи, халĕ пирĕн ирĕке тухасси инçе юлмарĕ ĕнтĕ,—тет Паттăрпи.

Ырăпи савăнса каять. Каллех кача пÿрнине çыртса татать те Паттăрпие парать.

— Кирлĕ кунта кирлĕ пулĕ, ан ман эпĕ пурри çинчен,—тет.

Çапла калать те патша тарçисене йыхăрма тытăнать. Лешсем пыраççĕ.

— Эпĕ çĕр айĕнче сывлăшпа йывăр пултăм. Кăларăр эсир мана çут тĕнчене,—тет.

Çакăн çинчен тарçăсем патшана каласа параççĕ. Çакна илтсен патша мар, патша хĕрĕ тĕлĕнсе каять.

— Кăларăр çав çӳп-çапа таса вырăнтан,—тет.

Патша тарçисем Ырăпие çав шăтăкран кăлараççĕ те патша хĕрне кĕртсе лартаççĕ. Пĕр кун ларать патша хĕрĕ, тепĕр кун ларать йывăрланасса кĕтсе, тепĕр эрне кĕтет— йывăрланаймасть тет.

Çав вăхăтра Ырăпийĕн ачи çуралать тет, хăвăрт ӳссе çитĕнет. Ăна Улăп ятлă хураççĕ тет. Улăп ӳссе çитĕнет те патшана хирĕç кĕрешме шухăшлать. Çавăн çинчен Паттăрпи те илтет, анчах ăна ниепле те пулăшаймасть тет. Вара Ырăпин кача пӳрнийĕ çинчен аса илет, каллех пӳрнене май килнĕ таран ваклама тытăнать. Ши-и! шăхăрать те — каллех çав татăксенчен салтаксем пулса тăраççĕ тет.

— Мĕн тумалла, Паттăрпи?—тесе ыйтаççĕ.

— Çав-çав шăтăкра патша хĕрĕ ларать, ăна кĕçĕр йывăрлантарса килĕр,—тет.

Лешсем самантрах кайса йывăрлантарса килеççĕ тет. Йывăрланнипе савăннă патша хĕрĕ шăтăкран тухать тет, шăтăк умĕнчи вутне сӳнтерме хушать тет.

Паттăрпие çаплах шăтăкран кăлармаççĕ тет-ха. Вăл пĕррехинче каçхи тĕттĕмре ши-и! шăхăрать тет те, салтаксенчен каллех кача пӳрни пулса тăрать тет. Паттăрпи çĕр айĕнчи çулĕпе патша майри ларакан шăтăка тухать тет. Шăтăкран тухсан вăл тӳрех Улăп патне каять тет.

Çак вăхăтра патша хĕрĕ те çуратать тет. Унран Улăп мар — икĕ майракаллă шуйттан çуралать тет. Паттăрпи Улăпа çак шуйттанпа çапăçма çăмăл пулмасса сисет, вара вăл каллех Ырăпи кача пӳрнинчен салтаксем туса хурать, Улăпа пулăшма хушать. Каять вара Улăп çак салтаксемпе патша çарне хирĕç кĕрешме. Пĕр кун çапăçать Улăп, тепĕр кун çапăçать, анчах ниепле те çĕнтереймест-ха. Ырăпи вара тепĕр кача пӳрнине татса парать. Тепĕр кача пӳрнинчен те çапла салтаксем туса хураççĕ. Виççĕмĕш кунне çĕнтернĕ вара Улăп. Шуйттан çеç таçта кайса пытаннă тет. Халĕ ăна çав çĕр тĕпĕнчи шăтăксенче пурăнать теççĕ.

Паттăрпипе Ырăпи хăйсен Улăп ятлă ывăлĕпе мĕн ватăличчен пурăннă тет. Улăпĕ çав тери пысăк ӳссе кайнă тет. Шуйттанĕ çынсем умне тухма хăрать тет.

Çапла хресченренех çуралнă имĕш ĕлĕк-авал Улăппала шуйттан. Халĕ ăна астăвакансем çук та ĕнтĕ.

88. Улăп — тĕнче паттăрĕ

Улăп тĕнче паттăрĕ пулнă. Ăна Юман паттăр та, Ту паттăр та, Çил паттăр та, Шыв паттăр та пăхăннă тет. Пăхăнмасан вăйпа итлеттерсе пăхăнтарнă тет.

Пĕрре çĕр çинче Шыв паттăр хуçа пулма шутланă тет. Шыв паттăр ăçта мĕн курнă, пурне те юхтарма пуçăннă. Улăп кăна курать те Шыв паттăр çулĕ çине Ту паттăрне, Ту паттăрĕ çине Çил паттăрне хăпарта-хăпарта лартрĕ тет. Ту паттăрĕ тавра Юман паттăра тăратса тухрĕ тет. Шыв паттăрĕ вара ирĕксĕрех:

— Қаçар, Улăп, ӳлĕмрен яланах этеме пăхăнăп,—терĕ тет.

89. Улăп Алтăркуçа çĕнтерет

Пурăннă тет çĕр çинче, Алама çĕр-шывĕнче, пĕр куçлă, элес-мелес хапаллă, чурăс чунлă çăткăн Алтăркуç. Пĕр куç анчах пулин те, хăй вăл таçти-таçтине курнă тет. Хырăмне унне пĕрре çинĕ чухне çитмĕл вăкăр, вăтăр касмăк шерпет кĕнĕ тет. Алама çĕр-шывĕнчи пĕтĕм халăх çав Алтăркуçшăн ĕçлесе пурăннă тет, çав Алтăркуçа тăрантарнă тет.

Алтăркуçа Алама çĕр-шывĕнче хуçа пулса пурăнни кăна çитмен тет, Улăп паттăр çĕрне-шывне туртса илес шухăш пырса кĕнĕ тет ун пуçне.

— Малашне Улăп паттăр та ман кĕтӳçĕ пултăр, ман кĕтĕве кĕттĕр! Мана вăйлă кĕтӳçĕ кирлĕ,— тесе ахăрашма пуçларĕ тет.

Улăп çак сăмахсене илтсен хăнк та тумарĕ тет.

— Çăткăн кĕтӳçи пулас çук, ятăма та варлас çук. Эсреметрен хăраса вут тивертсе тарас çук. Тытăçассу килсессĕн атя, тух хир варрине,—тесе каларĕ тет Улăп паттăр Алтăркуçа хирĕç.

Çапла каларĕ тет те Атăл хĕррине, çеçен хир варрине тухса тăчĕ тет. Леш усал килсе çитнĕ-çитмен тытăçса ӳкрĕç тет. Пĕрне-пĕри лăскаççĕ тет, пĕрне-пĕри хĕсеççĕ тет. Кĕрешсен-кĕрешсен, лутăркансан-лутăркансан Улăп хайхи юлашки вăйне пухса, хытă кăна хĕссе леш усала пĕлĕтелле çĕклерĕ тет. Лешин шăршлă сывлăшĕ пашăл! персе тухрĕ тет.

Çав шăршлă сывлăшра кăна пулнă тет Алтăркуçăн вăйĕ. Улăп вара çăткăна çичĕ тинĕс леш енне ывăтрĕ тет кăларса.

90. Улăп виçĕ куçлă ют йăхсене çĕнтерет

Улăп вăл калама çук вăйлă пăхаттир пулнă. Тăшмансем те, тискер кайăксем те унран питĕ хăранă.

Улăп тăшмансемпе çапăçса ывăннă хыççăн пĕлĕтсем çине хăпарса выртса çывăрма юратнă тет. Вăл выртнă пĕлĕтсем вара тӳпе маччи айĕнче сăпка пек силлене-силлене илнĕ, ун йывăрăшне чăтаймасăр çӳхе хăма пекех авăннă.

Пĕррехинче Улăп çапла пĕлĕтсем çине улăхса выртнă та тарăн ыйха путнă. Çав вăхăтра чăвашсем çине виçĕ куçлă тискер çынсем тапăннă. Вĕсем пĕтĕм чăвашсене пĕтерме, ватти-вĕтти таранах вĕлерме тытăннă.

Чăвашсем хайхи, эх, Улăпа вăратасшăн чупкаласа çӳреççĕ тет.

— Улăп! Улăп!—тесе кăшкăраççĕ. Çӳлелле чул та ывăтаççĕ, ухăпа та переççĕ, анчах пĕлĕт патне çитереймеççĕ. Вара темиçен Арăмăçа тăвĕ çине чупса хăпараççĕ. Вĕсем унтан Улăп выртакан пĕлĕт çине сиксе каçасшăн пулнă ĕнтĕ. Арăмăçа тăвĕн тăррине чупса çитеççĕ те хайхи пĕлĕт çине сикме хăраса тăраççĕ. Пĕлĕчĕ ту тăрринчен аяккарах пулнă.

— Эх, вăрăм турчка пулсан пĕлĕтне кунтарах туртма пулать те çав!—тесе калать тет пĕри.

Пĕри вара часрах килне чупса анса вăрăм турчка илсе килет. Ун çумне тата темиçе сăнă шăччи çыхаççĕ, вара темиçен тытса турчкипе Улăп выртакан пĕлĕте хăйсен еннелле туртма тытăнаççĕ.

— Ах, пĕлĕчĕ те питĕ йывăр-çке!—тесе калаççĕ тет кусем.

Туртаççĕ-туртаççĕ те хайхи, турчкапа çаклатнă пĕлĕчĕ татăлса каять, кусем вара чикăль-макăль туса ту çинчен персе анаççĕ. Пĕлĕчĕ çапах хăй майăн шуса ту тăррине пырса çапăнать. Вăл хытă çапăннипе Улăп вăранса каять.

— Улăп! Улăп!—тесе кăшкăрнине илтех каять вăл.

«Мана чĕнеççĕ-çке!»—тесе Улăп часрах пĕлĕт çинчен çĕре анать.

— Улăп! Çăлсам пире! Виçĕ куçлă ютсем пире йăлтах пĕтересшĕн!—тесе чупса пыраççĕ ун патне чăвашсем.

Улăп вара хăйĕн хĕçне туртса кăларать те пуçлать çичĕ юта турама. Виçĕ куçлă çичĕ ютсене пĕтĕмпех вакласа пĕтерет вăл.

Çавăнтанпа виçĕ куçлă усал çынсем чăвашсене урăх кансĕрлеми пулаççĕ.

91. Улăп висĕ пуçлă Аçтахапа çапăçать

Рункăпа Кипеккасси хирĕсем чикĕленнĕ çĕрте, Упаçпа Вĕрлеç хăртнисем хушшинче, çӳллĕ кăна çаврака тӳпем пур. Пирĕн ăна Улăп масарĕ теççĕ. Ун çине улăхса тăрсан таçти-таçти курăнать. Ĕлĕкрех вăл тата та çӳллĕ пулнă, ун тăррине сухаламан, акман. Халĕ ĕнтĕ авă тырă та акаççĕ. Çав Улăп масарĕ çинчен пире асаттесем ак çапла халапласа паратчĕç.

Ĕлĕк-авал, сĕм авал, аслă Атăл хĕрринче чăвашсен паттăрĕ Улăп пурăннă тет. Çерем çĕтнĕ тет, тырă акнă тет, кĕтĕвĕ-кĕтĕвĕпе выльăх-чĕрлĕх усранă тет. Унăн амăшĕ пулнă тет. Пĕрехель* çапла Улăп çĕр-шывне таçтан-таçтан инçетрен висĕ пуçлă Аçтаха килсе пусать, хур кăтартма тытăнать. Асамат паттăр Улăп паттăра пăлат хĕç тыттарса çапла калать тет: «Манăн вăтăр çул шутламан кĕтӳре санпа пĕр çултах çуралнă çунатлă шурă урхамах пур. Палла та тыт эсĕ ăна, этем чĕлхи кăларттар»,—тет. Улăп хайхи Асамат паттăрăн кĕтĕвĕнчи çав калаçа пĕлекен лашана палласа илет те йăлмак ывăтса тытать. Шурă лаша чăнах та этем чĕлхи кăларать.

Тухать хайхи Улăп Аçтахана хирĕç. Çапăçрĕç тет çичĕ кун. Ниепле те çĕнме çук тет Аçтахана, пĕр пуçĕ кăна тăрса юлсан та хаяр тет, çăварĕнчен çулăм пĕрĕхет тет. Ăна тĕнче тухатмăш пулăшса пынă тет. Юлашкинчен вара Улăп арăслан пек хаярланса, çилленсе Аçтахан юлашки пуçне касса пăрахрĕ тет. Текех вара çакăн хыççăн чăвашсене усал аçтахасем пусмăрлайман тет.

Темиçе çул иртнĕ тет, Улăп паттăр ватăлса, шуралса пынă тет. Вилсен ăна çӳллĕ сăрт тăррине пытарнă тет. Халĕ ун масарĕ çине çулталăкра пĕрре, çур çĕр тĕлĕнче, çунатлă шурă лаша вĕçсе пырать имĕш. Урисемпе кукале-кукале, пĕтĕм тавралăха янăратса висĕ хутчен кĕçенсе ярать тет. Хăш чухне тата çав масар тĕлĕнче Улăп хĕçĕ ялкăшнине курма пулать. Ача чухне выртмана кайсан эпĕ ăна хам та нумай курнă. Халĕ ĕнтĕ курăнмасть теççĕ.

92. Улăп паттăр çичĕ пуçлă Аçтахапа çапăçать

Калăттăм та парăттăм —
Чĕлхем юлчĕ хăях пек.
Юрлăттăм та парăттăм —
Сассăм пĕтрĕ хăйра пек.

Пурăннă тет çĕр çинче, аслă Атăл хĕрринче, Аслати ывăлĕ Улăп паттăр. Пурăннă тет çĕр çинче: кĕтĕвĕ-кĕтĕвĕ-

* Пĕррехинче.

пе ёне-сурăх кĕтнĕ тет, каççакĕ-каççакепе лаша хăвалалнă тет. Тырă акнă тет, пулă тытнă тет.

Пĕррехинче çак çĕре кун тухăç* енчен çитмĕл те çичĕ ту урлă, çитмĕл те çичĕ шыв урлă çичĕ пуçлă Аçтаха, вут пĕрĕхен çĕлен, килчĕ тет. Хӳрипе çапать — тăва аркатать, чĕрнипе çурать — çырма тăвать, çăварĕнчен хĕм сирпĕтет тет.

Çак сехмет сиксе тухсан Асамат тимĕрçĕ Улăп паттăра çапла каларĕ тет:

— Эсĕ ăна, Улăп, çара алăпах çĕнес çук. Усала — усалпа çĕнеççĕ, чеене — чеепе çĕнеççĕ, вута — шывпа çĕнеççĕ. Аçтахана ислетме ту пек тукмак кирлĕ, Аçтахана турама пăлатран тунă хĕç кирлĕ,—терĕ тет.

Вата Асамат вара Улăпа чăнах та хăй йĕтайми тукмак, хăй йĕтайми пăлат хĕç туса пачĕ тет.

Хай Аçтаха килет тет, пĕтĕм тĕнче кĕрлет тет. Атăл хĕрнех çитрĕ тет. Вăрманне те кăклать тет, хирне-уйне вĕтет тет. Паттăр Улăп çак çĕлене хирĕç аслă çеçен хире тухрĕ тет, тытăçу пуçланчĕ тет. Çичĕ кун çапăçрĕç тет, çичĕ каç çапăçрĕç тет. Улăпăн та тукмакĕ вут пек хĕрсе кайрĕ тет. Улăпăн та çутă хĕçĕ йăлт мăкалса пĕтрĕ тет. Улăп паттăр хăй те вара ляш ывăнса çитрĕ тет. Юлашкинчен Улăп Аçтахан çиччĕмĕш пуçне касрĕ тет, ӳтне-пуçне пуçтарса хăямата ывăтрĕ тет.

Çакăн пек халап çӳретчĕ ĕлĕк-авал эп яш чух. Ăна пире ватăсем юрла-юрла паратчĕç, кала-кала паратчĕç.

93. Хĕл Улăп чĕрине пăрлантарать

Улăп ăслă та маттур, хăюллă та ырă кăмăллă паттăр пулнă. Çавăнпа çынсем питĕ юратнă та ĕнтĕ ăна.

Улăпа çынсем питĕ юратнине Хĕл ятлă асамçă илтнĕ тет. Ăна хăйне çынсем юратман, унран вĕсем питĕ хăранă, мĕншĕн тесен Хĕл çĕр питне сивĕ юрпа та пăрпа хуплахупла лартнă, пурне те шăнта-шăнта вĕлерме тăрăшнă. Хĕл кĕвĕç чунлă пулнă. Усал чунлисем ялан кĕвĕç пулаççĕ. Вăл вара, çав усал Хĕл, Улăпа сунарта çӳренĕ чухне çывăрма выртасса сыхлама тытăнать. Улăп хăйне усал кăмăллă асамçă сыхласах çӳренине пĕлмен: сăрт хĕррине çывăрма выртать.

Усал Хĕле çакă çеç кирлĕ пулнă. Вăл Улăп патне чуп-

* Хĕвел тухăç.

са пырать те ӑна ыталаса чуп тума тытӑнать, вара унӑн чӗрине пӑрлантарса хӑварать те аяккарах кайса пытанать.

Улӑп ыйхинчен вӑрансанах хӑй умӗнпе упа икӗ ҫурипе иртсе пынине курать. Улӑп ҫӗмренне кӑларнӑ та пеме тӑнӑ.

— Ан вӗлерсем мана, ырӑ сунарҫӑ. Икӗ ҫурам таранччен тӑлӑха юлӗҫ!—тет упа.

Анчах Улӑп вӗсене шеллемест, упине те, ҫурисене те персе пӑрахать те тушкисене йӑтса килнелле утать. Ӑна хирӗҫ ҫынсем чупса тухаҫҫӗ, какай ыйтаҫҫӗ, анчах Улӑп никама та пӗр татӑк та памасть. Ҫакна Улӑп амӑшӗ пӗлет. Вӑл вара ывӑлне тем пулнине пӗлет те аслашшӗнчен пулӑшу ыйтать. Вӑл хӗвел ачин хӗрӗ пулнӑ.

Хӗвел Улӑпа пулӑшать, ун пӳртне кӗрет те ӑшӑтса чӗрине ирӗлтерсе хӑварать.

Анчах Улӑп хӑй чӗри ирӗличчен темиҫе усал ӗҫ тума ӗлкӗрнӗ. Ҫавӑнпа ӗнтӗ халӑхра: «Улӑпӑн та улшу ӗҫ туни пулнӑ ҫав!»—теҫҫӗ.

94. Улӑп Майрус арманне авӑрма чарать, Макҫин ӑстаҫа хӑтарать

Майрусӑн арман пулнӑ тет. Ҫав арман тырӑ авӑртман, ҫӑм та тапман. Унта тырӑ вырӑнне ҫӑмарта авӑртнӑ тет.

Чӑвашсем ҫав Майрусран тарса та пӑхнӑ тет, анчах тарса хӑтӑлайман. Ҫавӑн ҫинчен Улӑпа вӑрманта каласа панӑ. Улӑп вӗсем валли вӑрмана ҫӑм пек кӑкласа уй та туса панӑ тет. Тырӑ та акма пулӑшнӑ тет. Унтан вара Улӑп Майрус арманне ҫул тытнӑ тет. Ҫитет тет Майрус арманӗ патне. Майрус арманӗн пӗвине вӗрен пек шыв юхса кӗрет тет.

Улӑпа Майрус хитре хӗр пулса кӗтсе илчӗ тет. Тепӗр пӳлӗме чӗнсе кӗрет те Улӑпа тӗпелелле ҫавӑтса каясшӑн тет ҫав хӗр.

Сак айӗнче шӑй-шай тӑвать тет. Улӑп, ҫут тӗнче чӗлхине пӗлекенскер, ҫав шӑй-шайсене часах тӑнланса илчӗ тет: «Хӑҫан пире ҫын паран!»—тесе кӑшкӑраҫҫӗ сак айӗнче. Улӑп шутлать тет ӑшӗнче: «Ку Майрус мана ахальтен мар тӗпелелле илсе каясшӑн — тепӗр сине тӑрас»,—тет. Улӑп сылтӑмалла куҫса тӑрать тет. Ҫав вӑхӑтрах Майруса сак айне тӗксе ярать. Майрус вӗрекен шыв хаярлӑхӗнче Улӑп вырӑнне хӑй ҫунса кайрӗ тет. Улӑп ҫав арман пӗвине тӳнтерет те, арман шывсӑр юлнипе авӑрма та пӑрахать. Ҫавӑнтан тин чӑвашра ҫӑмартасем усранаҫҫӗ.

Çав арман кӳлли тĕпĕнче тĕрме пулнă, çавăнта Сакçин ăстаç ларнă тет. Вăл асамат кĕперне те тунă, Услатие вутлă хĕçпе çил çунат лаша туянма пулăшнă тет. Çавăнпа ăна тĕрмене хупса лартнă.

Макçин ăстаç çавăнта ахаль ларман, кĕсле тунă, анчах хатри çитеймен те, ăна туса пĕтермен тет. Улăп ăна тĕрмерен кăларсан Макçин вилес умĕн Улăпа каланă тет: «Улăп, çак кĕслене пĕтерейменрĕм: хĕлĕх çитеймерĕ тата хĕлĕхсене туптама кĕмĕл мăлатук пулмарĕ. Туса пĕтерсен çав кĕслене вĕрекен юхан шыв тăрăх утса кала, вара çав вĕрекен юхан шыв лăпланать, халăха çăмăл пулать»,—тенĕ тет.

Улăп çичĕ ĕçе вĕреннĕ те, çав кĕслене туса пĕтернĕ тет те вĕрекен юхан шыв тăрăх кĕсле каласа утрĕ тет. Пин те икĕ кĕвĕ каласан тин вĕрекен шыв лăпланчĕ тет.

Улăп тем те пĕлнĕ. Ун сăввине итлеме çут тĕнче те пуçне тайнă тет.

95. Улăпа вăрă-хурахсем тапăнаççĕ

Ĕлĕк-тахçан пĕр вăрă шайкки Улăпа тапăнма шутланă тет. Улăпĕ çывăрса кайсан тӳрех ун çине утланса ларнă тет.

«Мĕн, мана ӳпресем тапăнчĕç»,—тесе ыйхă тĕлĕшпе Улăп аллине хăй тăрăх шăлса аяккалла хучĕ тет. Вăрансан пăхать — Улăп алли айĕнче этем виллисем выртаççĕ тет. «Ма кун пек ман ала айне килсе выртнă кусем?— кулянать тет Улăп.

96. Улăпа карликсем тапăнаççĕ

Пĕчĕккĕ чухне эпĕ пĕр юмах (халап) илтнĕччĕ. Ĕлĕкавал пĕр патшалăхра Улăп (питĕ пысăк, чиркӳ çӳлли çын) пурăннă тет. Çав патшалăхрах тата питĕ вĕтĕ, тăваттăшне пĕр-пĕрин çине тăратсан та пĕр шите аран çитнĕ çынсем (карликсем) пурăннă. Çав карликсем кăткă пек йышлă пулнă. Улăп пĕр-пĕччен пулнă. Улăп утнă чухне çав карликсем час-часах унăн ури айне кĕрсе аманса, вилсе пĕтнĕ. Улăп сывланипе çилпе тĕк вĕçнĕ пек вĕçе-вĕçе кайнă. Çавăнпа карликсем Улăпа питĕ курайман. Вĕсем пĕр-пĕринпе пуçтарăнса: «Мĕнле çав Улăпа пĕтерер-ши?»— тесе канаш тăва пуçланă.

Пĕр карликĕ шухăшласа тупнă хайхи епле пĕтермел-

лине: «Атьăр эпир,—тет кӳ юлташĕсене,—Улăпа çыварнă чухне пурте пĕрле пуçтарăнса унăн çăварне, хăлхисене, сăмси шăтăкĕсене кĕрсе тулар та, вăл сывлăшсăр пăчăхса вилтĕр»,—тет ку.

Пурне те ку сăмахсем кăмăла килнĕ. Улăп çыварнă вăхăтра кусем пуçтарăнса ун çине тапаланса улăха пуçланă. Çăварне те аппаланса кĕркеленĕ кусем, хăлхи шăтăкне те тулнă, анчах сăмси шăтăкне ниепле те кĕме пултарайман. Улăп сывланипе сирпĕне-сирпĕне кайнă. Куç енчен те, пит çăмарти енчен те пынă кусем, анчах сăмса шăтăкĕ патне çитсессĕнех сирпĕне-сирпĕне кайнă. Карликсем айкашнипе Улăп сăмси кăтăкланса кайнă. Ыйхă хушшинчен ку пĕтĕм вăйĕпе ачху! тесе сăмсаран ӳсĕрсе янă та, мĕн пур карликсем таçта çитиччен сирпĕнсе хăшĕ аманса, хăшĕ вилсе кайнă. Унтан вара карликсем пусмăрлама пултарас çук тесе Улăпа паранннă.

97. Улăп патша арăсланĕпе çапăçать

Улăп патша арăсланĕпе çапăçнă тет йĕтем çинче. Патшан паттăр арăсланĕ, веç ылтăнранскер, пĕрре вĕрет тет—чукун йĕтем кăларатъ тет. Улăп вĕрет тет, тимĕр йĕтем кăларать тет. Хайхи пуçларĕç тет çапăçма. Патшан паттăр арăсланĕ Улăпа туртса çапать те—тĕнче тайăнса каять. Улăп ăна туртса çапать — тĕнче хăй вырăнне çитсе ларать. Вĕсем эрне-и, уйăх-и çапăçаççĕ — пĕр-пĕрне ниепле те çĕнеймеççĕ. Улăп вут хĕçпе те туртса пăхать — ним те тăваймасть: арăслан вутлă хĕçрен ирĕлет те касăк-кĕсĕкĕн çыпăçса каллех хытса ларать. Хайхи Улăп хĕрсе каять те çĕклет арăслана, тытать кăвар, тин ун чунне кăларать. Лешĕ Улăп чĕрине кăларса çиме тем чул чаврĕ тет Улăп кăкринчен, анчах ним те тăваймарĕ тет. Аçтан ун кăкрине тытса çурăн: ун çинче кукамăш сăхманĕ пулнă иккен. Кукамăш пиллĕхĕ пин çуллăх-çке!

98. Улăпсем ача тата тиха ыватнă

Ар Сĕнтĕрте, Мăн ту хĕрринче, ĕлĕк улăпсем вăрçапа тăнă. Эктĕрле тухури патĕнчи ачапа ыватнă, Ар Сĕнтĕр патĕнчи тихапа ыватнă.

99. Улăп Терпет хуна çĕнтерет

Елĕк-авал, сĕм авал, пирĕн мăн асаттесен аслашшĕсен ĕмĕрĕнче, çакă аслă тĕнчере Улăп пурăннă тет. Кĕтĕвĕ-кĕтĕвĕпе лаша, ĕне, сурăх усранă тет вăл.

Пĕрре çапла Терпет хун, атта вăрă, хăйĕн хурахĕсемпе Улăп çĕрне-шывне пырса унăн выльăхĕсене хăваласа кайнă тет. Улăп паттăр вара хăйĕнчен кĕçĕн паттăрсене пĕр çĕре пуçтарса Терпет вăррисене йĕрлеме кайрĕ тет.

Çичĕ кун та çичĕ каç йĕрлерĕç тет паттăрсем хурахсене. Тупрĕç-тупрĕçех тет вĕсем усал тăшмансене. Çапăçма тытăнчĕç тет Улăппа ун юлташĕсем. Шыв выранне тăшман юнĕ юхрĕ тет, йывăç выранне тăшман пуçĕ касăлчĕ тет. Питĕ те йышлă тет Терпет хунăн хурахĕсем.

Лара-тăра пĕлмест тет Улăп амăшĕ ăшĕ вĕçнипе: пĕрре хире тухать тет, тепре алачăкне кĕрет тет. Хĕрелсе тухакан хĕвеле хирĕç тăрса çапла каларĕ тет:

Чăпар пăлан пăрушне чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Амăрт кайăк чĕппине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Хур кайăк чĕппине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Хурчăка чĕппине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Арăслан çурине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Парăс кайăк çурине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек,
Урхамах тихине чĕннĕ пек, кĕтнĕ пек
Чĕнетĕп эпĕ сана, ывăлăм, кĕтетĕп эпĕ сана, ывăлăм...

Çĕнтерчĕç-çĕнтерчĕçех тет улăпсем Терпет хун хурахĕсене. Пĕтĕм выльăх-чĕрлĕхе каялла хăваласа таврăнчĕç тет.

100. Улăп Ханпан çарне хуса ярать

Улăп çинчен маçак каласа панине астăватăп.

Тахçан-авал Авраль çĕр-шывĕнче Улăп пурăннă тет. Вăл вăрăм та маттур пулнă. Пуçа пĕлĕт ан перĕнтĕр тесе пĕшкĕнсе çӳренĕ тет.

Çĕр çинче тăсăлса выртнă та çитмĕл çухрăм вăрман, тепĕр майлă тăсăлса выртнă та çитмĕл çухрăм уй йышăннă.

Хайхи Ханпан текенни: «Ман вăрмана илчĕ, ман çĕре йышăнчĕ»,—тесе çилленсе тарăхса кайнă тет. Нумай та вăхăт иртмен — Ханпан хăй патне çар пухнă та Улăп çине вăрçăпа кайнă.

— Вăрманне те эс лартман, çĕрне те эс туман. Канма

выртнӑ ҫӗрӗ те, вӑрманӗ те ман пултӑр. Урӑх тивес ҫук. Вӑрҫмасӑр ҫураҫар,—тенӗ Улӑп.

— У-у-у!—тенӗ шӑртланнӑ Ханпан.—Тасал кунтан! Тасалмасан нимӗр тӑватпӑр!—кӑшкӑрнӑ вӑл.

— Юрӗ эппин,—тенӗ Улӑп.

Ун-кун пӑхкаланӑ — ҫапмалли ал айӗнче нимӗн те пулман. Ним тума аптраса ҫӑнӑх кункри ҫинчен йӗтӗре илет те Ханпан ҫарӗ еннелле чуптарса ярать тет.

Йӗтӗр чупса кайнӑ вырӑнта сӗтел ҫинчи пек тӳрем ҫӗр пулса юлать тет. Ханпан ҫарӗ Улӑпа хирӗҫ урӑх сӑмах чӗнеймен тет.

101. Улӑп Тур патши ҫарне сӑрт-ту айне тӑвать

Тахҫан-авал Тур патши Сӑвар патши ҫине тапӑннӑ тет. Сӑвар патши вӑрҫӑ пуҫӑниччен халӑха пухса кам вӑйлине ыйтса пӗлнӗ. Халӑх хушшинчен:

— Улӑпран вӑйли ҫук. Улӑпа чӗн,—тенӗ тет.

Патша Улӑпа чӗнме янӑ. Улӑп килте пулман. Таҫта кайнӑ пулнӑ тет. Улӑп ҫитиччен Тур патши ҫӗмӗрсе килсе кӗнӗ. Ҫурт-йӗре кӗл пуличчен ҫунтарнӑ, выльӑх-чӗрлӗхсене пусса ҫинӗ, юлнине хуса кайнӑ. Парӑнманнисене вӗлернӗ, парӑннисене тарҫа илсе кайнӑ тет.

Улӑп таврӑннӑ. Кил-ҫурт кӗлӗ ҫилпе вӗҫсе выртнӑ. Ялйыш вырӑнӗ кӗллӗ, кӑмрӑклӑ уй пулса юлнӑ. Мухтар, Вахши, Мыска ҫырмисем тӑрӑх юн юхнӑ тет. Таврара тӑшман савӑнса туй тунӑ.

Тарӑхса кайнӑ Улӑп ту паттӑрӗсене чӗнсе илнӗ те тӑшмана ашкӑнма ирӗк панӑшӑн Турхан, Пешкан, Чупантан, Машук ту паттӑрӗсене тӑшман ҫарӗ ҫине йӑтайӑта лартнӑ тет. Ҫапла Тур патша ҫарне тӗпӗ-йӗрӗпе сӑртту айне туса пӗтернӗ тет. Халӗ ҫав вырӑнта сӑрт-ту тет.

102. Улӑпсем Пӑлхара ҫӑлаҫҫӗ

Улӑп пӗррехинче юлташӗсемпе Ылтӑн ту таврашӗнсенче ҫӳренӗ тет. Ҫиччӗмӗш кун иртсен Марка улӑп калать ӑна:

— Атя киле таврӑнар! Пӑлхара каяр!

— Пӑлхар Чӗмпӗр мар, Пӑлхаршӑн хӑрар мар. Пӑлхарта унта ҫитмӗл те ҫичӗ пин салтак пур.

Пӑлхар вӑл хула пулнӑ тет. Чӗмпӗр те хула пулнӑ тет.

Ҫавӑн хыҫҫӑн Улӑп шыв ӗҫме тесе куркине кӑларнӑ.

Курки унӑн аллинчен тухать ӳкет. Улӑп хайхи куркине пӑхать те курать каять — унта тӑп-тулли юн.

Атьӑр-атьӑр, атьӑр-и-и?
Курка юнлӑ куртӑр-и-и?
Қаяс пулать каялла,
Хавхав ҫитрӗ пулмалла!—

тесе кӑшкӑрса ярать вара Улӑп.

— Пӑлхарта шыв вырӑнне юн юхать!—кӑшкӑрса ярать Марка улӑп та.

Пурте хайхи тӑван хулине тӑшмансем тапӑннине ӑнланса илеҫҫӗ:

— Қаялла чупас!—теҫҫӗ.

— Ҫук, кайӑк пулса вӗҫсе каяр!—тет вӗсене Улӑп.

Вӑл юлташӗсене кирлӗ пек тӑратса тухать, Марка Улӑпа чӑн хыҫала хӑварать:

— Эпӗ ывӑнса хыҫа юлсан эсӗ мала тух ман вырӑна,— тет.

Арӑм-сарӑм Сӑр тӑрӑх,
Пирӗн шухӑш хӑр тӑрӑх.
Икӗ алӑ — ик ҫунат,
Икӗ ура — пӗр хӳре,
Эпир кайӑк пулӑпӑр,
Пӑлхаралла васкӑпӑр!
Кайрӑмӑр!—

тет Улӑп.

Вара пурте хур кайӑк пулса Пӑлхар еннелле вӗҫсе каяҫҫӗ. Часах вӗсем хӑйсем тӗлӗнчен ӗнер вӗҫсе иртнӗ хур кайӑксене кураҫҫӗ. Хур кайӑксем ним йӗркесӗр вӗҫеҫ тет. Улӑп вара хӑйӗн юлташӗсене карта туса ертсе пырать тет.

Қикак-кикак хур кайӑк,
Кикаклатса вӗҫрӗмӗр,
Қарта мӗнне пӗлтӗмӗр,—

тесе калаҫҫӗ тет Улӑп ушкӑнне курсан хур кайӑксем.

Улӑп ҫапла хур кайӑк пулса Пӑлхара вӗҫсе ҫитнӗ те тӑшмансене ҫӗмӗрсе тӑкнӑ.

103. Супетей Улӑпа пӗтерме тӑрать

Чӑвашсене пит пулӑшса тӑнӑ тет улӑпсем: вӑрман хӑртса тӗплесе пусӑсем тума, кӗҫмерсене сухаласа акалама пулӑшнӑ тет. Йышлӑ тӑшмансем вӑрҫӑпа тухсан вӗсене хӑвала-хӑвала ярса чӑвашсене хӳтлӗх панӑ тет.

Ёлӗк ҫапла чӑвашсене тутарсем пит аптӑратса ҫитернӗ тет. Чӑвашсене вӗсем темиҫе те вӑрҫӑпа пыра-пыра тапӑн-

нă, анчах вĕсен çарне кашнинчех чăвашсем Улăп пулăшса пынипе хăвала-хăвала янă. Тутар патши Супетей аптăрасах çитнĕ. Вара вăл асăмчахсемпе* тухатмăшсене пуçтарса канаш ыйтать:

— Қалăр-ха мана, асăмчахсем: миçе халăха парăнтартăм эпĕ? Миçе халăх пиртен хăраса тăрать? Қалăр-ха тата: миçе пин çын тăрать ман çарта?

— Атăл хăйăрне кам шутласа тухни пур!—теççĕ асăмчахсем.

— Қалăр-ха тата, асăмчахсем: миçе çул эпир чăвашсемпе çапăçса тăратпăр? Миçе çул ĕнтĕ эпир чăвашсене парăнтараймасăр тăратпăр? Мĕн чухлĕ çар пĕтертĕм эпĕ вĕсемпе çапăçса?—ыйтать Супетей патша.

— Мĕн чухлĕ пулнă, çавăн чухлĕ пĕтнĕ; мĕн чухлĕ пĕтнĕ, çавăн чухлĕ çĕнĕрен тăнă,—тенĕ асăмчахсем.

— Қалăр-ха тата, асăмчахсем: ăçта чăвашсен вăй-хăвачĕ, мĕнле пĕтерме пулать чăвашсен Улăп паттăрне?—ыйтнă Супетей патша.—Сиртен хăшĕ Улăпа çĕнтерме май тупать, çавна чăваш патши тăватăп!—тенĕ патша.

Асăмчахсемпе тухатмăшсем пĕри те ыр та, хаяр та шарламан. Супетей патша вĕсене шухăшласа пăхма хĕрĕх кун срук панă.

Хĕрĕх кун иртсен асăмчахсене çĕнĕрен пуçтарнă та малтанхи пекех ыйтнă Супетей:

— Қалăр-ха мана, асăмчахсем: мĕн чухлĕ халăх мана пăхăнса пурăнать, мĕн чухлĕ халăх хырçă-марçă тӳлесе тăрать?

— Атăл хăйăрне кам шутласа тупни пур!—хуравланă лешсем.

— Қалăр-ха мана, асăмчахсем: мĕн чухлĕ çар пĕтрĕ манăн чăвашсемпе çапăçса?

— Мĕн чухлĕ пĕтнĕ, çавăн чухлĕ пĕтнĕ пуль,—хуравланă асăмчахсем.

— Қалăр-ха тата, асăмчахсем. Мĕнле парăнтарма пулать чăвашсен Улăпне?—ыйтнă Супетей патша.

Асăмчахсем халĕ те ăна хирĕç ыр та, хаяр та шарламан. Тутар патши вара кашни вунă асăмчахран пĕрин пуçне касма хушнă. Ыттисене шухăшласа пăхма çирĕм кун срук парса салатса янă.

Çав вăхăтра пĕр аякри-аякри ялта тăхăр вун тăхăр çулхи ватă асăмчах пурăннă. Çула тухса çӳреме унăн вăйĕ пулман. Вăл вилме хатĕрленнĕ, виличчен хăй ĕçне ывăлне вĕрентсе хăварасшăн пулнă. Асăмчахсем кама та пулин

* Асамçăсемпе.

хăйсен ĕçне, ăрăмăç ĕçне, вĕрентсе хăвармасăр вилеймесĕр асапланаççĕ тет. Супетей патша пуххине кайман ку асăмчах: вата тесе килтех юлнă.

Çирĕм кун срук иртсен Супетей патша пур асăмчахсене те виççĕмĕш хут пухнă та малтанхи пек ыйтнă:

— Қалăр-ха мана, асăмчахсем, миçе халăха пăхăнтарса тăратăп эпĕ?

— Атăл хăйăрне кам шутласа тупĕ!—хуравланă асăмчахсем.

— Қалăр-ха мана, асăмчахсем: мĕн чухлĕ çар пĕтрĕ манăн чăвашсемпе çапăçса?

— Мĕн чухлĕ пулнă, çавăн чухлĕ пĕтнĕ; мĕн чухлĕ пĕтнĕ, çавăн чухлĕ çĕнĕрен тăнă!—тенĕ асăмчахсем.

Қаллех шăпланса тăнă асăмчахсем. Қаллех вунă çынтан пĕр пуçне касма хушнă Супетей — тутар патши. Çав ăрăмçăсен хушшинче ватă асăмчахăн ывăлĕ те лекет. Ватă асăмчах ывăлне шеллесе Супетей патша умне тухса чĕркуçленет те калать:

— Эй, аслă патша! Ан кастар айăпсăр çынсен пуçне! Хам каласа парам сана Улăпа çĕнмелле ăрăма,—тет.

Супетей ăна хăтăрса тăкать:

— Эс, ват супнă, карчамас, мĕншĕн малтанах каламарăн? Ма пытартăн аслă патшаран хăвăн пĕлĕве?—тет.

— Эй, аслă патша! Эсĕ нумай айăпсăр халăха хур кӳтĕн. Чăвашсем сана нимле шар та туман. Ма йăваш чăваша пĕтересшĕн эсĕ? Вĕсем никама та ним шар та туман. Улăп вăйне пĕтермелли мая эпĕ кăна пĕлетĕп. Сана пĕрех каламастăп!—тенĕ ватă асăмчах.

Супетей ватă асăмчахăн ывăлне тытса килме хушнă. Ăна тытса килнĕ те асаплантарма пуçланă: унăн куçĕсене чавса кăларма пĕрхĕт кайăк илсе пынă. Пĕрхĕт кайăк ывăлĕн куçĕсене чавма тытăнсан чăтайман ватă асăмчах. Вара çапла каласа панă:

— Улăпа пĕтерес тесен хĕрĕх чалăш çĕр алтса шăтăк тумалла. Шăтăк çине çапă сарса шăналăк витмелле. Шăтăкне çиелтен тăпрапа хупласа хумалла. Пирĕн çарсене çапă чăтĕ, Улăп йывăрăшне чăтаймĕ, хуçăлса анĕ. Ун чухне эсĕ тин чăвашсене çĕнтерме пултаран, эй, аслă патшамăр!

Супетей патша тарçисем шăтăк алтма чупнă. Шăтăк хатĕрлесе çитерсен Супетей çар кăларса янă. Ватă асăмчах каланă пек, шăтăк çинчи çапă Улăпа чăтайман. Улăп шăтăка кайнă та тухайман. Тутар çарĕ чăвашсене хăваласа кайнă.

Улăп шăтăкра хĕрĕх талăк выртрĕ тет кăвак пĕлĕте тинкерсе. Тухма тапаланать — тухма çук. Пăхать çӳлелле

Улăп — çăхан вĕçсе пынине курах каять. Улăп çăхана çаппа тархаслать тет:

— Эй, çăхан, çăхан! Эсĕ ирĕклĕ кайăк. Таçта та çитетĕн, таçта та пулатăн, тăват кĕтеслĕ çут тĕнчере вĕçсе çӳретĕн. Чăвашсем патне вĕçсе кайсамччĕ. Қала чăвашсене ман инкекĕм çинчен. Мана тутарсем ултавпа шăтăка ячĕç. Халĕ шывсăр, апатсăр типĕтсе вĕлересшĕн. Килсе хăтарччăр мана чăвашсем.

Çăхан ăна хирĕç:

— Вилех, вилех! Вилсен куçусене чавса кăларăп,—тесе кăранклатрĕ те вĕçсе кайрĕ тет.

Тăрсан-тăрсан чакак вĕçсе иртет. Улăп ăна тархаслать:

— Эй, чакак, чакак! Эсĕ ирĕк кайăк, таçта та вĕçсе ирĕкре çӳретĕн. Тăват кĕтеслĕ çут çанталăкра вĕçсе çӳретĕн. Чăвашсем патне вĕçсе кайсамччĕ, килсе çăлччăр мана кунтан. Тутарсем мана улталаса шăтăка ячĕç, апатсăр, шывсăр типĕтсе вĕлересшĕн. Қилсе пулăшчăр мана чăвашсем!

Чакакĕ чак-чак! терĕ тет те:

— Вилех, вилех! Вилсен куçусене чавма вĕçсе килĕп,— тесе чакăртата-чакăртата вĕçсе кайрĕ тет.

Улăп пĕчченех хурланса юлчĕ тет шăтăкра. Çӳлелле пăхать: тухасчĕ — тухма çук. Пăхать те курах каять — кайăк хур вĕçсе иртет.

— Эй, хур кайăк, хур кайăк! Эсĕ ирĕк кайăк, таçта та çитетĕн, таçта та вĕçетĕн, тăват кĕтеслĕ çут çанталăкра ирĕкре çӳретĕн. Қайса каласамччĕ чăвашсене манăн хуйхăма. Тутарсем ултавпа мана шăтăка ячĕç, апатсăр, шывсăр типĕтсе вĕлересшĕн. Қайса каласамччĕ чăвашсене, кӳлсе килччĕр хĕрĕх лав, хĕрĕх аршăнлă вĕрен тиесе килччĕр, шăтăкран кăларччăр мана. Хĕрĕх лав ĕçме-çиме илсе килччĕр. Унсăрăн пĕтеççĕ чăвашсем.

Вĕçсе кайнă ки-как! ки-как! хур кайăк чăвашсем юн юхтарса çапăçакан çĕре, каласа панă чăвашсене Улăп паттăр инкеке лекни çинчен.

Чăвашсем хĕрĕх лав хĕрĕх аршăнлă вĕрен тиенĕ те тата хĕрĕх лав ĕçме-çимелли илнĕ те кайнă Улăпа хăтарма. Хĕрĕх кун кайсан чăвашсем Улăп выртакан шăтăк патне çитнĕ. Улăпа ĕçтернĕ-çитернĕ, хĕрĕх лав апат çисе янă хыççăн Улăпа вăй кĕнĕ. Унтан чăвашсем шăтăка вĕрен яма пуçланă. Çакна тутарсем сиснĕ те чăвашсене вĕлерсе пĕтернĕ. Улăп шăтăкне чулпа та тăпрапа хуплама тапратнă — Улăпа çĕр айĕнче пăчăхса вилтĕр тенĕ.

Нумай пулнă-и, сахал-и,—пĕлместĕп,—тутарсем шăтăка

çиелтенех таптаса хупларĕç те кайрĕç тет. Улăп текех çĕр айĕнчен тухаймасть терĕç пуль ĕнтĕ.

Хĕрĕх лав ĕçме-çиме çисе вăй илнĕ те Улăп мĕн пур вăйне пухса хăйне хупласа тăракан чулсене хирме пуçланă. Хирсен-хирсен шăтăкран хирсе тухнă Улăп, тухнă та чăвашсене çăлма васкаса кайнă.

Улăп пырса çитнĕ çĕре тутарсем чăвашсене сĕм вăрмансене хăваласа кĕрсе кайнă иккен. Улăп вара тутар çарĕсене пĕтĕмпех хирсе тухнă тет. Тулькăш чăвашсем кайран та вăрмантан тухмарĕç тет, çавăнтах юлчĕç тет.

Улăп шăтăкран хирсе тухнă çĕрте пысăк тĕмеске пулса юлнă. Çав тĕмеске халь те пур. Ăна Улăп тĕмески теççĕ. Ĕлĕкех, суха тунă чух, асаттепе çав тĕмеске çине ларса канаттăмăр. «Улăп тĕмески çине ларса кансан вăй кĕрет»,—тетчĕ асатте. Ку халапне те асатте çавăн пек Улăп тăпри çинче ларнă чух каласа панăччĕ. Халь те лайăх астăватăп.

104. Улăп вăрман кăклать

Пирĕн енче Улăп уйĕ пур. Çав уя Улăп тунă тет.

Ĕлĕк-авал пирĕн ял таврашĕнче сĕм вăрман пулнă. Çав вырăна халăх куçса килнĕ-мĕн те, нумайăшĕн лашисем ўксе вилнĕ те, вĕсем вăрманта макăрса ларнă.

Çавна Улăп курнă пулать те, ăна çынсем хуйхи-суйхине каласа панă тет.

Улăп каланă тет: «Чим-ха, ку уй ытла çăмлă, эпĕ çав çăмсене наччас çăмласа тухатăп»,—тенĕ тет.

Пуçларĕ тет Улăп пин çулхи йывăççене пĕшкĕнсе кăклама! Улăпшăн пин çулхи йывăççем çум курăкĕ кăна! Улăп ун чух суха пуçне кўлĕнсе суха та тунă тет, тыра та акнă тет.

105. Улăп суха тăвать

Тахçан-ĕлĕкех çĕр çинче пит шултра, мăн çынсем пураннă тет. Çав çынсене пысăк пулнипе улăп теççĕ. Вĕсен çўллĕш те пысăк пулнă тет, пĕлĕте пуçĕпе перĕнсе тăнă тет. Урисенче вара темĕн пысăкăш çăпатасем пулнă тет вĕсен.

Çынсен тăранмалла пулнă вĕт хуть мĕн те пулин çисе. Улăпсен ахаль те хырăмĕ час выçнă тет, апатне те вĕсем

хальхи ҫынсенчен нумай ҫинӗ тет. Вӗсем ҫӗр сухаласа акса пуряннӑ тет. Пит вӑйлӑ пулнӑ тет ҫав ҫынсем. Суха тӑвасси вӗсемшӗн пӗрре сурмалӑх анчах пулнӑ тет.

106. Асамат паттӑр Улӑпа тимӗр тӗрен туса парать

Улӑп паттӑр пӗррехинче пӑри акма тесе ҫерем сухалама тытӑнчӗ тет. Ӗҫӗ вара, шеремет, ниепле те ӑнса пымасть тет. Ана тавра пӗрре ҫаврӑнса килнӗ-килменех ака пуҫ тӗренӗ шатӑрт! хуҫӑлать тет. Улӑп вара каллех шултӑра юман кӑкласа ака пуҫ тума тытӑнать. Иртен пуҫласа каҫчен вӑл ҫичӗ ака пуҫ хуҫса-тустарса пӑрахрӗ тет.

Ҫак вӑхӑтра хирпе хӑй лаши ҫине утланса Асамат паттӑр иртсе пырать тет. Улӑп ӗмӗрхи ватӑ юмана кӑкласа ака пуҫ тунине курсан чарӑнса тӑрать ҫакӑ.

— Эх-хе-хей, ку ҫереме эсӗ капла уйӑхра та сухаласа пӗтерес ҫук. Ака пуҫ тӗренне ӑна тимӗртен тумалла. Атя хам пата, вӗрентеп,—тесе каларӗ тет.

Икӗ кун хушши шаккарӗҫ тет Асамат паттӑрпа Улӑп паттӑр тимӗрҫӗ хӳшшинче. Ҫитмӗл те ҫичӗ лаша кӳлсе сухаламалли ака пуҫ турӗ тет Асамат паттӑр. Ҫав ака пуҫне вӑл кайран пирӗн мӑн асаттесене пехиллесе хӑварнӑ тет.

VII. УЛӐПСЕН ЮЛТАШӖСЕМ

107. Улӑпӑн юлташӗсем

Улӑппала юлташӗсем ҫиччӗн пӗрле ҫӳренӗ тет. Пӗрне Асламас тетчӗҫ мар-и? Тепри Ламунччӗ пулас. Те Ламанччӗ-ши? Ҫавӑччӗ пулы-ха вӑл, Улӑп пекех вӑйли. Ҫакӑччӗ ҫав. Наҫтук инке вара каласа кӑтартатчӗ, ҫав Ламун е Ламан текенни вӑл ҫичӗ паттӑр ӗҫ тунӑ тетчӗ. Ҫав ҫичӗ паттӑр ӗҫрен чи чапли — чӑвашсене ылтӑн кӗнекине тупса пани тетчӗ. Ламун текенни вӑл вилмен тет, ҫӗр айне ҫывӑрма выртнӑ тет. Анчах усал ҫынсем шуйттан хӗтӗртнипе ӑна улталанӑ тет, ҫавӑнпа вӑл ҫӗр айӗнчен тухмасть тет.

Улӑпӑн ытти юлташӗсенчен пӗрне Тимӗрҫ улӑп тетчӗ Наҫтук инке. Ҫапла калатчӗ. Вӑл пит ӑста пулнӑ тет. Улӑппа унӑн юлташӗсене чи йывӑр вӑхӑтра ӑслӑ канашсем панӑ тет.

Пиллĕкĕмĕшĕ вăл ăрамçă пулнă тет. Ăна Сар улăп тетчĕ пулас-ха.

108. Марка улăп

Марка улăп çинчен асанне темиçе те каласа панă мана. Хальхинче вара эпĕ асанне каланине çырсах пырас терĕм.

— Итле эппин,—терĕ те асанне юрласа ячĕ:

Пĕлмеп тесен — пĕр сăмах,
Пĕлеп тесен — çĕр сăмах.
Ватта савнă — юп курнă,
Халап янă — юптарнă.

Марка улăп вăл пирĕн улăпăн юлташĕ пулнă. Пирĕн ялсем çав Марка улăпран тăван тет. Марка улăп ката çумĕнчи сăрт çинче пурăннă, халь Марка çырми текен вырăнта.

Вăл пирĕн пек çĕр ĕçлесе пурăнман, вăл сунара çӳренĕ тет. Пăлансем тытса виçĕ пăлана пĕрре çинĕ чухне çисе яма пултарнă тет çав Марка улăп.

Пирĕн улăп ун чухне Атăл хĕрринче, Чĕмпĕр сăрчĕ çинче, пурăннă.

Марка улăп пĕррехинче Атăл еннелле сунара кайнă.

Авруль çырми кĕрет Пăлана,
Марка улăп тухать ухутана.
Çӳллĕ тусем çинче кайăк вĕçет,
Вăш-вăш, вăш-вăш кăна çунат çапать.
Марка улăп килет тесе шуйханать,
Чĕпписене часрах пытарать...

Марка улăп хăй умĕнчен халиччен курман пысăк кайăк вĕçсе иртнине курах каять. Вара вăл вăтăр виçĕ пăтлă уххине çĕклет те пеме тăрать.

— Ан пер мана, Марка улăп!—тет сасартăк ăна кайăк этем сассипе.

Çавăнтах вăл çĕре пырса çапăнать те чип-чипер хĕр пулса тăрать.

Улăп вăйĕ — аллинче,
Пике ăсĕ — питĕнче.
Пике кулать — юн вылять,
Пӳлĕх пӳрет — пур пулать.

Çакă вăл турă хĕрĕ пулнă. Вăл Марка улăпа юратса пăрахнă.

Сар хӗр урлӑ сӑн кӗрет,
Атӑл урлӑ ӑс кӗрет.

Марка улӑп турӑ хӗрӗпеле тӗл пулни хӑйне хурлӑх кӳрессе пӗлмен.

Пирӗн улӑп ӑна калать тет:

— Турӑ хӗрӗпеле пирӗн арлӑ-арӑмлӑ пулма юрамасть, пирӗн этем хӗр-упраҫне качча илмелле.

Марка улӑп калать тет:

— Ҫук, эпӗ турӑ хӗрне качча илетӗп.

Вӑл вара Чӗмпӗр сӑрчӗ ҫине улӑхнӑ та турӑ хӗрне курас тесе тӳпе маччинелле кармашнӑ, пуҫӗпе пӗр пӗлӗте шанк! перӗннӗ, ӑна чӑл-пар салатса янӑ. Ҫав пӗлӗт ҫинче Аслатти ҫывӑрнӑ. Вӑл хайхи пӗлӗт ҫинчен тухать ӳкет.

Ахальтен каламан ҫав: пӳкле вилӗм нехекрен, этем вилӗм пӗлӗтрен.

Аслатти Марка улӑпа ҫав тери ҫилленсе каять.

— Сан ӗмӗрӳ вӑрӑма ан пытӑр. Сан несӗлӳ пӗчӗккӗ пултӑр!—тет.

Ҫавӑнпа вара Марка улӑпӑн ачисем те, ачисен ачисем те ун пек пысӑк пулман, пӗчӗккӗ пулнӑ. Аслатти ӗнтӗ Марка улӑп ачисем те пӗлӗтелле кармаша-кармаша хӑйне кансӗрлесрен хӑранӑ пулӗ.

Аслатти кӑмӑлне пӗлес ҫук,
Ҫамкана ҫырнинчен иртес ҫук,—

тесе юрланӑ тет хӑй вилес умӗн Марка улӑп.

109. Марка улӑп ҫырми

Ӗлӗк пирӗн ял патӗнче пӗр Марка ятлӑ улӑп пурӑннӑ тет. Вӑл ялан суха туса пурӑннӑ тет. Пӗрре хӑйӗн суха пуҫӗпе сухаласа пынӑ тет ҫӗрле килне таврӑннӑ чух. Ҫавӑнтан вара унта питӗ пысӑк ҫырма пулса кайнӑ тет. Ҫырми вӑл питӗ пысӑк пулнӑ, хӑш-пӗр чухне хӑпарма та ҫук. Ҫырма ятне те улӑп ячӗпе Марка тесе ят панӑ теҫҫӗ.

110. Мерекепе Ламан

Улӑп тӗми текен вырӑнта унта ултӑ сӑрт. Улӑппа пӗрле ҫав вырӑнта икӗ юлташӗ ҫӳренӗ тет. Вӗсем виҫҫӗшӗ те вара ҫав вырӑнта ларса каннӑ. Кунта киличчен вӗсем утма кансӗрлеҫҫӗ тесе вӑрманти ҫӳллӗ йывӑҫсене кӑкла-

кăкла ыватнă. Çавăнпа вĕсен пушмакĕсене çĕр тулнă. Çав çĕре унта силлесе хăварнă.

Вĕсем те пысăк пулнă тет. Анчах Улăпа çитеймен. Улăп хăй пушмакĕсене шакканă тĕмĕсем çӳллĕрех.

Улăп юлташĕсенчен пĕрне Мереке, теприне Ламан тенĕ. Çав кăнтăр енчи чăнкă питлĕ сăртне халĕ те Ламан сăрчĕ теççĕ. Ытти сăрчĕсен ячĕ — Тайлăк сăрт, Мереке сăрчĕ, Ватă сăрт, Шĕвĕркке, Малти сăрт. Шĕвĕркки вăл çав чи çӳлли. Шĕвĕрккепе Малти сăрчĕ шăп та лăп Улăп пушмакĕпе шакканинчен пулнă. Улăп купарчисем çĕре пусарнипе пулнă васансем те вĕсем çумĕнчех.

111. Ентимер, Шан-Шаккай, Кăтра Авруль — улăпсен тусĕсем

Виççĕн пĕр тăван пулнă: Ентимер, Шан-Шаккай тата Кăтра Авруль. Вĕсем малтан Сăкăтăн çӳл енне, сăрт çамкине ларнă. Кайран вара Шан-Шаккайпа Ентимер айлăма куçса ларнă. Кăтра Авруль вĕсенчен уйрăлса пирĕн ял тĕлне вырнаçнă. Шан-Шаккайпа Ентимер йăхĕнчен Сăкăт халăхĕ, Кăтра Авруль йăхĕнчен Сăкăт Мишер халăхĕ хунаса кайнă.

Вĕсем виççĕшĕ те питĕ вăйлă çынсем пулнă. Вĕсем улăпсемпе те туслă пулнă. Ентимер сунара çӳреме юратнă, çавăнпа Марка улăппала уйрăмах туслă пурăннă. Вĕсем иккĕшĕ пĕрле сунартан тем тĕрлĕ кайăк-кĕшĕк тытса таврăннă. Кăтра Авруль Ламан улăппа туслă пулнă. Кăтра Авруль кайран Ламан улăпа хăйĕн хĕрне Телейпие качча панă. Шан-Шаккай Сартун улăппа туслă пулнă. Вăл сап-сар сухаллă пулнă тет, çавăнпа ăна Сартун улăп тенĕ. Сар улăп тесе ăна ыттисенчен сарă пулнипе каланă. Ячĕ унăн Сартун пулнă. Вăл çӳлти турăпа туслă пулнă. Сартун улăп хăй куç вăйĕпе пĕлĕтсене тыта-тыта чарма пултарнă.

Улăпсем нумаййăн пулнă вĕсем. Вĕсенчен чи ăсли Асамат пулнă тет. Вăл ыттисенчен уйрăм, çеçен хир варринче пурăннă.

Ламан улăп чи вăйли пулнă. Вăл тем тĕрлĕ паттăр ĕç те туса çӳренĕ. Унăн арăмĕ Телейпи нумай пурăнман, час вилнĕ. Вăл калама çук хитре пулнă. Юрă ăсти пулнă.

112. Телейпи юрри

Чĕнтĕрех те кĕпер, юман кашта,
Йĕс таканлă утсем каçнă йĕрсем пур;
Йĕс таканлă утсен куларчи çинче
Турă ачи çырнă çыру пур.

Турă ачи çырнă çыру çинче
Пирĕн атте-анне ячĕ пур;
Пирĕн атте-анне чĕрки çинче
Мĕн кĕçĕнтен пирĕн йĕрсем пур.

Телейпи ку юрра ашшĕпе амăшĕ хăйсем патне хăнана килсен юрланă тет.

113. Хăлиман паттăр

Хăлиман текен пĕр пысăк çын уйра суха сухаланă çĕртен тӳрех каçса килнĕ — суха пуçне те çавăрса кӳлмен тет, ал вĕççĕн çĕклесе пырать тет. Енеш* тăвайккинчен аннă чух суха пуçĕ шăйăрттарса кайнă та ав мĕн пысăкăш çырма туса хăварнă. Хăлиман пысăк пулнă тет, вăл улăп пулнă тет. Суха пуçĕ те пысăк пулнă ĕнтĕ унăн — çавăн пысăкăш çырма тума пултарнă.

114. Услати паттăр

Çĕр амăшĕн хĕрĕ Чĕкеç ятлă пулнă. Ăна ачаллах Аслати ывăлне çураçнă. Анчах Чĕкеç ăна юратман. Вăл Услати паттăра юратнă. Услати паттăра курас тесе Чĕкеç час-часах хăй тĕнчинчен пирĕн тĕнчене хăпарса хĕр-упраçсемпе вăйă вылянă.

Пĕрре çавăн пек чухне ăна Услати паттăр тункаталла вылянă чух хăй тункатана юлсан Чĕкеçе хуса çитет те юратнипе çав хĕре ыталаса чуп тăвать. Хĕрĕ тарăхнипе:

— Эс ман пурнăçа анчах мар, чăваша та пĕтертĕн,— тет те Услати паттăра çапса ярать, çавăнтах çухалать. Услати паттăр Чĕкеç тăнă вырăнта хупах курăкне çеç курать.

Хĕршĕн паттăр ниçта кайса кĕреймест. Çавăн чух урхамахĕ Çил çунат çапла калать:

— Ку хĕр çак ял хĕрĕ мар, Çĕр амăшĕн кĕçĕн хĕрĕ Чĕкеç пулать. Вăл ачаллах çураçнă хĕр, ун Аслати ывăл-

* Энĕш.

не качча каймалла. Эс ăна чуп турăн та ун пурнăçне татрăн, ăна намăс кĕпине тăхăнтартрăн.

Аслати турă виçĕ кунтан вăранать те пулас кинĕн питĕнче чуп тунă вырăна курать. Турă чуп тусан унтан йĕр юлмасть — вăл вилĕмсĕр. Çын — вилĕмлĕ чун; турра чуп тусан — унтан йĕр юлать. Аслати калать:

— Пулас кинĕн çĕр çинче еркĕнĕ пур. Каллех мана чăваш хур тăвать. Çичĕ ăрăвĕнчен тăвата ăрăвне пĕтертĕм, çавах мана сăтăр тăвать. Ăна тĕп тумалла тет.

Вăл чăваша тĕпĕпе пĕтерме пуçлать. Хĕре аййапа кĕртекен каччă хĕр ячĕпе ырă ĕç тусан турă çав хĕре çăлать, намăс кĕпине тăхăнма памасть. Услати Çил çуната калать:

— Саншăн ырă ĕç — тăван халăха çăлассп. Ăна çăлас тесен сан Аслати вăраниччен тĕнче алăкне кĕле хумалла. Ун чух Аслати çĕре анаймасть, чăваша тĕп тăваймасть. Виçĕ кунччен çав алăка кĕлепе питĕрмесен кунта ахăр самана тухать, чăваша тĕп тăвать. Малтанхи кун, тĕнче алăкне кĕле хума кайнă кун, мана саламатпа тирĕме çурмалла туртса çап, тепринче чĕре кутне çитмелле çап, виççĕмĕшĕнче пуç мимине çитмелле çап,—тет.

Малтанхи кунне Услати Çил çунат тирне çурмалла саламатпа туртса çапать те — Çил çуначĕ тĕнче алăкĕ патне тапса сикет, анчах вăл çур çула çеç çитет. Тепĕр кунне Услати Çил çунатне йыхăрать те тĕнче алăкне хупма кайнă чухне урхамахне саламачĕпе чĕре кутне тивмелле туртса çапать. Кунчехинче паттăр тĕнче алăкĕн кĕли патне çур шит кăна çитеймест. Виççĕмĕш кунне Çил çунатне саламатпа пуç мимине тивмелле туртса çапать. Урхамахĕ ун чух тĕнче алăкĕ патнех çитет. Услати паттăр Аслати вăраниччен тĕнче алăкне кĕле ярса питĕрме ĕлкĕрет.

Çав куннех вара Услати паттăр Шетмĕ юхан шывĕ хĕрринче Чĕкеçпе тĕл пулать те, иккĕшĕ пĕрлешеççĕ.

Чĕкеç Услатине ывăл ача çуратса парать.

Чăвашран кайнă чухне Улăп паттăр халăха çапла каласа хăварать:

— Чăваш паттăрĕ тĕнче алăкне уçсан эпĕ те сирĕнпе пулăп,—тет.

115. Темен паттăр

Ĕлĕк-авал чăваш хушшинче пĕр Темен ятлă паттăр пурăннă. Вăл чăвашсене хӳтĕлесе, чăваш халăхне тапăнакан ют халăхсене çĕнтерсе тăнă. Вăл пурăннă вăхăтра ытти халăхсем чăвашсене тапăнма та шикленнĕ. Аван пулнă чăваш халăхне Темен паттăр пурăннă вăхăтра.

Анчах этем ĕмĕр пурăнаймасть. Темен те пурăннă-пурăннă та кайран ватăлса вилнĕ. Хăй вилес умĕн вăл чăвашсене пухса вĕсене çапла каласа хăварнă:

— Эп вилсен мана лаша çине утлантарса, мĕн пур вăрçă хатĕрĕсене çакса пытарăр, эпĕ кирлĕ пулсан манăн тăпра патне пырса: «Темен, Темен!»—тесе чĕнĕр анчах—эпĕ тухăп,—тенĕ.

Темен вилсен ăна, хăй каланă пек, лаша çине утлантарса, мĕн пур вăрçă хатĕрĕсене çакса пытарнă. Унăн шăтăкĕ çине нумай тăпра купаласа тĕме туса хунă.

Темен вилнĕ. Анчах унăн ячĕ халăх асĕнче юлнă: унăн паттăрла ĕçĕсем çинчен ваттисем хăйсен ачисене кала-кала кăтартнă.

Пĕрре Теменĕн тăван ялĕнчи çамрăксем каçпа пухăнса тĕрлĕ япала çинчен калаçса ларнă. Калаçнă май вĕсем Темен çинчен те калаçа пуçланă. Вĕсем Темен: «Эпĕ кирлĕ пулсан манăн тăпра патне пырса ятпа чĕнĕр анчах — эпĕ тухăп»,—тенĕ сăмахсене аса илнĕ. Çамрăксенчен пĕри каланă:

— Темене халĕ тăпри патне пырса чĕнсен чăнах тухĕши вăл шăтăкран?—тенĕ.

Тепри тата каланă:

— Атьăр, атьăр чĕнсе пăхатпăр!—тенĕ.

Çамрăксем Темене чĕнме хăраканسем те пулнă, анчах вĕсем хăйсене хăравçă тесе каласран шикленсе хирĕç каламан. Çапла çамрăксем пурĕ те тăнă та Темен тĕми патне кайнă. Унта çитсен вĕсем кăшкăрса каланă:

— Темен! Темен! Тух!—тенĕ.

Çамрăксем çапла кăшкăрсанах Темен тĕмин тăпри сирĕлнĕ те, шăтăкран юлан утлă çын, вăрçă хатĕрĕсене çакнăсер, сиксе тухнă.

Çамрăксем хăраса ӳкнĕ. Анчах Темен вĕсене тивмен. Вăл пит васкаса, лашине çил пек вĕçтерсе чăваш çĕрĕ йĕритавра çаврăннă. Тăшманĕсене тупмасăр вăл хăйне пытарнă вырăна таврăнса каллех хăй шăтăкне кĕрсе кайрĕ тет.

Çавăнтан кайран вăхăт нумай та иртмен — хай Темене шăтăкран чĕнсе кăларакан çамрăксем чирлесе вилме пуçланă. Çамрăксем хăйсем те шухăшланă: «Темен хăйне вырăнсăр хускатса чăрмантарнăшăн çилленчĕ пулмалла»,— тенĕ. Ваттисем те каланă: «Темене кӳрентертĕмĕр»,—тенĕ. Вара ял çыннисем Темен çиллине пусарас тесе Темене чӳк тунă. Çав çултан пуçласа ку ялти тата таврари чăвашсем Темене кашни çулах чӳк тăва пуçланă. Çав йăлана Октябрь революцийĕ хыççăн тин пăрахнă.

116. Сарă паттăр

Чăваш республикинче, Етĕрне районĕнче, Выла шывĕ Сăр шывне юхса тухнă вырăн çывăхĕнче, Сарьял ятлă чăваш ялĕ ларать. Çав ял мĕнле пулни çинчен авалхи халап çапла калать.

Ĕлĕк-авал Сарă ятлă чăваш паттăр пулнă. Вăл пит вăйлă пулса, чăваш халăхне тапăнакан тăшмансемпе нумай çапăçса вĕсене çĕнтернĕ. Вăл чăваш çĕр-шывне хĕвел анăç енчен хӳтĕлесе тăнă. Çавăнпа вăл пурăнма та чăваш çĕрĕн тури хĕррине, Сăрă шывĕ çывăхне, вырнаçнă. Вăл Выла шывĕн вăрри патĕнче ял лартнă. Вăл яла ун ячĕпе Сарă ялĕ (кĕскен Сарьял) тее пуçланă.

Сарăн вăйĕ унăн çуначĕсенче пулнă: вăл çунатлă этем пулнă-мĕн. Анчах унăн çуначĕсене хăйĕнчен тата арăмĕнчен пуçне никам та курман, вăл çунатсене урăх çынсене кăтартма юраман. Сарă ватăла пуçласан унăн арăмĕ вилнĕ. Килте хĕрарăм ĕçĕсене хĕрĕ тăва пуçланă.

Пĕрре Сарă мунча кĕме кайнă. Хĕрне вăл каланă:

— Эсĕ мунчана никама та ан яр, ху та ан кĕр.

Ашшĕ мунчара ытла та нумай вăхăт иртернине курсан хĕрĕ пăшăрхана пуçланă. Вăл шухăшланă: «Мĕншĕнха атте хăй патне никама та кĕртесшĕн мар пулчĕ? Вăл хăйне вĕлерме шухăш тытнă мар-ши?»—тенĕ.

Çапла шухăшланă та хĕр ашшĕ мунчаран мĕншĕн таврăнманнине пĕлме кайнă. Вăл мунча патне пырса итленĕ: мунчара шăпах пулнă. Хĕр мунчана уçса кĕнĕ. Курать: ашшĕ икĕ çунатне сарса выртать-мĕн — хăй çывăрса кайнă пулнă. Хĕрĕ ашшĕн çуначĕсене курсан тĕлĕнсе кайнă.

Çавă хушăра Сарă вăраннă та хĕрне курсан çунаттисене хул хушшинелле пуçтарса чикнĕ:

— Эх, хĕрĕм! Пĕтертĕн эс мана. Эпĕ сана хам пата кĕме хушманччĕ. Санăн манăн çунатăмсене курма юрамастчĕ,—тенĕ.

Çавăнтанпа Сарăн вăйĕ хăвăрт чакнă. Вăл вара хĕрĕ валли тивĕçлĕ каччă тупса ăна киле кĕртнĕ. Вилес вăхăт çитсен Сарă хĕрĕпе кĕрӳшне мĕнле пурăнмаллине вĕрентсе тата пехиллесе хăварнă.

117. Сартон улăп

Хальхи Муркаш районне кĕрекен Макçикасси ялĕнчен инçех мар, Сĕнтĕр шывĕ урлă каçсан Каршлăха хăпарнă тĕлте, Сартон сăрчĕ пур. Халĕ ĕнтĕ сăрчĕ йывăçсенчен ça-

ралнăран хĕвеллĕ уяр кунсенче сап-сарă курăнать, мĕншĕн тесен сăрчĕ ишĕлнĕрен сап-сарă хăйăрпа витĕннĕ. Каршлăх вăрманĕ ĕлĕк-авал пысăк та чăтлăх пулнă. Çын кĕрсе тухма май пулман: йĕри-тавра катмар йывăççем, шывшурлă вырăнсем пулнă. Çак сăртра питĕ пысăк хӳшĕре Сартон ятлă улăп пурăннă. Вăл салтака каясшăн мар тарса пурăннă пулас кунта. Ĕлĕк улăпсен те служить тумалла пулнă тет. Сартон çывăхри ялсене кайса пуянтарах пурăнакансене çараткаланă, чухăнсене тивмен.

Вăл хăйĕн тăванĕсем патне Атăл урлă кайкаласа килнĕ. Унта унăн тăванĕсем — амăшĕ тата шăллĕсемпе йăмăкĕсем — пурăннă пулать. Улăпсен амăшĕ тĕплĕ шухăшлама пултаракан хĕрарăм пулнă. Унăн мăшăрĕ пĕр çапăçура вилнĕ пулнă. Пĕрре унăн амăшĕ ачисене пухать текалать:

— Халĕ ĕнтĕ, ачамсем, çитĕнсе çитрĕр. Йăлăмра пурăнса çитĕ пире. Аçуна вĕлернĕ Çеçмер ялне кайса пăхăр. Çеçмер халăхĕ усал халăхчĕ. Ял çывăхĕнчи вăрманта пĕр юман, пысăк юман çинче пыл хурчĕсем пурăнатчĕç ĕлĕк. Çав пыл хурчĕсем вилсе пĕтнĕ пулсан сире Çеçмер халăхĕ йышăнмĕ, вилсе пĕтмесен йышăнĕç. Атăл урлă каçиччен малтан пуртăпа кассан этем юнĕ тухакан хунав йывăçран йĕлтĕр тăвăр,—тенĕ амăшĕ.

Шырасан-шырасан ывăлĕсем кассан этем юнĕ тухакан хунав йывăç тупнă. Йывăççене касса ӳкерсен йĕлтĕр тăршшĕлĕх татма тытăнсан йывăçа пуртă витми пулнă: хытă йывăç çивчĕ пуртта парăнман. Пĕр тăвансем каллех амăшĕ патне чупса пынă та:

— Анне, этем юнĕ тухакан йывăç тупрăмăр. Аран-аран касса ӳкертĕмĕр, пуртăсем те катăлса шăлланса пĕтрĕç. Йĕлтĕр тăвайрас çук: нимпе те йĕлтĕр тăршшилĕх татаймарăмăр,—тенĕ улăп ачисем.

Амăшĕ каланă:

— Малтан йывăç урлă пĕр кĕтӳ сурăх хăваласа каçарăр, вара йывăç çемçелет, пуртă витекен пулать,—тенĕ.

Хайхисем йывăç урлă хăйсен картинчен хăваласа кăларнă сурăх кĕтĕвне каçарнă. Йывăçĕ чăнах та çемçелнĕ. Виçĕ пĕр тăван йĕлтĕр туса пĕтерсе çула тухма хатĕр тăнă. Амăшĕ ывăлĕсене пиллесе хăйсен ашшĕ çуралса ӳснĕ вырăна, Çеçмер ялне ăсатса янă.

Хурăн йывăçĕнчен тунă сулăмлă йĕлтĕр юр çийĕн çăмăллăн ишсе пынă. Атăл урлă каçсан пĕр тăвансем Çеçмер вăрманне пырса кĕнĕ, амăшĕ сăнласа панă пысăк хăвăл юмана шырама тытăннă. Шырасан-шырасан пĕр тăвансем çав пыл хурчĕллĕ юмана тупаççĕ. Асли юман çине

хăпарса хăвăл ăшнелле пăхать — пыл хурчĕсем пĕтĕмпех вилсе пĕтнĕ, хăвăлтан пыл шăрши çеç кĕрет. Аслă ывăлĕ шăллĕсене пĕр çĕре пухать те калать:

— Пыл хурчĕсем пĕтнĕ. Пире Çеçмер халăхĕ йышăнас çук. Пирĕн хыççăнхисем аннен татах нумай. Пирĕн аннепе йăмăксене пулăшмалла, анчах халлĕхе кам ăçта пĕлет — унта кайса пурăнма тытăнмалла,—тенĕ.

Аслă ывăлĕ хайхи Юнкăпуç ялĕ вырăнне кайса пурăнма тытăннă, вăталăх ывăлĕ — хальхи Ильинкăран инçех мар Вăртах вăрри текен вырăна кайса вырнаçнă. Кĕçĕнни, Сартон ятли, хальхи Каршлăх вăрманĕнче çак Сартон сăртне килсе вырнаçнă, пысăк хӳшĕ туса лартнă, пĕччене пурăннă. Унăн хӳшши Йăлăм енченех курăннă, тĕтĕмĕ Шупашкар ТЭЦĕн трубинчен тухнă пек йăсăрланнă тет.

Сартон ирĕккĕн пурăннă, аслă вăрманта ăна валли тем те пулнă: кайăкĕ-кĕшĕкĕ, кашкăрĕ-упи. Ырă çанталăкра Сартон сунара çӳренĕ, таврари Кăрмăш, Хачăк, Шатракасси, Кĕрекаç, Катькас ялĕнчи çынсене уй тума пулăшнă: ял çывăхĕнчи йывăççене кăкласа панă тет. Кăкланă йывăç тымаррипех хăртнăри çĕре сухаланă пулать вăл. Сухаласан-сухаласан вăл канма ларнă, нӳрлĕ çăпатине хĕвел питне типме хунă, выртса каннă. Унтан ял çыннисемпе пĕрлех вăраннă, хĕвел çинче шултăрканă çăпатинчи тăпрана шаккаса ура сырнă. Çав çăпатари тăпраран ĕнтĕ хальхи Катькас çĕрĕ çинчи улăп тăпри тĕмисем пулса кайнă.

Сартон улăп паттăр хăйĕн ашшĕне вĕлернĕ Çеçмер ялĕн халăхне курайман, уншăн тавăрма тăрăшнă. Вăл Çеçмер ялĕнчи пуянсен лашисене, ĕнисене вăрланă, хăй пурăнакан хӳшше илсе кайнă. Пĕрре çапла сĕм хĕлле Çеçмер халăхĕ Сартона сыхланă, йĕлтĕрĕн йĕрĕпе йĕрлесе унăн хӳшши патне çитсе тухнă. Халăх хӳшше хупăрласа илнĕ, Сартона чĕррĕн тытса ашшĕне вĕлернĕ пек вĕлересшĕн пулнă.

Çывăракан Сартон халăх хĕвĕшнипе вăраннă та хӳшĕрен пуçне кăларса пăхнă: йĕри-тавра — хуп-хура халăх. Çеçмер халăхĕ Сартон йĕлтĕрпе пит ăста çӳренине пĕлнĕ, çавăнпа та вĕсем вăл йĕлтĕр çине тăрса ярăнса каясран хăраса юман çумĕнче сĕвентерсе тăратнă йĕлтĕрне маларах тытса илме шутланă. Вăтăр-хĕрĕх çын Сартон йĕлтĕрне тытса илме юман патне чупнă. Йĕлтĕре ярса тытаççĕ, анчах ниепле те йăтаймаççĕ: вăл питĕ пысăк та йывăр. Халăх тĕлĕнсех кайнă: «Мĕнле çӳрет-ха вăл çак йĕлтĕрпе?»—тенĕ. Халăх каланă:

— Сартон, сана çапах тытрăмăр, вĕлериччен хăвăн йĕлтĕрÿпе утса кăтарт-ха!—тенĕ.

Сартон хÿшĕрен тухнă та йĕлтĕр тăракан юман патне утнă. Халăх ăна хупăрласа илнĕ, йĕлтĕрпе утса кăтартмалăх пĕр лаптăк пушă вырăн хăварнă. Йĕри-тавра халăх кăшăл пек йĕркеленсе тăнă. Сартон каланă:

— Юрĕ эппин, ывăннă пулин те сире утса кăтартăп,— тенĕ.

Сартон йĕлтĕрне майласа сырнă. Халăх ун çине сывламасăр, куç хускатмасăр пăхса тăнă. Вăл юман тураттине карăнса авса хуçнă та хăйне валли туя тунă. Уншăн хура халăх кăткăсем пек çеç туйăннă. Сартонункăра меллĕ уткаласа çÿренĕ, халăх унăн йĕлтĕрĕнчен, пысăк утăмĕсенчен тĕлĕннĕ, унтан Сартон каллех çав юман патне пынă та (юманĕ йĕкĕр пулнă теççĕ) ăна икĕ еннелле туртса уйăрнă, патвар та ватă юман аслати авăтнă пек шатăртатса икĕ еннелле хуçăлса аннă, хупăрласа тăракан халăх сасартăк сирĕлсе кайнă. Çав хушăра Сартон сăртран аналла ярăнса кайнă. Вăл самантрах Тĕпсĕр кÿлĕ çине çитнĕ те Сĕнтĕр шывĕн тикĕс шăннă çийĕпе Атăл еннелле вĕçтере панă, унăн хыçĕпе çил-тăман çеç çавăрăнса юлнă.

Çеçмер халăхĕ Сартон хыççăн хăвала пуçланă. Сартон тикĕс юр тăрăх шав малалла вирхĕнтерсе пынă. Атăл хĕррине çитсен Сартон ĕшеннипе вакă касса шыв ĕçнĕ те малалла ярăнса кайнă. Халăх Атăл хĕрне çитсен Сартон выртса шыв ĕçнĕ вакка курах каять, анчах шывĕ çÿхе икерчĕ хулăнăш пăрпа витĕннĕ пулнă. Урса кайнă халăх вăйлă та чее Сартона тытмах шутланă, унăн йĕлтĕрĕн йĕрĕпе малаллах хăваласа кайнă. Сартон йăлăмри Çутă кÿлĕ хĕррине çитсен ĕшеннипе каллех вакă касса выртса шыв ĕçет. Хăвалакан халăх çитнĕ çĕре шывĕ хулăн икерчĕ пек пăрланнă тет. Халăх малалла хăваласа кайнă. Кăнтăр кÿлли хĕрне çитсен Сартон каллех вакă касса шыв ĕçнĕ. Халăх вакă тĕлне çитсен пăхать — шывĕ пашалу хулăнăш шăннă. Халăх чарăнса тăнă та:

— Сартон пит инçе кайнă, ăна халĕ тытайрас çук,— тесе каялла çавăрăннă.

Сартон каллех амăшĕ патне таврăннă тет.

118. Чура паттăрпа Шиçту

Вĕсем хире-хирĕç пуртă ывăтса илнĕ тет кирлĕ пулсан. Хушши çичĕ çухрăм пулĕ. Иртен-çÿрекенсене çул паман. Вĕсене кăмăл тусан анчах çул панă.

119. Чури паттăрсем

Пирĕн таврара икĕ улăп пурăннă тет. Вĕсем сĕре вăйлă пулнă, йывăççенчен те çӳллĕ пулнă. Вĕсем пиччĕшпе шăллĕ пулнă. Пĕр пиччĕшĕ Атăл леш енчи йăлăмра пурăннă, тепри — ку енче, сăрт çинче пурăннă. Вара пĕрне пуртă кирлĕ пулсан тепри ăна Атăл урлă тепĕр енчен ывătса панă. Çавăн пек вăйлă пулнă вĕсем. Чури паттăр тенĕ вĕсене.

Чури паттăрсем карапсене те пуç çапмасăр ирттермен тет. Хăйсем вара çынсене çаратса пурăннă.

120. Чур упăшка

Чур упăшка вăл питĕ пысăк çын пулнă: пуçĕпе пĕлĕте лекнĕ, йывăççем пек тĕреклĕ пулнă, утнă чух вăл йăмрасем урлă утатчĕ тет. Арăмĕ ăна валли йĕм çичĕ кун çĕленĕ тет. Унăн ывăлĕ вилнĕ тет, вара вăл питĕ хытă макăрчĕ тет. Ял çумĕнчи кӳлĕ унăн куççулĕнчен пулнă тет.

Çавăн пек пысăк пулнă пуль ĕнтĕ авалхи çынсем.

121. Таттаймăспа юлташĕсем

Таттаймăс — çĕлен патши патне кушак пулса кайнă паттăр. Курмин Курминчпа Туппин Туппинч — унăн юлташĕсем. Çĕлен йышĕсем вĕсене чеелĕхпе вĕлерме шут тытсан Таттаймăс иккĕшне те вилĕмрен хăтарнă.

122. Ахплат паттăр

Пинер ялĕнчи Турхан ураменче Ахплат текен вырăн пур. Ĕлĕк унта чул юпа ларатчĕ — çырулла чул юпа. Халь чул юпи тĕпренсе саланса пĕтнĕ ĕнтĕ. Ĕлĕкрех унта укçа та пăрахатчĕç, нухратсем.

Пирĕн чăвашсем ĕлĕк тутарсене хырçă тӳлесе пурăннă тет. Хыт мăшкăлланă чăвашсене, халăха пĕтĕмпех çаратса пĕтернĕ тет, хĕрсене, лашасене тыта-тыта кайнă тет.

Пĕрре çапла Шăхапул тутар çар пуçтарса килнĕ те яла çунтарса янă тет, хĕрсемпе çамрăксене чурана тытса кайнă тет. Ахплат ун чух ялта пулман.

Ахплат таврăнсан пирĕн чăвашсем каласа параççĕ ăна тутарсем тустарни çинчен. Ахплата Тутара кайма, хĕрсем-

не çамрăксене хăтарса килме ӳкĕтлеççĕ — тутарсене тавăрма.

Ахплат тухса каять юлан утпа. Тутарсене вĕлерсе пĕтерет, хулисене çунтарса ярать тутарсенне, хамăр халăха хăтарса килет. Тутарсем тытса тăнă çĕрсене чăвашсене калла валеçсе парать тет.

Вилсессĕн Ахплат ятлă улăпа асăнса чул юпа лартнă тет вара чăвашсем ун тăпри çине.

Ахплат вăл пит вăйлă пулнă тет. Ал армань пек чулсене Пинертен Энтрияльне (4—5 çухрăма) ним мар персе çитеретчĕ тет. Çавăнпа ĕнтĕ пĕчĕк ача çуралсан-тусан вара: «Ахплат пек вăйлă пул!»—теççĕ. Халь те калаççĕ, пил параççĕ. Çав Ахплат пит пысăк пулнă тет. Ĕлĕк çынсем хальхи пек мар, шултра пулнă тет. Пĕççисем ват юман вулли пек пысăк, платна пулнă тет. Ахплат пĕрре пусса ик-виç çухрăм ярса пуснă тет.

Пĕрре суха сухаланă тет те çăпата ăшне тăпра тулнă тет. Вара урине салтса шаккарĕ тет. Çав тăпраран, çăпатинчен тăкăннинчен, йĕтем пек тĕмеске пулса юлнă. Улăп тăпри теççĕ ăна. Теприне, Кĕçмер патĕнчине, Паттăр ури теççĕ. Иккĕшне те Ахплатран юлнă тетчĕç.

123. Кăнар паттăр

Вырăссен Илья Муромец, Алеша Попович, Миклуха Селянинович тата ытти паттăрĕсем пурăннă вăхăтра пирĕн Чăваш çĕрĕнче те чăваш паттăрĕ Кăнар пулнă тет. Вăл вырăс паттăрĕсенчен кăштах пĕчĕкрех пулнă-и тен. Вăл пирĕн ял, Пушкăрт çумĕнчи вăрманта пурăннă. Çав вырăна Кăнар тĕремĕ теççĕ, вăл паян кунччене упранать.

Халапра каланă тăрăх, вăл мужик чăнах та патвар кĕлеткеллĕ пулнă: вăл чи çӳллĕ юмантан га тепĕр пуç чухлĕ çӳллĕрех пулнă, пуçĕ — клуб патĕнчи лаптăка лартнă пысăк шыв катки пек, ытти пайĕсем те кĕлеткине тайăн. Вăтамран вунă метр таран яра-яра пуснă: çĕр утăм тăвать те — çухрăм тăршшĕ каять. Сасси — Ерихон кĕпçи: кăшкăрса чĕнет те ĕçленĕ вăхăтра хăш-пĕр чух хăйĕн Сивка-буркине — аслати сасси пек илтĕнет.

Кăмăлĕпе Кăнар йăвашскер пулнă, ачасене питĕ юратнă, хăйĕн вара унăн пĕр ача та пулман. Вăл ачасем валли час-часах тутлă çимĕç туяннă. Пĕррехинче вăл çулла Куçма* хулине тухса утать...

---

* Козьмодемьянск.

Çулла та, хĕлле те Кăнар çăпатапа çӳренĕ. Тумтирĕ унăн килте тĕртнĕ пир-авăртан пулнă.

124

Пĕррехинче тутарсен урти, çаратса çӳрекенсксер, чăвашсем пурăнакан çĕрсене тапăнса кĕнĕ, вĕсен пурлăхне хапсăннă. Кăнар паттăр вара вĕсене хирĕç алă вĕççĕн çапăçма тухнă. Тутарсен пĕр улăпне уринчен ярса тытнă та ăна мăлатукпа çапнă пек енчен енне тӳнклеттернĕ: сылтăмалла сулнă та — тутарсен кукша пуçĕсем купăста пуçĕ пек ывтăннă, сулахаялла сулнă та — каллех çапла ывтăннă. Тутарсем вара ăçта куç курнă унта тарса пĕтнĕ.

Кĕске вăхăтрах Кăнар темĕн чухлĕ тутара çапса пăрахнă, вĕсен виллисене вара çапăçу хирĕнчен кун каçипе тасатма тивнĕ. Çавăн хыççăн тутарсем чăвашсен çĕрĕсене пачах тапăнма пăрахнă.

125. Лапшу Çтаппанĕ ятлă пысăк çын

Ĕлĕк-авал пĕр Лапшу Çтаппанĕ ятлă пысăк та вăйлă çын пурăннă тет. Вăл пĕрре ярса пусса тăватă-пилĕк çухрăм кайнă тет. Унăн пуçĕ тăçта кăвак пĕлĕтсем хушшинчех пулнă. Лапшу Çтаппанĕн арăмĕ те пулнă тет. Вăл пĕр пӳртре пурăннă. Лапшу Çтаппанĕ пӳрте кĕме пултарайман тет. Арăмĕ вара ăна апат тула тухса çитернĕ тет.

126. Çтаппан улăп

Ку вăл тахçанах пулнă тет. Пĕр пысăках мар ялта Çтаппан улăп пурăннă тет, вăл питĕ пысăк, паттăр та харсăр, пултаруллă çын пулнă, нимĕнле тискер кайăкран та хăраман, пĕтĕм çынсене пăхăнтарса тăнă. Çынсем унпа хирĕçме те хăранă: вăл çынсене пĕр аллипех йăтма пултарнă.

Пĕрре вăл тепĕр яла кайма тухсан унăн çăпатине тăпра кĕрсе тулнă. Вара вăл уй варрине ларса тăприне шакканă: çав вырăнта ту пулса тăнă. Ăна асамлă ту тесе шутлаççĕ: çынна мĕнле йывăрлăх килсе тухать, вăл çав тăва кайса кĕл тăвать, пулăшу, çăлăнăç ыйтать.

VIII. УЛĂПСЕМ ЕПЛЕ ПĔТНĔ

127. Шултăра этемсемпе вĕтĕ этемсем

Турă малтан чухлаймасăр этеме питĕ шултăра тунă. Этем вăрман çинчен утса çӳренĕ. Юмансем армути пек анчах пĕçĕ хушшинчен туха-туха юлнă. Çăпати ăшне тăпра кĕрсе тулсан ăна силле-силле хăварнă. Çав тăпрасем халь те пур, ăна улăп тăпри теççĕ.

Улăп турă кăмăлне килмен. Çавăнпа вăл пирĕн пек вĕтĕ çын тунă. Вĕтĕ çын пулсанах суха сухалама пуçланă.

128. Улăпсем шыв айне пулса пĕтеççĕ

Авал улăпсем çеç пурăннă тет. Кайран, çĕр пичĕ шыв айне пулсан, улăпсем пĕтнĕ, улăп тăприсем çеç юлнă. Вĕсем хыççăн пирĕн пек çынсем пулса кайнă. Пирĕн хыççăн пӳрнеске пек çынсем пулмалла. Вĕсене: «Автан пусма ниме тăвĕç»,—теççĕ.

129. Турă Улăпа чирпе асаплантарса вĕлерет

Шуйттан турра питĕ хытă çиллентернĕ. Турă ăна тытма тăнă — тытайман, шуйттан пытана-пытана юлнă тет. Турă вара шăртне шăнараймасăр шуйттанпа шуйттан майлисене пĕтерес тесе хĕрĕх те пĕр талăк та хĕрĕх пĕр сехет çумăр çутарса тĕнчене шыв илтернĕ тет.

Курать Улăп — капла тĕнче пĕтет, нумай шутласа тăмасть — кĕпер тăвать. Кĕпер çине мĕн пур чĕр чунсене мăшăрăн-мăшăрăн хăпартса тăратнă тет. Кĕперне шыв иле пуçланă. Улăп вара: «Капла май çук-ха, пĕлĕт çине хăпартам»,—тенĕ те чи малтан шуйттанпа эсреле, кашкăрпа арăслана, пур усал-куштансене пĕлĕт çине хăпартса янă тет.

Турă чи малтан таса пĕлĕт çине шуйттанпа шуйттан майлисене хăпартнăшăн Улăпа питĕ çилленнĕ тет, чирпе асаплантарса вĕлернĕ. Çавăнтан вара Улăп пек пысăк çынсем çĕр çине юлман, пĕтĕмпех пирĕн пек вĕтĕ этемсем юлнă тет.

130. Улăпсем тайгана каяççĕ

Кайран вара, кунта ытти çынсем пурăнма пуçласан улăпсем вăрманлă çĕре, йăлăмалла, Çĕпĕрелле тайга вăр-манне кайнă. Халĕ те вĕсем тайгара çавăн пек куçса çӳ-реççĕ.

131. Улăп юн кун вилет

Анчах та акă вăрçă тухнă, тутарсемпе юн тăкса çапăç-малла пулнă. Улăп çавăн чухне тутарсене хирĕç тăрать Çапăçма вăл хăрах аллине айпăлта тытнă, теприне хĕç илет. Хаяррăн çапăçнă, тăшмана тем чухлех пĕтернĕ, вĕ-сене вăл сылтăма та сулахая ӳкере-ӳкере пынă. Анчах Улăп ырса çитнĕ те, ăна юлан утçă çапса ӳкернĕ.

Улăпа вĕлерсен те ун ӳтĕнчен юн фонтан пек тапса тăнă. Вăл юн кун вилнĕ. Çав кун тӳпе-пĕлĕт шавласа кай-нă тет. Улăп вилнĕ кун хĕвел тĕттĕмленнĕ тет. Чăвашсем Улăп вилнĕшĕн нумайччен макăрнă тет. Вĕсем юн куна «вилнĕ кун» теççĕ. Акă вĕсемшĕн çакă кун чи йывăр кун шутланать: вĕсем вăл кун Улăпсăр тăрса юлнă.

132. Улăпа йĕрĕхсем çывратса янă

Пĕр паттăр Улăп тăван халăха ирĕке кăларма шухăш тытнă, халăх тăшманĕсене çĕнтерме ĕмĕтленнĕ, анчах усал-тĕсел йĕрĕхсем ырă çынна мар, ăна пусмăрлакан усал çыннах пулăшнă. Йĕрĕхсем çав Улăпа ĕмĕр вăранайми çы-вăрмалла тухатса хунă. Амăшĕ хӳхлесе макăрни те, ывă-лĕсем кăшкăрса ĕсĕклени те вăратайман Улăпа. Пĕр çемье хуйхи мар, пĕтĕм хура халăх хуйхи çеç ăна вăратма пул-тарнă. Халăх куççулĕ юхан çырма пек юхсан, тăварлă юхăмсем пĕрлешсе хăватлă кĕрлекен пысăк юхан шыв пулса тăрсан, çав юхан шыв Сарă ту аркинчи тĕпсĕрлĕхе çĕр çĕмĕрттерсе тапса ансан тин вăранать-мĕн Улăп. Вă-ранать те тăшмансене çĕнтерсе хура халăха ирĕке кăла-рать.

133. Улăп хăй кайнă чух каласа хăварнă сăмах

Улăп кайнă чух каласа хăварнă тет: «Эпĕ килнине ça-вăнтан пĕлетĕр, пĕлĕт çине икĕ ĕне тухать: хĕрли — эпĕ, хури — çич ют, Супар. Эпĕ кунта чăвашран патшара лар-

сан, вăл тĕнчипе ăс парсан, чăвашран тĕнче алăкне уçсан, тырă икĕ пучахлă пулсан, Атăл шывĕ тăвалла юхсан килĕп.

134. Ухтар улăппа Чĕкеç

Çак Чурачăк ялĕ вырăнĕнче улăпсем пурăннă теççĕ. Хăй вăл Ухтар ятлă, арăмĕ Чĕкеç ятлă пулнă. Пурăнасса вĕсем ытти улăпсенчен лайăх та, начар та пурăнман, пĕр майлă пурăннă. Анчах вĕсен ача тавраш пулман. Çавăн пирки арăмĕпе упăшки питĕ куляннă.

Пĕррехине Ухтар Элпуç вырăнĕнче пурăнакан тăванĕсене курма каять. Каласса ларсан-ларсан килне килме тухать. Элпуçпе Чурачăк хушшинчи вар тĕлне çитсен çак Ухтар пĕчĕк ача йĕнĕ сасса илтнĕ пек пулать. Вăл пĕр-пĕр кушак сасси пулĕ тесе пырса та пăхмасть, иртсе каять. Анчах киле çитсен вăл çакăн çинчен арăмне каласа парать. Чĕкеç упăшкине ача сасси илтнĕ çĕре илсе кайма сĕнет. Каяççĕ. Çитсе пынă май вĕсем çак сасса каллех илтеççĕ. Чĕкеç сасă патне пырать. Унта çиттипе чĕркесе пăрахнă арçын ачапа хĕр ача пулнă. Ухтарпа Чĕкеç çав ачасене илсе каяççĕ те усраççĕ. Ку ачасем хальхи çынсен ачисем пулнă. Çавсенчен çынсем пуçланса каяççĕ пирĕн тавралăхра. Çав вара çавăнпа Ачаллă вар (Ачалвар) тесе каланă.

135. Улăппа унăн амăшĕ çухалаççĕ

Ана тăрăх пынă чух урине тăпра тулса çитсе утма кансĕрлет. Çăпатине салтса хывса шаккать те Улăп малалла уттарать. Вăл утнă çĕрте, ун хыççăн метршар, темиçе метршар çӳллĕш, вунă-вун пилĕк метр сарлакăш тăпра куписем купаланса выртса юлаççĕ. Çавсене халĕ улăп тăпри теççĕ.

Çакăн хыççăн Улăппа унăн амăшĕ çухалаççĕ, вĕсен ячĕсем кăна халапсенче тăрса юлаççĕ. Ун хыççăн халăх (хальхи этемрен чыла-а-ай пĕчĕк) пуçланать. Вĕсене веченисем тенĕ. Вĕсем куçса çӳренĕ.

136. Улăп Киева çаврăнса кайнă

Мемĕрен тухсан кăнтăр енче, Павар çырми çаранĕнче, пӳртрен тем тери пысăк улăп тăпри пур. Мемĕре калатчĕç: улăпăн çăпати те хăй тăприпе пĕрле хăпса юлнă тетчĕç. Хир урлă каçма, Кӳкеçрен килме ăна питĕ тăмлă пулнă. Вара вăл малалла çарран каять: Улăп вăл — Илья Муромец, вырăс. Вăл Хусантан кунта килсе Киева çаврăнса кайнă.

137. Улăп кăнтăралла кайнă

Пирĕн ялăн хĕвел тухăç енче пĕр тăватă метр çӳллĕш çăпата йĕрĕ пекрех тăпра купаланса тăрать. Ун таврашне те, ун çине те нимĕн те акмаççĕ, ун йĕри-тавра çулсерен тырă акаççĕ. Ваттисем каласа панă тăрăх, çак тĕмеске вăл Улăп çăпатинчи тăприне силлесе хăварнă хыççăн юлнă. Вăл пирĕн ял çине çурçĕр-хĕвел тухăç енчен пырса кăнтăралла кайнă. Пирĕн ялтан вун икĕ çухрăмра та ун пек улăп тăпри пур.

138. Улăп Етĕрнерен Çĕрпĕве кайнă

Тахçан ĕлĕк çĕр çинче Улăп пурăннă тет. Вăл çав тери пысăк пулнă. Улăп пĕрре ярса пусса темиçе çухрăм кайма пултарнă.

Хăй пысăкне кура Улăпăн çăпати те çав тери пысăк пулнă. Улăпăн çăпатине тăпра тулсан вăл ăна хывса силленĕ. Улăп тăприсем вара çав çăпатаран силленĕ тăпраран пулса кайнă. Кун пек улăп тăприсем Улăпăн çулĕ çинче тĕл пулаççĕ.

Улăп Етĕрнерен Çĕрпĕве кайнă тет. Унăн тăприсем вара Етĕрне çулĕ çинче, Красноармейски районне кĕрекен Кăмакал ятлă ял çывăхĕнче, Çĕрпӳ патĕнче пур теççĕ.

139. Улăп иртсе кайнă

Ĕлĕк-авал, икĕ миллион çурă çул каялла, хĕвел тухăç енчен, Янтуш патĕнчен, Қамайкасси еннелле питĕ пысăк улăп иртсе кайнă. Вăл хăрах урине Пысăк Чăрăшран çĕр утăмра, тепĕр урине Қамайкассиче салтса силленĕ, çав вырăнсенче вара тĕмескесем пулса юлнă.

IX. УЛӐП ТӐПРИСЕМПЕ СӐРЧӖСЕМ, УЛӐП КУҪҪУЛӖНЧЕН ПУЛНӐ КӲЛӖСЕМ, УЛӐП ЛАРНӐ ВЫРӐНСЕМ

140. Кӗтеснер таврашӗнчи тӗмеске

Кӗтеснер таврашӗнчи чӑвашсем ҫапла калаҫҫӗ: турӑ тӗнчене пултарнӑ чухне ҫак вырӑнпа иртсе пынӑ, хӑйӗн ури ҫумне ҫыпҫӑннӑ пылчӑка силлесе хӑварнӑ. Ҫав пылчӑкран тӗмескесем пулса юлнӑ.

141. Мӑнтӑр патӗнчи улӑп тӗмески

Ку ӗҫӗ те ҫав тери ӗлӗк пулнӑ. Пурӑннӑ тет амӑшӗпе ывӑлӗ. Вӗсем иккӗшӗ те ҫав тери пысӑк пулнӑ. Унӑн ывӑлне кӗрешнӗ чух та никам та ҫӗнеймен.

Пӗррехинче унӑн ывӑлӗ таҫта тухса кайнӑ. Амӑшӗ ӑна темиҫе кун хушши кӗтнӗ, анчах лешӗ час таврӑнман. Амӑшӗ шырама кайма шутлать. Шырама тухса каяс тенӗ кун ывӑлӗ ҫитсе кӗрет, амӑшне хире тухса пӑхма сӗнет, хӑй апат ҫиме ларать. Амӑшӗ тухса пӑхать те тӗлӗнсех каять: темӗнле ҫӳллӗ вырӑн курать. Ывӑлӗ ӑна хӑйӗн ҫӑпатине салтса шакканипе ҫавӑн пек тӗме пулни ҫинчен калать. Вара ҫакӑнтан улӑп тӗмески ят тухса каять. Ку тӗмеске пирӗн ялпа кӳршӗ ял хушшинче вырнаҫнӑ. Вӗсен хушши пӗр тӑватӑ ҫухрӑма яхӑн.

142. Тӗмеске — Улӑп силлесе хӑварнӑ пылчӑк

Пӗр Улӑп пурӑннӑ, вӑл питӗ пысӑк пулнӑ, кашни утӑмӗ унӑн ҫичӗ ҫухрӑм тӑршшӗ пулнӑ. Ҫавӑнпа вӑл яланах пылчӑк е шурлӑх вырӑнӗсене пусса пынӑ. Вара вӑл ларса урисем ҫумне ҫыпӑҫнӑ пылчӑкне силле-силле хӑварнӑ. Ҫав пылчӑкран тӗмескесем пулса юлнӑ. (Тутарсем ӑна алыб тупрагы теҫҫӗ.)

143. Ҫатра ҫӗрӗ ҫинчи тӗмеске

Тахҫан-авалах пӗр Улӑп ятлӑ пит пысӑк ҫын пурӑннӑ тет. Вӑл хальхи ҫынсем пекех тырӑ-пулӑ акса тунӑ.

Пӗррехинче ҫапла Ҫатра ҫӗрӗ ҫинче Улӑп суха тунӑ

пулнӑ. Суха тусан-тусан канма ларнӑ та ҫӑпатине салтса ҫӑпатине тулнӑ тӑпрана шакканӑ. Ҫав вырӑнта вара ҫак тӗмеске пулса юлнӑ тет.

144. Сӑвӑрлӑ тӳпе

Сӑвӑрлӑ тӳпе тӑррине, лапчӑк пулин те, ваттисем улӑп тӑпринчен пулнӑ теҫҫӗ. Вӗсем каланӑ тӑршшӗнчен, ӗлӗк-авал ҫав тӳпе пулман. Унӑн вырӑнӗ тӳп-тӳремлӗ ҫӗр пулнӑ тет. Ҫав улӑп акӑш-макӑш пысӑк кевтеллӗ пулнӑ тет, вӑй-хал енчен ҫил-тӑвӑлпа та, вутпа та, шывпа та тавлашма пултарнӑ. Мӑн кевтипе мӑнаҫлӑн утса-утса пынӑ чух ҫӗр кисреннӗ, урисем ҫӗре пута-пута пынӑран тарӑн варсем, лупашкасем, ҫӑллӑ варсем, ҫырмасемпе ҫут кӳлӗсем пула-пула юлнӑ...

Таҫта инҫетре, ҫичӗ ютри вӑрҫӑ хирӗнче, хаяр тӑшмансемпе кӗрешнӗ вӑл. Хӑйӗн асамлӑ «ӑр-чукмарӗпе» ҫав хаяр тӑшмансене хирсе тӑкнӑ хыҫҫӑн ылтӑн хӗвел тухӑҫнелле хирӗҫ, хӑйӗн тӑван килнелле тунсӑхласа, васкаса утнӑ. Ҫав инҫетри ҫичӗ ютран темрен те вӑрӑм ҫулпа ҫуранҫи утса килнӗскер самаях ырнӑ та пулӗ, ҫав Сӑвӑрлӑ тӳпе вырӑнӗнчи тӳремлӗ ҫӗре канма ларнӑ. Тӑхӑр пушӑтран тунӑ пысӑк ҫӑпати ӑшне нӳрлӗ хура тӑпра тулнӑран салтса шакканӑ та, ҫак ҫӳллӗ сӑрт ҫинче ларакан Сӑвӑрлӑ тӳпе пулса ларнӑ.

Унтан вара тем чул кун-ҫул, тем чухлӗ вӑхӑт, тен, ӗмӗрсем те иртнӗ пулӗ. Ҫак ҫул тӳпе аркине Пихампар пӗр пар сӑвӑр кӳрсе янӑ та, ҫав сӑвӑрсем кунта пӗтес ҫук нумайӑн ӗрченӗ пулнӑ. Ҫавӑнпа халӗ те пулин Сӑвӑрлӑ тӳпе тесе ҫӳретеҫҫӗ ӑна тетчӗҫ ун ҫинчен ваттисем.

145. Сӑвӑр тӗмисем

Пирӗн ялтан инҫех мар пӗр ҫӳллех мар сӑрт пур. Ҫав сӑрт тӑррине улӑхса тӑрсан пӗтӗм йӗри-таврари ҫӗр-шыв курнать. Ваттисем каланӑ тӑрӑх, ку сӑрт пирӗн ял урлӑ Улӑп каҫса кайнӑ чухне Улӑп ури (ҫӑпати) тӗпӗнчен хӑпӑнса юлнӑ тет. Вӑл канма ларнӑ тет те урине утма йывӑр пулнипе ҫак ҫӑпати ҫумӗнчи тӑпрана хӑпартса* хӑварнӑ тет.

* Хӑйпӑтса.

Анчах вăл ку тĕле хăрах ури çумĕнчи тăприне кăна хăпартса пăрахнă тет. Икĕ ури çумĕнчине те хăпартса пăрахнă пулсан пирĕн ял патĕнче пысăк ту пулса лармалла пулнă тет.

Çак сăрт Сăвăр тĕми ятлă. Сăвăр тĕми çинче тырă аван пулать. Улăп ку тăпрана пирĕн яла шеллесе пăрахса хăварнă тет, кунта тырă начар пулнипе. Тепĕр ури çинчине çавăнпа хăпартман тет, вăл ури тĕпĕнче начар, йӳçлĕхлĕ тăпра пулнă тет. Ана вăл урăх, тырă лайăх пулакан çĕре кайса хăпартса пăрахнă тет. Улăп питĕ пысăк тет, унăн кĕсйине этеме чиксен пуç пӳрни пек кăна курнать тет. Вăл пĕрре ярса пуссан темиçе çухрăм пусать тет. Халĕ вăл таçта ют патшалăхра пытанса пурнать тет. Пирĕн совет çĕр-шывне вĕлересрен килме хăрать тет, мĕншĕн тесен пирĕн Хĕрлĕ Çарăн хĕç-пăшалĕ питĕ вăйлă тет.

146

Ялтан инçе мар, Элшелне каймалли çул хĕрринче, икĕ пысăк тĕмеске пур. Вĕсене хăш-пĕрисем Сăвăр тĕмисем теççĕ. Теприсем тата: «Пирĕн ял çумĕпе Улăп иртнĕ, çав сăрт çине ларса каннă, урине салтса çăпати ăшĕнчи тăпрана силлесе тăкнă»,—тесе халап яраççĕ. Пĕр çăпатинче тăпра ытларах пулнă имĕш, çавăнпа пĕр тĕмески пысăкрах.

Урăхла калакансем те пур. Ĕлĕк-авал çак вырăнта питĕ хăрушă вăрçă пулнă, вилнисене çав икĕ шăтăка пытарса хăварнă тет. Теприсем тата çав вырăна темле ăру пуçлăхне пытарса хăварни çинчен калаççĕ.

147. Улăп икĕ тĕмене пусса тăнă

Малтанхи этемсем калама çук шултăра та вăйлă пулнă. Вĕсене улăпсем тенĕ. Улăп пĕр урипе пĕр уй тӳпинче, тепĕр урипе тепĕр уйра, çырман тепĕр енче, тăнă. Сăмахран, пĕр урипе Ункă çырмин хĕррине, хальхи Патăрьел патĕнчи тĕмене, тепĕр урипе Мăн Çавал çырмин тепĕр енне, Именкасси çумĕнчи тĕмене, пуснă. Улăпăн çăпатисем те ким пек пысăк пулнă. Хутра-ситре вăл урине салтса çăпати ăшĕнчи тăпрана силленĕ. Çав çăпата тăприсенчен тĕмескесем пулнă. Ун пек тĕмескесем халĕ те уй-хир-

сенче тĕл пулаççĕ, вĕсене улăп тĕми, урăхла улăп тăпри теççĕ. Пиреншĕн вĕсем пĕчĕк тĕмеске мар, пысăк тĕмех пулса тăраççĕ. Улăпа вăрман та улăхри курăк пек анчах туйăнна.

148. Çатра Марка çĕрĕ çинчи улăп тăприсем

Пирĕн Çатра Марка çĕрĕ çинче, ялтан инçе мар çĕрте, улăп тăпри тăвата купа пур. Кун çинчен ялта тĕслĕрен сăмахсем çӳреççĕ.

Хăшĕсем ĕлĕк тахçан Улăп шутсăр пысăк çын пулнă теççĕ. Вăл Улăп çӳренĕ чухне çăпати çине тулнă тăприне кăларса тăкнă та купа пулнă теççĕ. Улăп хăй ĕлĕк шыв тулнă чухне шыва путнă теççĕ.

Теприсем вăл улăп тăпри тенĕ вырăнта ĕлĕк вăрçă килсен окоп тума чавнă теççĕ. Хăшĕсем вăл вырăнта тĕслĕрен пăшал таврашсем пур теççĕ тата ĕлĕк вăрçă чух этемсене вилсен пытарнă теççĕ.

149. Терпикасси уйĕнчи улăп тăпри

Терпикасси уйĕнче улăп тăпри текен пĕр пысăк тĕме пурччĕ. Ялти хресченсем çав тĕмене Улăп ятлă пысăк çын суха тунă чух çăпатинчи тăприне шаккаса пăрахнă тесе пуплесе пурнатчĕç. Нумай пулмасть вĕреннĕскерсем тăваттăн килсе çав тĕмене ĕçлекенсем тытса пилĕк кун хушши чавтарчĕç.

Чавнă хыççăн çак япаласене тупрĕç: икĕ этем шăмми (шăммисем йăлтах çĕрсе кайнă, алпа тытмалла та мар ванаççĕ) тата чӳлмексем (чӳлмеккисем те ванса, катăлса пĕтнĕ). Чавасса тарăнăш пĕр чалăшран ытла чаврĕç. Çапла вара çак вырăнти тĕме ĕлĕкхи темиçе пин çулхи этемсене пытарнă тĕме терĕç.

150. Пăва çумĕнчи виçĕ тĕмеске

Çĕнĕ Пăвара (Курнавăш вулăсĕ) виçĕ тĕмеске пурччĕ. Ленинградран профессорсем килсе пĕр тĕмескине чавса пăхрĕç. Унтан виçĕ пин çул ĕлĕк пурăннă çын шăммисем тухрĕç. Хресченсем çав тĕмескене улăп çăпатине силлесе хăварнă тăпра тетчĕç. Халь вăл масар иккенне пурте пĕлчĕç.

151. Ăнă енчи улăп тăприсем

Ҫăвакал кӳлли патĕнче улăп тăпри пур, Улăп ҫăпатинчен тăкăннă тăпра. Улăп вăрман урлă каҫнă чух ларнă. Улăп вăрмана хыт хура тенĕ, йĕм тĕпне чăрмаларĕ тенĕ.

Улăп тăпри Ямпахтă патĕнче те, Ҫĕньял патĕнче те пур. Вăрман ҫине ларнă чухне Улăпăн ури пĕри пĕр тăпри ҫине, тепри тепĕр тăпри ҫине пуснă.

Улăп хăй иртсе кайнă чухне пĕчĕк ҫынсене курнă. Сухалакан ҫынна суха пуҫĕпе пĕрле кĕсйине чикет. Ҫавсене ашшĕне кăтартать Улăп. Ашшĕ калать:

— Эпир пĕтетпĕр, вĕсем малашне пурăнĕҫ,—тет.— Ҫаялла кайса яр,—тет.

Вара ачи каялла кайса ярать.

Улăп Ҫармăсра та ларнă. Унта та икĕ тĕм юлнă. Улăп чăнах та пулнă пулмалла. Пулман тесен каламĕччĕҫ.

152. Шалчакассипе Чурачăк патĕнчи улăп тăприсем

Пирĕн патри улăп тăпри пысăках мар, унăн ҫӳллĕшĕ тăвата метр ҫурăна яхăн, ҫырмана ансан янках курăнать. Вăл тăпрана тăкса хăваракан улăп ытла пысăках пулман пулмалла. Ҫавăнпа та сарлакăшĕ те ултă-ҫичĕ метра яхăн кăна.

Чурачăк патĕнчи улăп тăпри самаях пысăк вара: унти улăп самаях пысăк пулнă ĕнтĕ. Вăл тăпра сарлака сарăлса выртать. Ҫӳллĕшĕ те унăн ҫӳллĕ. Унта Ҫавал юхса выртать, улăп шыв ĕҫме чарăннă пулмалла. Ҫӳренĕ чух шыв та ĕҫес килнĕ пуль: вĕсем хăвăрт ҫӳренĕ вĕт.

153. Турхан ятлă улăп тăпри

Ĕлĕк-авал кунта Турхан ятлă улăп пек пысăк ҫын пурăннă. Утнă чухне ун ҫăпатине тăпра кĕрсен тăпрана кассăн-кассăн силлесе тăкса хăварнă. Ҫак касăсем ун ячĕпе ҫыхăннă та иккен. Ҫавăнпа ял Турханкасси ятлă.

154. Уплер патĕнчи улăп тăпри

Уплер патĕнче улăп тăпри пур. Ĕлĕк сĕре пысăк ҫынсем пулнă. Улăп суха тунă чухне канма ларнă та ҫăпатине хывса силленĕ. Вара мăн купа пулса тăнă. Вăт ҫавна ăна улăп тăпри теҫҫĕ.

155. Икĕ тăван ятлă ту

Атăл хĕрринче Икĕ тăван ятлă ту выртать. Çак ту историйĕ çинчен халăх хушшинче тĕрлĕ халап çӳрет.

Пĕрремĕшĕ: çав вырăнтан ĕлĕк-авал пĕр улăп иртсе пынă. Унăн икĕ çăпатине те тăпра кĕрсе тулнă тет. Улăп вара икĕ çăпатине те салтса тăприне силленĕ. Çавăнтан вара икĕ пĕр евĕрлĕ ту пулса кайнă тет.

Иккĕмĕшĕ: çак тусем вырăнĕнче тахçан икĕ тăван пулă тытса ларнă. Сасартăк вăйлă çил тухнă та çак икĕ тăван çине пысăк çĕр куписем йăтăнса аннă. Çавăнтан пулать ĕнтĕ çак икĕ ту пĕр пеклĕхĕ теççĕ ваттисем.

156. Тăрачул

Меселпуç çывăхĕнче улăп тăприсем пур. Месел шывне икĕ пĕчĕк юхан шыв юхса кĕрет. Çав вырăнта тахçан-авал пĕр улăп пурăннă теççĕ. Хăй тем пекех пысăк та вăйлă пулнă пулин те вăл çынсем умне тухса çӳреме юратман. Уçланкăра ака-суха тунă, тыр-пул акнă, пахча çимĕç çитĕнтернĕ, сунара çӳренĕ, кайăк-кĕшĕк тытнă. Вăрманĕ те ун чухне хальхи пек мар, чăтлăхлă пулнă, унта пăхсан çĕлĕк ӳкмелле йывăççем ӳснĕ, хăш-пĕр вырăнта хĕвел çути те мăклă вырăна çитмен.

Пĕррехинче çак çăтмахри пек илемлĕ вырăна кăнтăр-хĕвел тухăç енчен тăшмансем тапăнса килнĕ. Улăп аллине пысăк чукмар тытса хирĕç тухнă. Çапăçу пуçланнă. Улăп хăйĕн асамлă чукмарĕпе тăшмансене хирме тытăннă, виçĕ кун та виçĕ каç пынă çапăçу. Икĕ пĕчĕк çырмара шыв мар, чĕрĕ юн юхнă. Çав çырмасенчен пĕрне паян кун та Қан-Елга теççĕ, ку вăл Юн çырма тенине пĕлтерет, тепри — Карал-Елга.

Улăп тăшмансене иртсе кайма паман, тĕп тунă, анчах хăй те вилмеллех суранланнă. Виличчен хăйне кĕрсе выртма, пытарма шăтăк чавнă, унтан çав шăтăка ĕмĕрлĕхех кĕрсе выртнă.

Ваттисем каланă тăрăх, пĕррехинче çак уçланка икĕ хĕрарăм — амăшĕпе хĕрĕ — çурлапа тырă вырма килнĕ, анчах та хĕвел аничченех вырса пĕтерсе киле таврăнма ĕлкĕреймен. Хĕвел ансан вара чул кĕлетке пулса тăнă.

Вăхăт иртнĕ, çунса хуралнă вăрман тепĕр хут хунавланнă, хăраса тарса пытаннă халăхсем те каялла таврăннă. Улăп тăпри çинче те кашни çуркуннех кĕрен че-

чексем çеçке çурнă. Анчах хура вăрман улăп тăприне пусса илмен, хăйне тăшмансем веçех хăртса çунтарса ярасран çăлса хăварнăшăн сыхласа усранă, шартлама сивĕрен, çил-тăманран хӳтĕленĕ, çуллахи вăхăтра шăрăхра сиплĕ сывлăшпа уçăлтарнă.

Ĕмĕрсен сыпăкĕсем пĕрин хыççăн тепри хупăннă. Улăп тăпри çинчи шурă чул кĕлетке тавралăхра ним пулман пекех пăхса ларнă, пурне те курнă, илтнĕ, анчах никама та, нихăçан та хирĕç хуравламан. Вăрмана çырлана кайсан, уçланка ăнсăртран пырса тухнă чăвашсем çак вырăнтан пăрăнма васканă, шур чул кĕлетке канăçне хускатма хăранă.

Утмăл-çитмĕл çул каярах Меселпуçĕнче тĕне кĕмен чăвашсем юлман, пурте чиркĕве çӳренĕ, пуп мĕн каланине те итленĕ, çав вăхăтрах, инкек-синкек килсе тухсан, авалхи чăваш туррисене, йăли-йĕркине вăрттăн-хĕрттĕн аса илнĕ. Улăп тăпри патĕнче пухăннă, шыв йăтса килсе улăп тăприне шăварнă: чул кĕлеткене çуса тасатса шурă ал шăллипе типĕтнĕ. Унтан пуç çапса ырлăх-пурлăх ыйтнă, çумăр çутарма тархасланă, укçа-тенкĕ, парне панă, пăтă пĕçерсе çинĕ. Çумăр çутăр тесе чӳк тунă чухне пĕр-пĕрне те, хирĕç тĕл пулакансене те шывпа сапса йĕпетнĕ. Ун чухнехи йăла-йĕркене çакăншăн çилленме те, кӳренме те юраман.

1921 çулхи выçлăх çул та, вунă çул маларах — 1911 çулхи типĕ çанталăкра та — чăвашсем авалхи йăлапа йăлăнса, чӳк туса çумăр çутарма ыйтнă, авалхи чăваш туррисенчен ырлăх кĕтнĕ.

— Пĕчĕк чух çав улăп тăпри çинчи чул кĕлетке патне анне илсе кайнине хальхи пекех астăватăп,— тет утмăл урлă каçнă Исаак Иванович Никитин.—Ăна ун чухне Тăрачул (Тăракан чул) тесе калатчĕç. Вăтăрмĕш çулсенче вара, чиркӳсене аркатнă вăхăтра, Тăрачула та йăвантарса янă.

Каярахпа çав чул кĕлетке, Тăрачул, çухалнă.

Çитĕнсе çитсен ялти шкулти учитель пулса ĕçлеме тытăнсан И. Никитин авалхи культура палăкне тепĕр хут шырама тытăннă. Тавралăхра çитсе курман вырăн хăварман. Тупнă-тупнах: кӳршĕ ял çынни илсе килнĕ те алкумне кĕме пусма вырăнне хунă, тухса кĕнĕ чухне авалхи палăк çине ура хырса пылчăкне тасатнă. Çапла вара, авалхи чăвашсем турă вырăнне хунă, сăваплă тесе шутланă Тăрачула нр те каç сума сумасăр таптанă, вараланă.

— Авалхи чăвашсем ăна турă вырăнне хурса пуç çапнă пулсан та Тăрачул кунта чăвашсем киличченех пулнă,—

каласа парать тăван тавралăх тĕпчевçи.—Çав ĕмĕрчченех сарматсем хăварнă ăна. Сарматсен культури çинчен калакан материалсем пирĕн музейре татах пур...

157. Чурачăк çывăхĕнчи улăп тăпри

Авалах улăп ятлă пысăк çынсем пурăннă тет. Вĕсем çӳллĕшĕпе пĕлĕте çитнĕ, хăйсем патвар та вăйлă пулнă. Урисем вара хальхи икĕ çурт пысăкăш пулнă. Çăпатисем те çавна май пысăк пулнă. Çăпата ăшне тăпра тулсан вара, вĕсем çăпатине силлесе тасатнă. Çав вырăнсенче улăп тăприсем пула-пула ларнă. Пирĕн патри тĕмеске пĕр улăпĕ кăнтăрлахи апата ларнă чух силлесе тасатнипе пулнă теççĕ.

158. Ăнăпа Хупкĕпер хушшинчи улăп тăпри

Улăп тăпри пирĕн ялпа Хупкĕпер хушшинче пурччĕ, тепри çак енче. Пысăк çын иртсе кайнă тет. Çăпатинчен тăприне силлесе хăварнă тет. Çав тăпра купа пулса юлнă. Ăна улăп тăпри теççĕ. Çав улăп Шăнчă ялĕпе Ăнă ялĕ хушшине пĕр утăм туса иртнĕ тет, Ăнă ялĕпе Хупкĕпер хушшине тепĕр утăм тунă тет.

159. Кăлтӳпе

Пирĕн Слакпуçĕн кăнтăрла енче таçта çитиччен типтикĕс çеçен хир выртать. Çав çеçен хир варринче — пĕр тӳпе. Кăшт сăрт тăрăх улăхса пăхсан, хăш енчен пăхсан та 20—30 çухрăмран кăн-кăвак ту пек курăнать çав тӳпе. Ăна аркинчен йĕри-тавра çаврăнса виççен 5—6 çухрăм та пулĕ. Патне пырса пăхсан вăл ту пек те мар. Унăн йĕри-тавра вĕтлĕх йывăç. Вырăнĕ-вырăнĕпе çырла та нумай пулать. Вĕтлĕхре мулкачсем вĕтĕ йывăç хуппине кăшласа хĕл каçаççĕ. Тӳпи çийĕ — тикĕс çĕр. Унта тырă та акса илеççĕ, утă та çулаççĕ. Юр çусан сунарçăсем мулкач, тилĕ те çапса илкелеççĕ.

Ĕлĕк çав Кăлтӳпе вырăнĕнче çеçен хирте Улăп суха сухаланă тет. Сухаласа чарăнсан çăпатине салтса шакканă тет. Çавăн тăпринчен ту пулса ларнă тет. Кăлтӳпе çапла пулнă тет.

160

Слакпусӗнчен кӑнтӑр-хӗвел анӑҫӗнче Кӗлтӳпе ятлӑ сӑрт пур. Ваттисем каланӑ тӑрӑх, ҫак вырӑнсенче Алатӑр Хайпулла ятлӑ вӑйлӑ ҫын ака тунӑ. Ака тунӑ чухне ҫӑпати ӑшне тӑпра кӗнӗ. Ҫӑпатине хывса шакканӑ, силленӗ те — ҫак Кӗлтӳпе пулса тӑнӑ. Чӑнах та ҫак сӑрт ытла тӳрем вырӑнта, юри купаласа тунӑ пекех туйӑнать.

161. Нухай ту

Нухай урине салтса шакканӑ та, ту пулса ларнӑ. Нухай пысӑк ҫын пулнӑ пулмалла — ҫӑпатине ун чухлӗ тӑпра тулнӑ япала. Тӑрӑхла сӑрт тӑрать. Ана алса* унта тыр акаҫҫӗ.

162

Пӗр пӑхаттир ҫӑпатине шаккаса хӑварнӑ тет. Хӑйӑр унта. Ёлӗк алманччӗ ӑна, халь алнӑ. Унпа юнашар кӳлӗ пурччӗ. Халӗ типнӗ. Ҫынни Нухай ятлӑ пулман-ши? Унта чӳклесе ҫиме яшка пӗҫерсе каятпӑр тетчӗҫ ӗлӗк.

163. Улӑп сӑрчӗсем епле пулса кайнӑ

Пирӗн ялтан инҫех мар пилӗк-ултӑ пысӑк сӑрт пур. Вӗсем пӗр ӗрете ҫурҫӗртен кӑнтӑралла вӗҫе-вӗҫӗн ларса тухнӑ. Вӗсенӗн ячӗсем те пур: Малти сӑрт, Шӗвӗркке сӑрт, Вӑта сӑрт.

Ёлӗк-авал ҫав сӑртсем пулман тет имӗш. Вӑл вырӑнта тип-тикӗс лап пулнӑ.

Пӗрре ҫав лаппа чӑвашсенӗн Улӑп паттӑрне иртсе кайма тӳрӗ килнӗ тет. Вӑл ҫав тери вӑйлӑ пулнӑ. Пысӑк-пысӑк тусене те хӑйсен вырӑнӗсенчен урӑх вырӑна куҫарса лартма пултарнӑ тет. Ҫак Улӑп паттӑра ҫав айлӑмпа иртсе пынӑ чухне вӑйлӑ ҫумӑр ҫаклатнӑ имӗш. Ҫумӑр ҫунипе ҫӗр пылчӑкланса кайнӑ та Улӑп паттӑрӑн ҫӑпатисем ҫумне ҫыпҫӑнма тытӑннӑ. Ҫӑпатисем унӑн питех те пысӑк пулнӑ тет. Ҫӑпатисем ҫумӗнчен темӗн пысӑкӑш пылчӑк муклашкисем вӑркӑна-вӑркӑна юлнӑ. Ҫав муклашкасенчен лапри Улӑп сӑрчӗсем пулса кайнӑ тет.

---

* Сухаласа.

Унтанпа нумай вăхăт иртнĕ ĕнтĕ. Ĕлĕк çав сăртсем хальхинчен темиçе хут пысăкрах, çӳллĕрех пулнă тет. Çулсем иртсе пынă майăн шывсемпе çилсем çак сăртсене хытă ватса пĕтернĕ. Халĕ улăп сăрчĕсем çинче пирĕн колхоз тыррисем хумханса лараççĕ.

164. Курнавăш таврашĕнчи улăп тăприсем

Ку улăп тăпри Курнавăш ятлă ялпа Нĕркеç ялĕ хушшинче. Халĕ пĕчĕкленсе пĕте те пуçланă. Пирĕн таврара ĕлĕкрен те ĕлĕк Улăп çӳренĕ. Вăл сĕре пысăк пулнă. Унăн пуçĕ те пĕлĕте çитнĕ. Урисем те тем пысăкăш пулнă.

Çавăн пек вăл пĕррехинче йĕммине пĕтĕмпех çурса пĕтернĕ, мĕншĕн тесен унта пирĕн вăрманлă пулнă. Çав Улăп ĕнтĕ кунта çăпатине хывса силленĕ пулать те, çавăн пысăкăш улăп тăпри пулса юлнă тет.

Килне таврăнсан вăл амăшне:

— Çак Курнавăш патĕнче çӳренипе эрĕмсем йĕме пĕтĕмпех çурса пĕтерчĕç,—тесе калать тет.

165

Пирĕн уйра, кăнтăр енче, Вăй кĕвви текен вырăнтан аяккарарах, Тĕме текен лаптăк пур. Ăна Улăп тĕмески теççĕ. Ĕлĕкрех вăл тата çӳллĕ пулнă теççĕ. Колхоз пуçлансан, тракторпа сухалама тытăнсан Тĕме лутраланнă, сарăлнă.

Ватă çынсем каланă тăрăх, Улăп хир урлă каçнă чух канма ларнă. Çăпатине тăпра кĕрсе тулнипе ăна хывса тăприне шакканă, унтан улăп тăпри пулса юлнă.

Çав вăхăтра пĕчĕк, лутра çынсем хирте ĕçленĕ. Улăп вĕсене кăткă вырăнне хурса çăпатари тăприне çав этемсем çине силленĕ. Çынсенчен хăшĕ-пĕрисем хăтăлнă, хăшĕ-пĕрисем вилнĕ.

Улăп пĕр çĕр ĕçлекен çынна кĕсйине чиксе килне илсе кайнă, ăна вăл амăшне кăтартнă. Амăшĕ ăна: «Ку çĕр ĕçлесе пурăнакан çын»,—тесе каялла кайса яма хушнă.

Каялла кайнă чухне Улăп çăпатине тепре ларса шаккать. Çак вырăнта каллех улăп тĕмески пулса тăрать.

166. Арçунакасси патĕнчи тĕме

Пулнă иккен çĕр çинче тĕлĕнмелле пысăк çынсем. Вĕсенчен пĕри Лапшу Çтаппанĕ пулнă. Вăл çав тери пысăк пулнă: çÿллĕ те сарлака, патвар та вăйлă. Вăл пĕрре пусса çичĕ çухрăм кайнă иккен. Пĕрре Лапшу Çтаппанĕ çул çÿреме тухнă. Утнă-утнă та вăл ывăннă. Çăпатине тата чуллă тăпра кĕрсе тулнă пулнă, урине ыраттарнă. Вара вăл пирĕн ял пуçĕнче ларнă та çăпатине силленĕ. Ун çăпатинчен пĕр пысăк тĕме пулмалăх тăпра тухнă. Тата çичĕ çухрăмра, Ишек патĕнче, вăл каллех çавăн пек тĕме лартса хăварнă.

167. Пăхăрăслан патĕнчи тусем

Пăхăрăслан уесĕнче икĕ ту пур, вĕсем иккĕшĕ те çапçаврака, пит хăрушă çÿллĕ, тăрри шĕп-шĕвĕр. Вĕсем пĕрпĕринчен пит инçех мар, пĕр çирĕм пилĕк хăлаçран ытла пулмĕ. Вăл ту пуçланни çинчен кунти чăвашсем ак çапла каласа кăтартаççĕ.

Ĕлĕк пĕр Улăп ятлă çын пулнă, вăл акăш-макăш пысăк пулнă, вăрмансем урлă, шывсем çинчен çапла утса çÿренĕ. Çав çÿренĕ чухне пирĕн хиртен те иртсе кайнă; халĕ çÿллĕ тусем тăракан çĕре çитсен вăл ларса каннă, каннă чух уринчи çăпатине салтса тăприне силленĕ, çав тăпраран вара çÿллĕ тусем пулса юлнă теççĕ.

168. Тĕмеçи киремет

Ялтан инçех мар Тĕмеçи киремет пулнă. Вăл акă епле пулнă: авал шултăра çынсем пулнă, вĕсене улăп тенĕ. Пĕр улăпĕ Патăрьел ялĕ тулашне ларнă, урисене тăсса силлесен пĕр уринчи тăпра çак киремет пулнă, тепĕр ури Çĕнĕ Ахпÿрт патĕнче пулнă. Çак киремет тĕлне укçа çук-и тесе шыраса та пăхнă, нимĕн те тупăнман, вĕтĕ шăмăсем кăна тет.

169. Учук тĕми

Унта ĕлĕк выльăх пусатчĕç, чÿк тунă, уяв тунă, кĕрешнĕ. Халь вăрттăн-карттăн тукалаççĕ. Вăкăр-така пусмаççĕ ĕнтĕ, чăх пусаççĕ. Ку тĕме ялăн хĕвел тухăç енче, ялтан тухса-

нах. Пĕр пилĕк метр пулать йĕри-тавра. Леререх тепĕр тĕме пурччĕ. Ҫӗл тăвиччен шăлса тасатаҫҫĕ. Чӳклеме пыл та илсе пыраҫҫĕ.

170. Аслă ыр тĕми

Вăл Чăвашкассин хĕвел тухăҫ енче вырнаҫнă. Халĕ ăна сухаланă. Ăна тепĕр майлă Аслă ырсем теҫҫĕ. Аслă ыр тĕми текен те пур. Ăна турă пек хисепленĕ, унта чӳк тунă. Улăп вăл паттăр, вăйлă ҫын пулнă.

171. Хаяр тăпри

Унта туй тунă чух, салтака кайнă чух укҫа пăрахаҫҫĕ. Тĕмескеллĕ вырăн вăл ҫӳлерехех, Ухинкелĕн кăнтăр енче. Пĕр пӳрт вырăнĕ пек.

172. Улăп тăприсем пĕри пысăк, тепри пĕчĕк пулаҫҫĕ

Улăп утса пынă чух чалăш ҫăпати ҫумĕнчи тăприне, сылтăм уринчине пĕр ҫĕре, теприне тепĕр утасра* хуса** шаккать тет. Икĕ уран тăпри хушшисем ҫичĕ ҫухрăмра пулаҫҫĕ. Вĕсем яланах пĕри пысăкка, тепри пĕчĕккĕ пулать тет.

173. Улăп икĕ ҫырма хушшинчи мăкăр ҫине утланать

Пирĕн ял патĕнче икĕ пысăк ҫырма пур, икĕ ҫырма хушши пĕр-пĕринчен аякра вăл.

Пĕрре ҫапла Улăп уйра суха сухалать тет. Ҫăпатисене тăпра тулнă тет. Улăп вара ҫав икĕ ҫырма хушшинчи мăкăр ҫине лаша тесе утланса ларчĕ тет, ик урине ик ҫырмана усса ларать тет: пĕр урине — пĕр ҫырмана, тепĕр урине — тепĕр ҫырмана. Урисене салта-салта силлет тет: пĕр урине пĕр ҫырма айккине силлет, тепĕр урине — тепĕр ҫырма айккине. Улăп тăпри пулнă вара вăл. Пирĕн

* Утăмра.
** Хывса.

мунча çӳлли пурччĕ пуль вăл мăкри, йĕтем лапкăш пек çав икĕ мăкăр.

Çăпати мĕн пысăкăш пулнă-ши ун? Мĕнпе тунă-ши ĕнтĕ ăна? Суха тунă тет, суха пуç мĕнле пулнă-ши?

174. Çичĕпӳрт çумĕнчи икĕ тĕме

Пирĕн ял çумĕнче икĕ çӳллĕ тĕме пур. Вĕсен хушшинче 15 чалăш пек пулать. Ватă çынсем вĕсене Улăп тăпри теççĕ. Улăп суха сухаласа килсен пĕр çăпатинчен тăпрана пĕр еннелле силленĕ, теприне тепĕр еннелле силленĕ, çавăнпа çапла икĕ тĕме юлнă теççĕ. Хăшĕ-пĕри унта ĕлĕкхи çынсене пытарнă, çыннисемпе пĕрле тĕрлĕрен япаласем те чикнĕ, çавăнпа чавса пăхас теççĕ.

175. Хĕрлĕçыр çумĕнчи икĕ тĕмеске

Пирĕн ял çумĕнче тепĕр ял ларать. Вăл яла Тăрмăш теççĕ. Пирĕн яла Хĕрлĕçыр теççĕ. Вĕсем халь пĕр колхоза пĕрлешнĕ.

Ĕлĕк-авал, пирĕн пек çынсем çĕр çинче пуранниччен, улăпсем пураннă теççĕ. Çав улăпсем пирĕн таврара та çӳренĕ. Вĕсем çӳрени çинчен халь те халапсем çӳреççĕ.

Çав Тăрмăш хирĕнче икĕ тĕмеске пур. Вĕсен иккĕшĕн хушши пĕр çухрăм пулать. Вăл тĕмескесем аякранах курăнаççĕ. Çав тĕмескесем авалтанах юлнă. Унта сĕм авал Улăп канма ларнă пулнă, икĕ ури çумĕнчи тăприне шаккаса тăкса хăварнă. Вăл çăпатапа пулнă. Унăн çăпати çумĕнчи тăпраран икĕ тĕмеске пулса юлнă.

176. Услăх çырмипе Арккасси патĕнчи улăп тăприсем

Услăх çырминчен инçех мар лапра улăп тĕми пур. Ĕлĕк Улăп ятлă çын пулнă тет. Питĕ пысăк çын. Вăл çăпата сырса çӳренĕ тет. Хăрах çăпатине салтса силленĕ тет те, тĕме пулса юлнă тет. Лапшу Çтаппанĕ пек пысăк çын пулнă вăл. Тепĕр хăрах çăпатине Арккассинче силленĕ.

177. Арçури тĕми

Арçури тĕми пур. Хăй иккĕллĕ. Пĕри ларнă вырăн теç-çĕ. Теприне уринчи тăприне силлесе тунă тĕме тетчĕç. Тăприне икĕ енне те силленĕ.

178. Улăп çăлтан шыв ёçнĕ чух хăйпăннă тăпра

Улăп утасси çичĕ çухрăм пулнă тет. Çăпати тĕпĕнчи тăпри ăçта тăкăнса юлать, çавăнта тĕме пулать. Халь çав тĕмесене улăп тĕми теççĕ. Ав лере, пирĕн ялтан инçе мар, икĕ тĕме пур. Ăна улăп тĕми теççĕ. Çав тĕмесем Улăп выртса çăлтан шыв ёçнĕ чухне çăпатинчен тăпри хăйпăннипе пулнă тет. Улăп çăлтан шыв тĕппипе ёçнĕ пуль çав. Халь çав çăла Хура çăл теççĕ.

179. Улăп çăпати тĕпĕнчен хăйпăннă тăпра

Улăп утса пынă чух пĕр ака тăвакана тĕл пулать тет, кĕсйине илсе чикет тет. Вăл пĕр урине Асанкасси улăп тăпри çине пусать тет, пирĕн ялта вара унăн çăпата тĕ-пĕнчи тăпри хăйпăнса юлнă тет.

180. Пĕр çăпатине пĕр енне, теприне тепĕр енне силленĕ

Тахçан ёлĕк-авал пулнă тет пĕр çын, вăл питĕ пысăк тата питĕ вăйлă пулнă тет, ăна Улăп тенĕ тет. Вăл пысăк юмансене аллипех тăпăлтарса кăларнă тет.

Вăл пĕрреччен таçта кайма тухнă тет. Вăл каима лар-нă тет. Çăпатисене хывса пăхать те — çăпатисен ăшĕнче тăпра тулнă тет. Вăл çăпатисен ăшĕнчи тăпрана тытса силлет: пĕрне — пĕр еннелле, тепĕрне — тепĕр еннелле.

181. Вăрçакансене тăпра айне хунă

Ёлĕк-авал та вăрçакансем пулнă. Улăп вăрçакансене юратман тет. Ăçта вăрçакана курнă, чап тытнă та хăй çăпати тăпри айне хунă тет. Çавăнпа хăш-пĕр улăп тăпри айĕнче çын шăммисем, çĕççи-хĕççисем тупăнаççĕ тет.

182. Улăп виллинчен Улăп тĕмески, шуйттан виллинчен Шуйттанту пулса кайнă

Пирĕн пусăра Улăп тĕмескипе Шуйттанту текен сăрт-сем пур. Çавсем çинчен ĕлĕк çапла юмах яратчĕç.

Улăп тĕмески çине Улăп хăпарса тăнă, Шуйттанту çи-не шуйттансем сăрса илнĕ. Улăп шуйттансене ухăпа пере-пере вĕлернĕ. Шуйттансем нумайăн пулнă. Персен-пер-сен Улăпăн укçăвĕ пушанать, шуйттансем çаплах юлнă-ха. Улăп вара шуйттансене парăнасшăн мар пулса юлаш-ки ухă йĕппине çурмалла çурать те çуррипе шуйттансен патшине персе вĕлерет. Тепĕр çуррипе хăйне кăкăртан чикет те вилсе выртать. Çапла вара Улăп виллинчен Улăп тĕмески пулса каять, шуйттансен виллинчен Шуйттанту пулса каять.

Улăпсем çавăнтан пĕтнĕ вара, шуйттансем те лăплан-нă. Патши вилнĕ те-ха вĕсен. Ĕлĕк шуйттансем çынсене пит аптăратнă тет. Халь ав хăрамастпăр.

183. Чапăрлă тăвĕ тăшмансене тăпра айне тунипе пулса кайнă

Тахçан-авал Сĕве тăрăхĕнче Улăп пурăннă. Ун чухне кунта вăрмансем те хальхинчен çӳллĕрех ӳснĕ. Симĕс ку-рăк вара хальхинчен çăрарах пулнă. Вăрманта та, хирте те хальхинчен шултăрарах чĕр чунсем çӳренĕ. Çапах та Улăп ятлă çынран пысăкки, вăйлăраххи пулман тет ун чухне.

Пĕррехинче Улăп вăрăм çулран тусанланса килнĕ те çăвăнма тытăннă. Силленнĕ тет, шакканнă тет. Хăрах ал-липе Атăлран шыв ăсса илсе тепĕр аллипе хул-çурăмне çăвать тет. Çав вăхăтра Сĕве тулса таçта çити ейӳ каять тет.

Çăвăнса пĕтерсен канма шутлать иккен. Йĕпе çĕрте аван мар тесе вăл Пушчă тăвĕ çине, Атăлпалан Сĕве хуш-шине, вунă-вун пилĕк çухрăм тăршшĕ тăсăлса выртакан лаптăка асăрхать иккен. Пушчă тăвĕ вăл ĕлĕк-авал сĕре вăрманлă çĕр пулнă тет.

— Ай, ку вăрман манăн ӳт-тире шăрпăк пек тирĕнсе пĕтрĕ,—тесе калать тет Улăп. Çапла калать тет те ту çин-чи пĕр лаптăк вăрмана тĕпĕ-тымарĕпе кăларса илсе хăйĕн хӳшши çывăхнерех, Сĕвен тепĕр енне, куçарса лартать тет.

Хăй çывăрса кайсан хӳшше ăнсăртран шыв юхса ан кĕ-

тĕр тесе Сĕве ҫыранне Пушчă еннелле кукăртать хурать тет. Тӳп-тӳрĕ юхса килекен Сĕве вара Элшел патĕнчен пăрăнса вăрманăн тепĕр енĕпе юхса каять тет.

Ҫак пĕчĕк ĕҫсене пĕтернĕ те Улăп канма выртнă. Питĕ канлĕ ҫывăрнă вăл. Сĕве тăрăх сарăлнă ейӳ чакса ларнă. Унччен сăрă тăм кăна пулнă ҫĕр Улăп силленсе тасалнă тусанпа-кирĕкпе хуп-хура пулса тăнă тет.

Анчах Улăп ҫителĕклĕ таран канса та ĕлкĕреймест — ҫĕре чĕтретсе, ҫеҫен хир енчен тăшмансем килсе ҫитеҫҫĕ иккен, ӳпре сырса илнĕ пек сырса илеҫҫĕ ăна. Сăнăсемпе те чышса пăхаҫҫĕ, чукмарсемпе те ҫапаҫҫĕ.

— Тем чĕпĕтнĕ пек туйăнать, лайăх ҫăвăнаймарăмши?—тет Улăп.

Алă лаппипе пичĕ тăрăх сăтăрса илет. Сăтăрса илет те — тăшмансем вăрăм туна пек лапчăнаҫҫĕ тет.

Ҫапла пĕр вăхăт муталаннă хыҫҫăн Улăп куҫне уҫать те курах каять ҫав тăшмансене.

Лешсем ҫине-ҫинех Улăп ҫинелле ыткăнаҫҫĕ иккен.

— Эй, мур Тилҫе пăванĕсем, ҫывăрма та памаҫҫĕ,— тет Улăп.

Аллине сулса ярать те — тăшмансен пĕр ушкăнĕ Сĕвене ӳксе путать. Шыв хĕп-хĕрлĕ юнпа пĕвенет. Тăшмансем пур пĕр лăпланмаҫҫĕ тет-ха. Ҫилленсе каять вара Улăп. Сиксе тăрать те тăшмансем ҫине ик аллипе ывăҫласа тăпра пăрахать тет. Тăшмансем ҫав тăпра айне пулса чыхăнса вилеҫҫĕ тет вара.

Ҫак тăпраран пулса кайнă иккен Чапăрлă тăвĕ.

184. Улăп ӳксе вилнĕ лашине пытарать

Мучарпа Тĕмер хирĕсем чикĕленнĕ вырăнта тĕмеске пур. Аякран пăхсан вăл лаша кĕлеткине аса илтерет. Вăл — Лаша каҫанĕ.

Пĕр лаши Улăпăн чи юратни пулнă тет. Унпа вăл сунара та ҫӳренĕ, суха та тунă. Лаши ăна инкекрен те хăтарнă.

Пĕррехинче лаши сасартăк ӳксе вилет. Вара Улăп эрленсе те кулянса ăна ҫĕрпе витсе хурать тет, хăй урăх ҫĕрелле куҫса кайрĕ тет.

185. Хĕр тухйи тĕме Савтепи çĕре путнипе пулса кайнă

Улăпсем пурăннă. Пĕр улăпĕ пуян пулнă. Вăл Юман ятлă пулнă. Унăн Савтепи ятлă чипер сăпайлă хĕрĕ пулнă.

Улăпсем те, çынсем пекех, çурхи ĕçсем пуçтарăнсан вăйăсем туса ирттернĕ. Савтепи те çав вăййа тухать. Вăйă çав тери лайăх иртет.

Савтепи темле майпа юлташĕсенчен уйрăлса юлать. Килне вара вăл кĕскерех çулпа, Шур çырмипе, килме тухать. Анчах вăл киле çитеймест: мĕскĕн хĕрĕ çĕр ăшне анса каять. Пуçĕ кăна çĕр çине юлать. Çавăнпа халĕ те пулин Савтепи тухйи курăнса ларать. Çав вырăна çавăнпа та Хĕр тухйи тетпĕр ĕнтĕ.

186. Улăпа пытарнă улăп тăпри

Пирĕн ялта, Ырашпулăхĕнче (Куславкка районĕ), ял хыçĕнче улăп тăпри пур. Çавăнта аçтахапа çапăçса вилнĕ улăпа пытарнă тет.

Ĕлĕк-авал пирĕн пек вак халăха аçтаха тапăннă тет. Çав аçтаха çынсене çисе пурăннă тет. Вара ăна улăпсем çине тăрса вĕлерне тет. Пĕр улăпĕ аçтахапа çапăçса вилнĕ тет те, вара ăна лаша çине ыклантарса* хĕçĕ-хăрчĕмĕнĕпех çав улăп тăпри айне пытарнă тет. Çиеле улăпсем çăпатапа тăпра çĕклесе купаланă тет. Çав тăпрана улăп тăпри теççĕ.

Асаттесем каласа паратчĕç. Ĕлĕк асаттесем астăвасса çав тăпра çинче чул юпа ларатчĕ тет. Кайран чул юпи çĕре путса анса кайнă тет. Ĕлĕк-авал çынсене çапла лашимĕнĕпех чикнĕ тет.

187. Улăп тăпри çапăçса вилнĕ пăлхарсене пытарнипе пулса кайнă

Вăрмар районĕнчи Кĕлкеш ялĕнче çапла каласçĕ: çав улăп тăпри ăшне тутар-монголсемпе çапăçса вилнĕ пăлхарсене пытарнă.

---

* Утлантарса.

188. Тăшмансене пăхма тунă тĕмесем

Пирĕн ялтан инçех мар — çĕр аллă-ик çĕр чалăшра пĕр тĕме пур, ăна Киремет тĕми теççĕ...

Ĕлĕк паттăр ватăлсан, ун ывăлĕсемпе Салтыкан ханĕ вăрçнă чух Паттăр пиччен ури вырăнĕ пулнă теççĕ. Вăл вăрçма тухсассăн хăрах урине çав тĕме çине пуснă тет, тепĕр урине хальхи Эманкасси* ялĕ вырăнне пуснă теççĕ.

Тата кăнтăрлара, пĕр çухрăм çурăра, Актай ятлă ял патĕнче, тепĕр тĕме пур. Ăна та вăрçнă чух хăйсен тăшманĕсене пăхма тунă теççĕ.

189. Улăп тăприне çапăçура хӳтĕленме тунă

Палтай ялĕ çывăхĕнче икĕ улăп тăпри пур. Вĕсем пирки чăвашсем çапла калаççĕ: вĕсене вырăссем Хусан хулине илме кайнă чухне тунă, çав тĕмескесем хыçне çапăçакан салтаксем (вырăссемпе тутарсем) пытаннă. Анчах çакăн пек халапа пур çынсем те каламаççĕ, эпĕ пĕлекен чăваш çеç калатчĕ.

190. Çапăçса вилнĕ çынсене пытарнипе пулса кайнă тĕме

Çак вырăнта шутсăр хаяр çапăçу пулнă тет. Унта вырăссемпе тутарсем çапăçнă тет. Вырăссене чăвашсем те пулăшнă тет. Çапăçура вырăссем те, тутарсем те вилнĕ. Вĕсене пурне те купаласа витнĕ пулать. Çакăнтан вара тĕме пулса кайнă.

191. Çар пуçне пытарнă улăп тăпри

Кучакасси хĕррипче улăп тăпри пур. Унта пĕр полководеца лашипех купаласа хăварнă.

192. Паттăра пытарнă пулас теççĕ

Туçа çывăхĕнче, хĕвел тухăç енче, Çĕнĕкас анкартийĕсем хыçĕнчех, пĕр пысăк тĕме пур, унта ĕлĕкрех чух (халь те) хăш çынсем (Туçа çыннисем) укçасем кая-кая пăрах-

* Именкасси.

нă. Çав тĕмене улăп тăпри теççĕ. Улăп ĕлĕк çакăнтан иртсе кайнă чух ларса çăпати çумне çыпăçнă пылчăка (тăпрана) силлесе хăварнă теççĕ. Анчах çак сăмаха халь ялтисем те ĕненмеççĕ. Ун пек пулма пултараймасть теççĕ. Унта ĕлĕк чух пĕр-пĕр чаплă паттăра пытарнă пулас тесе калаççĕ. Çак тĕрĕс пуль — чăнах та эпир ĕлĕкхи çынсен йăлине пĕлетпĕр, вĕсем чаплăрах çынна пытарсан ун çине тĕме пек тăпра купаланă, çаплах Туçа патĕнчи тĕме те пулса тăнă пулас.

193. Улăп сăрчĕ

Елĕкренех халăх ирĕк пурнăçшăн ĕмĕтленнĕ. Пусмăрлă пурнăçран хăтăлма чеелĕх, вăй тата паттăрлăх кирлине чухланă вăл. Çавăнпа халăх сăмахлăхĕнче Улăп сăнарĕсем çуралнă. Улăп çинчен пирĕн ялта та калаççĕ.

Ял таврашĕнче пĕр айлăмра аванах пысăк тĕме пур. Ăна ятарласа купаланă тейĕн. Тĕме таврашĕнчи ырăн типтикĕс. Çав тĕмене Улăп сăрчĕ теççĕ. Ĕлĕк çав таврара чăвашсен аслашшĕсем пурăннă тет. Вĕсем авалтанах ĕçлеме юратнă. Чăваш аслашшĕсем тырă акнă, пуçтарнă, кĕркунне пулсан хĕр пана́ е хĕр илнĕ, уявсенче юрă юрланă, ташша çаптарнă.

Пĕррехинче таврана ют халăх килсе пуснă. Пуçланнă чăвашсемшĕн калама çук йывăр самана. Халăх тӳсме çук асаплăх курнă, нумай куççуль юхтарнă, анчах та пусмăртан хăтăлма нимĕн те шухăшласа кăларайман.

Пĕррехинче халăх пуçлăхĕ чăвашсене пухнă та каланă: «Эпир — пĕтмеллисем, ачасем — юлмаллисем. Эпир ырă кураймастпăр, ачасем ырă курччăр. Пĕтмеллисем! Туртса кăларăр чĕрӳсене, çӳле çĕклĕр те пĕр çĕре пĕрлештерĕр. Вара Улăп çуралĕ те тăван çĕр-шывăмăра тăшмантан тасатĕ. Пирĕн йăх малалла аталанĕ, вăл ĕмĕр-ĕмĕр пурăнĕ»,—тенĕ.

Халăх çул пуç хушнă пек тунă. Çисĕм пек хăвăрт ӳссе çитĕннĕ Улăп. Вăл пусмăрçăсене пĕр çĕре шăлса пуçтарнă та таптаса çĕр айне тунă. Çавăн чух Улăпăн çăпатине тăпра кĕрсе тулнă. Улăп çăпатана хывать те силлет. Вара çак тăпраран Улăп сăрчĕ пулса тăчĕ тет.

194. Улăп тăпри сăрчĕ

Ĕмпĕрт Туçа (е Аслă Туçа) ялĕ çумĕнчи пĕр çырма урлă каççан пĕр лаптăк çӳллĕ сăрт пур. Ăна вара пĕр Улăп хăйĕн çăпатинчен тăпрана силленĕ сăрт тетчĕç.

195. Кăнна Кушки патĕнчи улăп тăприсем

Пирĕн ял çумĕнчи çырмара пĕр выранта пĕр пĕчĕк сăрт пекки пурччĕ. Çав лаптăка Улăпăн хăрах уринчен силленĕ тăпра тенĕ.

Пирĕнтен тепĕр ултă çухрăмра çырма варринче шăп çавăн пек çӳллĕ пĕчĕк сăрт лаптăкĕ пурччĕ, ăна вара Улăпăн тепĕр уринчен силленĕ тăпри тенĕ.

196. Тутарсемпе чăвашсем çапăçнă вырăн

Авал Улăп ятлă çын пулнă теççĕ, вăл çын питĕ пысăккă пулнă. Çав Улăп пынă чухне çăпата тĕпне тăпра çыпăçнă, вăл çăпати тĕпне хырса хăварнă та, вара ту аякки пулса юлнă теççĕ. Çавăнпа ăна улăп тăпри теççĕ пирĕн чăвашсем. Улăп тăприсем халĕ пирĕн патра нумай. Туçи Мăрат патĕнчине пĕр вăрман улпучĕ чакалаттарнă та лесниксене, икĕ аршăн чакаласан икĕ куршак ылтăн тухнă тата нумай шăрçасем, хитре чулсем кăларнă. Халĕ ĕнтĕ шухăшла пуçларĕçĕ уйрăмах ватă çынсем: авал пирĕн староста пек çĕр çын пуçлăхĕ пулнă теççĕ, ăна улăштарман тет, староста пĕр кĕрсен çавă пулнă, ăна вара вилсен пытарнă теççĕ. Унăн çине çĕрми япаласем парне панă теççĕ, çав парнесем çине çĕр питĕ çӳллĕ купаланă. Халĕ ĕнтĕ ват çынсем шутла пуçларĕçĕ тин, улăп тăпри мар ку тесе.

197. Çĕр çын пуçлăхне пытарнă улăп тăпри

Тракушкăньрен çурçĕр енче улăп тăпри пур. Ăна çаплала ăнлантараççĕ. Тутарсемпе чăвашсем çапăçнă. Çапăçура вилнисене çавăнта пытарнă тет. Çавăнпа та пулĕ ăна тата «братски могила» теççĕ. Вăл тĕмеске халь ытла çӳллех мар.

198. Улăп тăпри — Разин паттăрĕсене пытарнă масар

Улăп тăприсем çинчен тĕрлĕрен калаçаççĕ Кушлавăш таврашĕсем. Пĕрисем каланă тăрăх, авалах улăпсем çеç пурăннă тет. Кайран çĕр пичĕ шыв айне пулнă. Улăпсенчен нимĕн те юлман, вĕсем çăпатисене силлесе хăварнă хыççăн юлнă тăпра купи çеç хальччен те упранать. Улăп-

сем хыççăн пирĕн пек çынсем пуçланса кайнă. Пирĕн хыççăн пӳрнеске пек çынсем пулаççĕ имĕш. Вĕсене: «Автан пусма та ниме тăвĕç»,—тенĕ.

Теприсем вĕсем тĕмескене Степан Разин пăлхавĕпе çыхăнтарнă. Кĕçĕн Çавал хĕрринче патша çарĕпе Разин çарĕ тĕл пулнă тет. Вара вăйлă çапăçу пулса иртнĕ. Паттăрсене пытарнă тет çав тĕмесем айне. Çавăнпа халĕ те улăп тăпри е улăп масарĕ теççĕ.

199. Пугачев салтак вилсен пытарнă чух улăп тăпри купалаттарнă

Хурăнлă çулпа кайнă чух Анатриял патĕнче улăп тăпри пур. Авалхи çынсем каланă тăрăх, унта Пугачев салтакне пытарнă тет. Пугачев хăйĕн кашни салтакĕ вилсен çавăн пек улăп тăпри купалаттарнă тет.

200. Улăп тăпри хĕç-пăшал пытарнипе пулса кайнă

Пăкачав пăлхавĕ вăхăтĕнче Пăкачав салтакĕсем пирĕн ял витĕр тухса кайнă тет. Те патша йĕрленине пула, те урăх сăлтавсене пула çав салтаксен хăйсен хĕç-пăшалĕсене пытармалла пулнă тет. Çĕрле никам çӳремен вăхăтпа усă курса вĕсем шăтăк алтса хĕç-пăшалне çавăнта пытарса хăварнă тет, тупписене те çавăнтах пытарнă тет. Ирхине салтаксем малалла кайнă тет. Çапла вара пысăк тĕмеске — улăп тăпри — пулса юлнă тет.

Вĕсем ялтан кăшт анатарах Кĕçĕн Çавал урлă каçса кайнă тет. Çар каçса кайнă вырăна халĕ те Çаркашши (Çак каççи) теççĕ.

Çав çар кайсан-кайсан Вырăскас Пикшиx ялĕ патне пырса тухнă. Кунти хирте те вĕсем хăйсен пăшалĕсене пытарса хăварнă тет. Çав тĕмескене те улăп тăпри теççĕ.

201. Пичĕкесемпе укçа пытарнă тĕме

Вăл тĕмене Улăп çăпати тĕпĕнчен хăпса юлнă теççĕ. Тата хăшĕ авалхи çынсем вырăссенчен хăраса пичкесемпе укçа алтса пытарнă теççĕ.

202. Тăванла масарсем

Ялтан çурçĕр енчи улăп тăприне çапла ăнлантараççĕ. Унта Пугачевăн вилнĕ çыннисене пытарнă тет, юнашар пĕр чашăк укçа лартса хăварнă тет.

203. Улăпсен вил тăпринчен пулнă путăксем

Кайран улăпсем вилсе пĕтнĕ теççĕ. Вĕсем вырăнне хальхи çынсем пурăнма пуçланă.

Чарту катинче пысăк лакăмсем пур. Атте: «Улăп вил тăприсем кусем»,—тетчĕ. Вил тăприсем путса аннă та — шăтăк-путăксем пулса юлнă. Пӳрт вырăнĕнчен те пысăк вăл путăксем.

204. Улăпсем тăкнă сĕтрен пулнă пылчăк

Разумов утарĕ патĕнче сĕтлĕ пылчăк пур. Вăл улăпсем пĕр-пĕринчен пырса илнĕ чухне тăкса янă сĕтрен пулса кайнă тет. Çак улăпсем пурĕ икĕ çемье пулнă: пĕри Турай, тепри Ваçлей пулнă тет. Вĕсен мунча кăмакисем те пулнă тет. Çав кăмакасен чулĕсем халĕ те сăрт çинче пур теççĕ.

205. Улăп куççулĕнчен пулнă кӳлĕсем

Улăп ачи амăшĕ чĕчĕ паманшăн макăрса янă тет. Пĕр куçĕнчен юхакан куççулĕпе Яманак кӳлли, тепĕр куçĕнчен юхакан куççулĕпе Карай кӳлли пулнă тет.

— Ан макăр, ачам, кун пек куççуль юхтарсан, тĕнчене юхтарса ярăн,—тесе чĕчĕ парса чарнă тет макракан ачана. Куççультен пулнă кӳлĕрен пăрлă çумăр тухать тет. Çавăнпа Карайпа Яманак енчен килекен çумăр час-часах пăрлă пулать тет.

206

Улăп тени тĕлĕнмелле пулнă тет.

Пĕр куçĕнчи куççуль тумламĕнчен Яманак кӳлли пулнă тет, тепĕр куçĕнчипе — Карай кӳлли тет.

Икĕ кӳллин те шывĕсем куççуль пек тăрă та таса теççĕ.

207. Патăрьел ялĕсем касамат чулĕсенчен пуçланса кайнă

Ĕлĕк-авал Туçи сăрчĕ касамат пулнă. Çав касаматра Çĕрпӳ паттăр ларнă тет. Ана унта сăнчăрласа усранă та Туçа сăртне йăттарнă тет.

Улăп Çĕрпӳ паттăра касаматран тыткăнран хăтарнă чухне касамат-тамăк тĕпĕнчен пĕр ывăç чул илнĕ те çапла каласа сĕм вăрманалла пенĕ: «Тамăк тĕпĕнчен пĕр ывăç чул илтĕм. Вĕсем — çынсем, паттăрсем, касамат-тамăк тĕпĕнче çунса чулланса ларнă, кĕл пулман. Çав чулсем ăçта ӳкеççĕ, çав вырăнта паттăрсен ятне упрама ял пултăр...» Вăт ăçтан пуçланса кайнă Патăрьелсем.

208. Улăп вырăнĕ

Пирĕн ял тулашĕнче, кăнтăр енче, Тапăр çырми хĕрринче, Улăп вырăнĕ пур. Пуçĕ тĕлĕнче урам сарлакăш кӳлĕ пулнă, вăл типсе ларнă ĕнтĕ. Унта халĕ тыр-пул акса ӳстереççĕ. Икĕ пĕçĕ вырăнне анăç енчи хиртен çеремлĕ икĕ пĕчĕк çырма сарăлса анать, тăршшĕ пĕр çухрăм пек пулĕ. Улăпăн пӳксемĕ çак çырмасемпе кӳлĕ пĕрлешнĕ тĕлте сыпăнса тăрать. Тапăр çырми сăрчĕн çамки ик еннелле каять. Вăл улăпăн икĕ алли пек курăнать.

209. Улăп ларнă вырăн

Шăхалĕре улăп ларнă вырăн пур. Çеремри лупашкана çапла калаççĕ: пăхсан — çын ларнă хыççăн юлнă вырăн пекех.

210. Улăп пуснă вырăнсенчен çырма-айлăм пулса юлнă

Ĕлĕк-авал пирĕн таврара питĕ пысăк çын иртсе кайнă. Вăл урипе çĕр çине пуссан çĕр кисренсе кайнă, урипе пуснă вырăнсем путса пынă. Улăпăн урисем пысăк пулнипе, пуснă вырăнсенче тем пысăкăш айлăмсем пулса юлнă. Таврари çырмасем улăп пуснă вырăнсенчен пулса кайнă. Улăп утнă чух йывăççене тӳнтерсе пынă.

211. Улăп хуранĕ

Тахçан-авал, улăпсем пурăннă чухне, çанталăк çав тери ăшă пулнă тет. Çавăн чухне пĕлĕт тăррине самантрах ту хăпарса кайнине кураççĕ çынсем. Лайăхрах пăхаççĕ те — хай тăвĕ çын евĕрлех тет. Тата пăхаççĕ те — тăвĕ вырăнтан куçать тет. Тепре пăхаç тет хайхи — хăйсем патне çитсе тăрать тет ку. Çĕртен те пĕлĕтрен тет хăй. Ку вăл Улăп пулнă.

Улăп мĕн пур япалана таçтан-аякранах курса тăнă иккен. Хуран хăлăпĕ тĕлне чарăнать те çав вырăнти тăпрана виçĕ хутчен ывăçласа Атăл хĕррине сапать, унта пысăк сăрт-ту пулса тăрать. Тăпра илнĕ вырăнта тарăн шăтăк пулать. Çав шăтăка хай Улăп тăмпа шăлать, илемлетет тет. Хĕвел çинче хытарать тет. Тăмĕ пысăк хуран пек хытать. Унта Атăлтан ывăçласа илсе шыв ярать. Атăлалла тайăлса пулă ывăтать. Пуллине те çав хуранах чăмтарать, темле-темле ўсен-тăрансем ярать, унтан хуранĕ икĕ енĕпе вĕрет. Вĕри сывлăшпа хайхи хуран вĕриленсе каять, тата кăшт тăрсан вĕреме кĕрет. Çапла пиçнĕ яшкапа апатланать те Улăп малалла каять, кăнтăралла уттарать.

Улăп кайсан пырса пăхаççĕ те çынсем: яшки те аванах юлнă иккен. Вăрахчен апатланса пурăнаççĕ тет вара çак таврари çынсем яшкапа. Питĕ техĕмлĕ пулнă тет яшки.

Çапах та, темиçе çул апатлансан та, çынсем ăна çисе пĕтерейменççĕ. Кайран çанталăкĕ те сивĕтсе пăрахать тет.

— Пире Улăп ăшăтса тăнă-тăр,—тесе калаççĕ тет çынсем.

Вара вĕсем Улăпа шыраса кăнтăралла каяççĕ тет. Анчах Улăпа кураймаççĕ тет. Вăл ту пулса тăнă тет. Çынсем вара каялла таврăнаççĕ тет.

Анчах каялла килнĕ çĕре Улăп хуранĕ хупланнă тет. Унăн хăлăпĕ кăна Элшел тĕлĕнче кăшт курăнса тăнă тет. Çавăнпа ăна Хуран хăлăпĕ тесе каланă тет.

Çав вырăнтан Улăп япалисем тухнă тенине, чăнах та, ĕлĕкхи ваттисем астунă тет-ха.

212. Юмарт тăвайкки

Ялтан тухсан, çухрăмра, çурçĕр енче сăртрах вырăн пур, хăйăрлă çĕр, унтан хăйăр илеççĕ. Çав сăрт çинче халăх революци тухсан хырлăх лартса ўстерчĕ. Пăрăнтăк çĕрĕ пулнă вăл ĕлĕк, унта тутарсем вăрман уçса тыр акнă. Тырри аван пулатчĕ, çавăнпа Юмарт тенĕ-тĕр («юмарт»

тени тутарла «аван» тени пулать). Çав Юмарта тата улăп тăпри тетчĕç. Улăп унта çăпата тăприне силлесе хăварнă тетчĕç.

213. Улăп тăвĕсем

Çĕр çинче малтан улăпсем кăна пурăннă тет. Вĕсем пысăк та вăйлă пулнă тет. Пирĕн ял çывăхĕнче пысăках мар икĕ ту пур. Вĕсене Улăп тăвĕсем теççĕ. Мĕншĕн апла каланине çапла ăнлантараççĕ. Пĕрре пĕр улăп сунара каять тет. Çӳре-çӳре вăл ывăнать. Канма ларать тет. Урисене уçăлтарма калушне хывать тет. А ун калушшисем ăшĕнче тăпра пулнă тет. Силлет калушшисене — çĕр çинче икĕ ту пулса тăрать тет.

214. Çăкăр тăвĕ

Пирĕн ялпа Йăвашкел хушшинче пĕве пур. Ун варринче — пысăках мар утрав. Вăл çӳллĕ, çăкăр пекех çап-çаврака. Çавăнпа ăна Çăкăр тăвĕ теççĕ (Çăкăр утравĕ тенине те илтнĕ). Улăп ачисем те этем ачисем пекех тăмпа, хăйăрпа выляма юратнă тет. Вĕсем тăмран, хăйăртан тĕрлĕ япаласем тума ăста пулнă тет. Ку ту — улăп ачисем вылянă чухне тунă çăкăр тет. Улăпсем тахçанах вилсе пĕтнĕ, вĕсен «çăкăрĕ» халĕ те сывă.

215. Виç тӳпе

Ĕлĕк-авал, пирĕн пек çынсем пуличчен, улăпсем пирĕн паталла та пурăннă тет. Вĕсем пысăк, сарлака хул-çурăмлă, вăрăм уралла çынсем пулнă тет. Вăрманпа пынă вăхăтра йывăç тураттисем, тăррисем лексе вĕсен шăлаварĕн пĕççисене çура-çура янă тет.

Пĕррехинче улăп пирĕн ялтан кӳршĕ яла (Пăслăк ялне) кайма тухнă. Вăрманпа иртсе пынă чухне унăн шăлаварне йывăç тураттисем çурса пĕтернĕ. Улăп çилленсех каять. Вăл йывăççене тымарĕ-мĕнĕпех тăпăлтарса кăларать. Çав вăхăтра унăн çăпати ăшне тăпра тулать. Вăл пĕр çарарах, вăрман çук çĕре, ларать те çăпатисене силлет. Пĕр уринчи çăпатине силлет тет — пĕр тӳпе тăрса юлать, тепĕр уринчи çăпатине силлет — тепĕр тӳпе тăрса юлать. Хăй ларнă вырăн путса анать тет, анса кайнă вырăн çумĕнче, тăпри

ниçта кĕрсе каяймасăр, тепĕр купа тăпра (тепĕр тӳпи) ӳссе ларать тет. Çавăнтанпа пирĕн вырăнти виçĕ сăрта Виç тӳпе теççĕ. Вăл тӳпесен хушши пĕр çухрăм пулать.

216. Икĕ тăпра купи

Пулнă тет Улăп ятлă çын. Хайхи пĕррехинче çак Улăп вăрмансемпе улăхсем пăхса çӳренĕ тет. Вăл улăхсем пăхнă чух çумăр айне пулнă тет. Çумăр çунипе çĕр йĕпенсе кайнă, унăн уринче çăпата çеç пулнă, пылчăк çыпçăнса тулнă. Улăп хăйĕн урине тасатма ларнă. Вара ун хыççăн икĕ тăпра купи тăрса юлнă тет.

Çак улăп тăприсем пирĕн ял патĕнчи Кĕçĕн çырмара та пур. Ку юмах та çав улăп тăприсем çинчен.

217. Улăп тăприпе шăлĕ

Ял таврашĕнче тĕмесем те пур. Вĕсенчен пĕри вăл — Улăп тăпри. Улăп утса кайнă чух ура тĕпĕнчен тăпра татăлса юлнă. Çавăнпа Улăп тăпри тесе каланă.

Тата Шетмĕ шывĕ хĕрринче çынсем ĕлĕк Улăп шăлне тупни пирки те калаçаççĕ. Улăпĕ вилнĕ те, шăлĕ шывпа юхса кайнă тесе калаçакансем те пур.

X. УЛĂПСЕМПЕ ÇЫХĂННĂ ТĔШМĔШ-ĔНЕНӲ

218. Улăп ачине кӳрентерме юрамасть

Ĕлĕк-авал, ял пуçланнă çулсенчех, ялти ачасем каçхине лашасем çитерме Кантăр кукри çырми çине кайнă. Вĕсем вут чĕртнĕ, улма пĕçерсе çинĕ, халапсем яркаласа вăхăт нумая кайнă.

Ачасен шыв ĕçесси килнĕ, анчах пĕри те шыва кайман, хăранă, мĕншĕн тесен ку вырăнта яланах çынсене темскер хăратнă. Пĕр каччă, Çумкка ятлăскер, пысăк, тĕреклĕ, ялта чи вăйлă ача пулнăскер, сиксе тăнă та пĕчченех шывалла уттарнă.

Нумаях та тăман — Çумкка кăшкăрма тытăннă: «Ачасем, килĕр-ха, вĕлерет!»—тенĕ. Ачасем хăраса, лашисене утланса ларса ялалла вĕçтернĕ.

Кайран ялти ваттисем пуçтарăнса çав вырăна çитнĕ,

анчах Çумкка ăнсăр выртнă, ăна пĕтĕмпех лучăрканă пулнă. Ҫиле илсе кайнă, лешĕ ăна кĕрсен çапла каланă:

— Çырма хĕрне çитрĕм те шыв ăсма тытăнтăм. Пăхрăм та — хамран инçех те мар йывăç çумне тайăлнă та çарамас çын тăрать. Хăй манран аршăн ытла çӳллĕ, хулăн. Эпĕ каларăм: «А-а-а! Эсĕ мана хăратма килтĕн-им-ха! Эпĕ сана парăп!»—терĕм те пырса тытса çĕре ӳкертĕм иквиç хут. Ҫайран хайхи тытăнчĕ мана тыллама! Çӳле йăтса илет те çĕре пăрахать, çӳле йăтса илет те çĕре пăрахать. Çапла виç-тăватă хут пăрахрĕ, кайран астумастăп мĕн тунине.

Çапла вара Çумкка виçĕ кунтан вилчĕ, çĕре кĕчĕ.

Ҫуна ваттисем калатчĕç: «Вăл улăп ачи пулнă тетчĕç. Улăп вăл йăваш пулнă, никама та тивмен, усал ĕç туман. Çумкка хăй айăплă, хăй малтан пырса ăна тытса тăлпаланă, атту нимĕн те пулман пулĕччĕ»,—тетчĕç.

219. Тĕтĕм витĕр Улăп курăнать

Чăвашсем чӳк тунă чух масар çине илсе пынă апатçимĕç юлашкийĕсене кăвайт чĕртсе вутта пăрахаççĕ. Чăвашсем ĕненнĕ тăрăх, çав апат-çимĕç çуннă вăхăтра тĕтĕм витĕр вĕсене шурă тум тумланнă, кăвакарнă çӳç-пуçлă, пуçĕпе кăвак тӳпене перĕнекен, урисемпе çĕр çинче тăракан Улăп курăнать.

220. Вут-хĕм витĕр Улăп пики курăнать

Пирĕн енче темле калама та çук çӳллĕ тусемех çук. Çапах та вĕсене пирĕн халăх ту тесе калать. Пĕрне Валим хуçа тăвĕ теççĕ, вăл Пӳлер патĕнче. Теприне Хуралту тесе ят панă. Вăл Çарăмсан шывĕнчен ытла аякрах мар. Ĕлĕкавал, Пăлхар саманинче, вĕсен тăрринче вут çунтарса тимĕр шăратнă тет. Виççĕмĕшĕ вара Ҫиреметпуç ялĕпе Аксу хушшинче вырнаçнă, ăна Улăпту теççĕ. Çак тусене мĕн авалтанпах Улăп ура пуснă вырăнсем тенĕ. Вĕсен хушшисем вăтăршар çухрăма яхăн пуль. Улăп çапла пĕрре ярса пусмассерен вăтăршар çухрăм утнă тет. Пĕрисем тата çав Улăпту çине вун икĕ паттăра пытарнă тесе калаççĕ.

Ĕлĕк, эпĕ ача чухне, çурхи тĕттĕм каçсенче çав Улăпту тăрринче вут хĕмĕсем вĕл-вĕл-вĕлваркăшса тăнине курăттăмăр. Ваттисем вара пире:

— Улăпăн савнă пики, Асамçă хĕр, çӳçне турама ты-

тăнчĕ. Вăл ялан çапла, вăййа тухас умĕн, илемлĕ çӳçне варкăштарса çивĕт тăвать. Кам та кам çав пикене çывăхран курать, туранă чухне ӳкнĕ çӳç пĕрчине тупать, çав çын асамçă пулать, телейлĕ пулать,—тетчĕç.

Хăш-пĕр каччăсем вара çак пикене çывăхран курасшăн, унăн çӳç пĕрчине тупасшăн çĕрĕ-çĕрĕпе Сатук арманĕ патĕнче тип çырмара пытанса ларнă. Анчах Асамçă хĕре вĕсем пĕрре те çывăхран курайман тет, телей паракан çӳç пĕрчине те тупайман тет. Пике никама та хăй çывăхне яман тет, куçран çухалнă тет.

221. Улăпăн айпăлтипе хĕçĕ сăваплă теççĕ

Улăпăн çар хатĕрĕсем — айпăлтипе хĕçĕ сăваплă теççĕ. Чăвашсем вĕсене халиччен чи хаклă япаласем вырăнне упраççĕ, ăçта та пулин ялта тытса тăраççĕ. Çуллахи чӳк вăхăтĕнче, çĕр хапхи витĕр тухнă чух, вĕсене çав хапха урлă хураççĕ. Тĕне кĕмен чăвашсен Улăп вилнине асăнса юн кун хăйсен аслă уявне (мункунне) — Калăм кунне уяса ирттерес йăла пур.

222. Улăп тăпри — мул тăпри

Лапшу Çтаппанĕ силлесе хăварнă тăпра асаттесемшĕн питĕ паха, хăватлă тăпра пулнă. Вĕсем çав асамлă тăпрана кашни çĕр праçникĕнче пĕрер ывăç илсе пахчасемпе анкартисене сапнă. Асатте вара калатчĕ: «Ку — мул тăпри»,—тетчĕ. Çавăнпа çырмана та Муллавар (Муллă вар) тетчĕç.

223. Ылтăн тăпра ятлă тĕмеске

Малтикас Шĕкĕр ялĕнчен инçех мар пĕр мăнă тĕмеске пур. Çак тĕмескене Ылтăн тăпра теççĕ. Ваттисем каланă тăрăх, çакăнта пĕр Улăп иртсе кайнă чух ывăннипе ларнă пулнă канма, урине хывса тăприне шаккаса хăварнă пулать.

224. Улăпа кукамăшпе амăшĕн пиллĕхĕ вăй параççĕ

(Салтак амăшĕн çырăвĕ)

Çимăн ывăлăм, сан çинчен тĕлĕк куртăм. Эсĕ салтаксемпе çырмана хыпаланса анса кайрăн. Çав çырмаран каялла никам та тухмарĕ. Эпĕ сана çырмаран кăларас тесе тем чул хăтлантăм, нипле те сана туртса кăлараймастăп. Қайран санпа пĕрле Улăп хăпарнă пек те калать пек: «Ан макăр, Окань, сан пилӳ Çимăн валли пин çуллăх, ман пек пурнĕ вăл халăха уй хапхине уçса. Пăх-ха ман çине, ман çинче те аннепе кукамай пиллĕхĕ. Вĕсен пиллĕхне никам та ку таранччен çĕнтерейменĕ».

225. Сăвар улăпа пытарнă тĕме

Пирĕн ял çумĕнчи Сăвар тĕми çинче те юпа пур. Юпи халĕ персе аннă ĕнтĕ, çурри çĕр айне те пулнă. Çав юпа çине ăна чăвашлах çырнă тет кунта Сăвар ятлă улăпа пытарнă тесе. Вăл çырăва эпир вулаймастпăр, тутар муллисем вулаççĕ тет.

Сăвар вăл улăп пулнă тет. Пуçĕпе пĕлĕте перĕннĕ.

226. Улăп çинчен вăхăтсăр калама юрамасть

Ӳлĕм — Улăпăн малтанхи ячĕ. Ана амăшĕ ачисем вилнипе Улăп тесе урăх ят панă...

Ах турă, сана Улăп çинчен каласа памалла марччĕ. Тарье инке те ун çинчен: «Ан кала вăхăтсăр»,—тесе каласа хăварнăччĕ. Тем курăпăр ĕнтĕ...

227. Улăпсен йăхĕнчи виçĕ хĕр

Пĕррехинче Чĕмпĕрте улăпсен йăхĕнчи виçĕ хĕре кăтартнă тет. Вĕсем питтĕ пысăк та илемлĕ пулнă тет, виççĕшĕ те пĕр тăван пулнă тет.

ХУШĂМ

САВАЛЛА ХАЛАПСЕМ

1. Альпи улăп

Тинĕс хĕрринче

Çичĕ тинĕс леш енче,
Çап-çут кӳлĕ хĕрринче,
Кăвак чечек хушшинче,
Çичĕ пĕлĕт айĕнче,
Чаплă кермен курăннă,
Çичĕ тĕслĕн вăл çуннă.
Тата çакă керменте
Перопа та чĕлхепе
Çырса кăтартмалла мар,
Сăнĕпе те чунĕпе
Ытармалла мар хитре
Эрпи пике пурăннă.
Икĕ куçĕ çăлтăрла
Çунса кăна тăнă тет.
Икĕ пичĕ хĕп-хĕрлĕ,
Икĕ анис улма пек.
Чĕлхи чĕкеç чĕлхи пек,
Сасси шăпчăк сасси пек
Пулнă иккен çак пикен.
Нуша куран халăха
Ертсе пыма пĕлнĕ тет.
Хăйĕн хăюлăхĕпе
Тата паттăрлăхĕпе
Усал-йĕрĕхсене хирĕç
Çĕкленĕ тет халăха.
Мĕн пур халăх çĕкленсе
Пĕтернĕ тет пусĕпех.
Касса татнă тет пусне,
Усал-йĕрĕхсене те
Пĕтернĕ тет пĕтĕмпех.
Çапла çакă Эрпикен
Альпи ятлă сар ывăл
Ӳснĕ тет чечекленсе,
Чечекленсе, çĕкленсе,
Улăп евĕр хăпарса.
Ӳссе çитсен çак ывăл
Хăйĕн ырă амăшне

Вара çапла калать вăл:
«Ÿссе çитрĕм, çитĕнтĕм,
Çичĕ пĕлĕт таранах
Вăйăм ман çителĕклĕ пуль
Тесе шутлап-ха хам.
Каяс теп çул çӳреве,
Çитсе курас-ха пĕрре
Çичĕ тинĕс хĕррине».
Амăш чĕри çапла-çке:
Ÿссе çитнĕ чĕппинчен
Мĕнле уйрăлмалла-çке?
Ашшĕн кăна пуç тайрĕ
Ана савнă ывăлĕ,
Тухса кайрĕ аякка,
Амăш тăрса юлайрĕ.
Çичĕ тинĕс хĕрринче
Акă çĕре кисретсе
Альпи тухрĕ çырана,
Пăхрĕ йĕри-таврана.
Çӳллĕ-çӳллĕ ту çинче
Курчĕ вăл кĕрен чечек.
Чечекĕ вара ăна
Тĕлĕнмелле сасăпа
Пуçне тайса каларĕ:
«Ырă чунлă улăпăм,
Хĕрхенсем мана,
тархасшăн!
Пĕр тумлам таса шывна
Ĕçтерсемччĕ пĕр кана!
Альпи пысăк аллипе
Ывăçларĕ ывăçне,
Таса тинĕс шывне те
Сапрĕ чечек тымарне.
Чечек пуçне çĕклерĕ,
Çĕклерĕ те каларĕ:
«Ман тымарăм айĕнче
Выртать хĕçĕ хурçăран,
Хурçăран та çирĕпрех.
Сан аллунта пултăрах.
Тата акă мĕн калап,
Итлесемччĕ, эп ыйтап:
Кайсан-кайсан çак çулпа
Çитĕн çутă кӳл хĕрне,
Курăн пĕр кăвакала.
Кăвакалĕ, чăнах та,

Пит илемсӗр пулмалла,
Курсанах хӑрамалла.
Сана курсан кӑвакалӗ
Вӗҫсе тарма шухӑшлӗ,
Анчах эсӗ чее пул,
Чее пул та ҫивӗч пул.
Ҫавӑ кӳлӗ тӗпӗнче
Пурнать вут куҫлӑ ҫӗлен.
Таврари чипер хӗрсе(не)
Вӑл вӑрлать мӗн пур енчен.
Мана та вӑл вӑрласа
Илсе килчӗ аякран —
Ҫичӗ ҫӑлтӑр тӳпинчен.
Сӳнтерчӗ ман ҫӑлтӑрӑма,
Пӗтерчӗ ман чунӑма.
Манӑн ятӑм Илпике —
Асна илсе юлсамччӗ...
Ҫак ҫӗлене ҫӗнсессӗн
Илсе кил ҫав кӳлӗрен
Пӗчӗк кӑкшӑмпа шывне,
Вара сап эс ман ҫине.
Пулса тӑрӑп эп каллех
Ҫичӗ ҫӑлтӑр тӳпинчи Илпике».
Хӗрхенсе Альпи хӗре
Чунтанах хурланчӗ,
Вӑл каланӑ сӑмаха
Тимлесех итлерӗ.
Илчӗ те хурҫӑ хӗҫне
Ярса пусрӗ урине.
Тата тепӗр урипе
Ситсе тӑчӗ кӳл хӗрне.
Ҫап-ҫут шывӗ ҫийӗнче
Йӑлтӑртатрӗ ҫут тӗнче.

Тытӑҫу

Илпике каланӑ евӗр
Тӗлӗнмелле кӳлӗре
Пӗр кӑвакал ярӑнса
Ишсе ҫӳрет хурланса.
Альпи ҫитсе тӑнине
Асӑрхаман пулмалла,
Унӑн пысӑк урине
Ту пуль тесе шутланӑ,
Тата хытӑ ярӑнса

Ишсе кайнă малалла...
Альпи вăрăм аллипе
Кăвакала пуçĕнчен
Ярса илчĕ çирĕпрех.
Хай кăвакал çын пекех
Йăлăнмашкăн пуçларĕ:
«Ан тивсемччĕ эсĕ, улăп,
Манăн пысăк пуçăма
Хăварсамччĕ, эп ыйтатăп,
Чĕррĕнех, ан тив мана.
Пĕтĕмпех каласа парăп
Çĕленĕн вăрттăнлăхне,
Тин вара эсĕ ăна
Çĕнме пултарăн чăнах,
Халь итлесем çирĕпрех:
Кӳллĕн тепĕр вĕçĕнче
Çӳллĕ йывăç ситĕнет,
Ун тымарĕ айĕнче
Выртать шĕвĕр çăмарта.
Çав çăмарта ăшĕнче
Ахах-мерчен ялтăрать,
Çав мерчене пĕтерсен
Унăн куç курми пулать.
Вара тин çеç унпала
Пултарайăн вăй виçме.
Халь васка-васка часрах,
Ак халех вăл çитмелле,
Пĕр пикене вăрласа
Паян илсе килмелле!»
Альпи хăвăрт васкаса
Кăвакала вĕçертрĕ,
Кайрĕ вăрăммăн пусса
Çӳллĕ йывăç патнелле.
Йывăç тăрри хумханать,
Хумханать те тайăлать,
Хăй пĕччен марне туять.
Альпи вăйлă аллипе
Ярса илчĕ йывăça.
Тĕпĕпех-тымарĕпех
Кăларса ывăтрĕ таçталла.
Йывăç тымар айĕнче
Шĕвĕр пуçлă çăмарта...
Выртать иккен ялкăшса!
Çăмартана хĕçпеле
Пĕррех сулчĕ тет Альпи.

Шĕвĕр пуçлă çăмарти
Шап! çурмаран çурăлчĕ.
Çăмартийĕ варринче
Ахах-мерчен курăнчĕ.
Альпи çакă мерчене
Илчĕ те аяккалла
Ывăтрĕ тет таçталла.
Мерчен ÿкнĕ вырăна
Ÿсрĕ тăчĕ çӳллĕ ту,
Çӳллĕ ту та чăнкă ту.
Акă нумай та тăмасть.—
Килет çĕлен ахăрса,
Ахăрса та чашкăрса,
Хăй сăннине кăларса.
Альпи хăйĕн хĕççипе
Хатĕр пулчĕ, сулайрĕ.
Çук, анчах та лекеймерĕ
Çĕленĕн ирсĕр пуçне.
Çĕлен вăрăм хӳрипе
Пĕррех çапрĕ çавăрса,
Чĕр куççи таран çĕре
Кĕртсе тăратрĕ паттăра.
Çĕлен суккăр куçĕпе
Нимĕн тума пĕлмерĕ,
Хăйĕн вăйĕ чакнине
Часах чухла пуçларĕ.
Мĕн пур вăйне пухайрĕ,
Альпи хатĕр пулайрĕ.
Чашкăракан çĕлене,
Хĕм саракан çĕлене
Пĕррех касрĕ татайрĕ.
Çĕлен пуçĕ кусайрĕ
Аяккалла-аякка,
Таçта кайса çухалчĕ.
Альпи пĕтĕм вăйĕпе
Тухрĕ çĕре кисретсе,
Илчĕ те хурçă хĕçне
Утрĕ кӳлĕ хĕррине.
Кăвакал ăна кĕтсе
Шалт аптранă пулмалла:
Курсанах вăл килнине
Вĕçрĕ унăн еннелле.
Унтан çапла каларĕ
Хăйĕн ачаш чĕлхипе:
«Илпике — манăн аппам,

Хӑтарсамччӗ, тархаслап.
Эпӗ унӑн шӑллӗ-ҫке,
Уйӑрчӗ пире тӑшман,
Ана чул ту ҫине лартайрӗ,
Ӑвакал манран тӑвайрӗ.
Халь илсем ҫав кӑкшӑма,
Тултарсам ӑна шывпа.
Малтан сылтӑм аллупа,
Унтан тепӗр аллупа
Сӗрсем манӑн пуҫӑма
Ӑкшӑмри шывупала».
Альпи ӑна итлерӗ:
Сӗрчӗ, пӑхрӗ, тӗлӗнчӗ —
Тӑрать унӑн умӗнче
Ҫивӗч куҫлӑ сар каччӑ.
Ку ҫак паттӑр Илтиван
Хӑйӗн тӑван аппӑшне
Ирсӗр, хаяр ҫӗленрен
Килнӗ пулнӑ-мӗн иккен
Хӑтармашкӑн инкекрен.
Анчах ҫӗлен, чеескер,
Тухатлама ӗлкӗрнӗ,
Пысӑк пуҫлӑ кӑвакал
Туса хума пултарнӑ.
Икӗ паттӑр пӗр-пӗрне
Алӑ пачӗҫ, туслашрӗҫ,
Аппӑш патне васкарӗҫ.

Савӑнӑҫ

Кӗрен чечек пӗтӗмпех
Типсе ларма пуҫланӑ.
Ҫитрӗҫ питӗ васкаса
Икӗ улӑп вашлатса.
Сапрӗҫ кӑкшӑмри шывпа
Пӗрре сулахай енне,
Тепре сылтӑм еннелле,
Сӗрчӗҫ чечек ҫулҫисе(не),
Сапрӗҫ тымарӗ ҫине.
Йӑлтӑр-йӑлтӑр ҫуталса
Ӑайрӗ тӗнче ялтлатса.
Альпи куҫӗ умӗнче
Тӑрать пике ҫуталса.
Икӗ куҫӗ кӑн-кӑвак,
Хирти кӑвак чечек пек.

Пичĕ пĕри уйăх пек,
Тепри тата хĕвел пек.
Çамки çинче çуталса,
Çуталса та ялтлатса
Çунса тăраç çăлтăрсем,
Пĕринчен тепри таса.
Альпи сăмах чĕнейми
Пулса тăнине курса
Пике лăпкă сасăпа
Ашшăн çапла каларĕ:
«Ырă чунлă Альпи улăп,
Тайма пуç сана пиртен.
Кăмăл пулсан пирĕнпе
Илсе кайăпăр пĕрле
Çут çăлтăрсен тĕнчине».
Альпи ассăн сывларĕ,
Пуçне тайса каларĕ:
«Тавтапуç ыр сăмахушăн
Тата ырă кăмăлушăн.
Хатĕр эпĕ яланах
Сирĕнпе пĕрле юлмах»,—
Тесе пилĕк таранах
Пуçне тайса итлерĕ,
Яшт тӳрленсе тăрайрĕ.
Инçе çула тухайрĕç
Ытараймн пикепе
Тата унăн шăллĕпе,
Пĕр шухăшлă çынсем пек
Пычĕç шăкăл калаçса,
Пулнине аса илсе.

Çăлтăрсен çĕр-шывĕнче

Çӳллĕ-çӳллĕ тусем урлă,
Кăвак тинĕс хумсем урлă,
Уй-хирсем, вăрмансем урлă
Çитрĕç çăлтăр çĕр-шывне.
Пилĕк таран пуç тайса
Кĕрсе кайрĕç кермене.
Ашшĕ-амăш хуйхăпа
Паллаймаççĕ-çке хĕрне
Тата унăн шăллĕне.
Вата çăлтăрсен патши
Пулнă Илпикийĕн ашшĕ,
Ырă чунлă, ăш кăмăллă

Пулнă вĕсен амăшĕ
Илпикийĕ савăнса
Амăш патне ыткăннă,
Илтиванĕ пуç тайса
Хăйĕн ашшĕ умĕнче
Ăшшăн-ăшшăн калаçнă:
«Ыр аттеçĕм, аннеçĕм,
Қаçарсамăрччĕ мана,
Хам аппана çăлмашкăн
Вăйăм çитеймерĕ ман:
Усал, чее тăшмана
Пĕтермешкĕн пулăшрĕ
Ырă чунлă, ыр кăмăллă
Альпи улăп, ту-паттăр —
Акă хăвăр куратăр».
Альпи улăп тин кăна
Кĕнĕ пек пула пуçларĕ,
Пилĕк таран пуç тайса
Вара вăл çапла каларĕ:
«Манăн ырă çыннăмсем,
Тайма пуç сире манран
Мана хапăл тунăран.
Вутлă куçлă çĕлене
Тата унăн йăвине
Пĕтермешкĕн Илпике
Мана питĕ пулăшрĕ.
Унăн хурçă хĕççипе
Хамăн вăя шаннипе
Çĕлен пуçне татайрăм,
Ĕмĕрлĕхе тĕп турăм.
Тата эпĕ мĕн калап:
Эсир хирĕç пулмасан
Илпикепе иксĕмĕре
Пехил пама ыйтатăп.
Хамăн пулас мăшăрма —
Хамăн савнă чунăма
Нихăçан та ĕмĕрне
Кӳрентерме никама
Парас çук эпĕ ăна».
Çăлтăрсен патши вара
Пуçне тайса илейчĕ:
«Хĕрĕм манăн, хăв куран,
Ырă чунлă пулмалла.
Амăш, кил-ха кунталла,
Пехиллер ачасене,

Телей сунар вĕсене».
Амăш чĕтрен аллипе
Хĕрĕн пуçне шăлайрĕ,
Хăйĕн мăшăрĕпе
Ĕмĕр лайăх пурăнма
Пехиллерĕ хăй хĕрне.
Илтиванĕ савăнсах,
Пысăк алпе çĕклесех
Альпи енне тăсайрĕ,
Ыталаса илейрĕ.
Хăй аппăшне юратма,
Ĕмĕр телейлĕ пулма
Ырлăх-сывлăх сунайрĕ.
Сар хĕвелĕ йăл кулса
Тухрĕ çĕн кун тӳпинчен,
Икĕ çамрăк савăнса
Утрĕç аллăн тытăнса.

2. Пурçăхан Улăпĕ

1

Тахçан мар, паян-ĕнер мар,
Сĕм ĕлĕк мар, сĕм авал мар,
Аслă Амму шывĕ хĕрринче,
Ятсăр ялта, Пăркасра,
Хĕвел пăхан Пурçăханра
Эп çуралнă, асатте çуралман,
Апай хырăмĕнче атте çӳренĕ чух
Наçça инке çуратнă çичĕ йĕкĕреш.
Хĕвел тухса хĕвел аничччен
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Чикешер тăршшĕ ӳснĕ.
Хĕвел анса хĕвел тухиччен
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Çăпаташар тăршшĕ сарăлнă.
Çичĕ ача — çичĕ ывăл амăшĕ
Ачасем чĕррине курса
Тăри кайăк тăриччен
Тăрса пишмет* тăхăннă.
Ачасем сыввине курса
Шăпчăк кайăк тăриччен

---

* Бешмет.

Тăрса тухья тăхăннă.
Çичĕ ывăл-йĕкĕреш
Вĕлтрен кайăк тăриччен
Çăлтан шыв ăсса килнĕ.
Çичĕ ача — çичĕ ывăлшăн
Хура курак тăриччен
Хуран çакса апат пĕçернĕ,
Кун пулать те каç пулать —
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Сăмах-юмах тăваççĕ.
Каç иртет те кун килет —
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Ура çине тăраççĕ.
Çичĕ ача-йĕкĕрешĕн
Пурнăç кĕсри начаркка мар,
Наççа инкен çичĕ ачин
Кӳлнĕ учĕ чăхăмăç мар.
Çичĕ кун та çич каç килет —
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Ас-тăн пухса вăй илет.
Çичĕ каç та çич кун иртет —
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Çичĕ ĕç тума пĕлет.
Çитмĕл çичĕ кун килет те,
Çитмĕл çичĕ каç иртет,
Çичĕ ача-йĕкĕреш,
Çичĕ каччă-пĕр тăван,
Çитмĕл çичĕ ĕç тăвать.
Çичĕ каччă ĕç панче чух:
«Тур пулăштăр, çĕр чунĕ»,—теç.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Хура тарпа çăвăннă чух:
«Кахала турри пулăшни пулман,
Ĕçчене турри пăрахни пулман»,—
Хуравланă иртен-çӳренсене.
Çичĕ ача-йĕкĕрешĕн
Çиме çитет, ĕçме пур.
Çие тăхăнма, урана сырма
Пурнăç çитет, пурте пур.
Шутне пĕлмен сурăх йышĕ сăрт-тура,
Тĕве те майракалли тапăрта.
Çичĕ ача-йĕкĕреш,
Пĕрле çиппе çыхнă пек,
Йывăç кăкласçĕ вăрманта.
Çичĕ ача-йĕкĕреш,

Пĕрле çиппе çыхнă пек,
Выльăх пăхаççĕ улăхра.
Çичĕ ача-йĕкĕреш,
Çиччĕшĕ те пĕрре пек,
Уйрăлмаççĕ утас* та.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Ĕç тăваççĕ пĕр сăмахран.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Пурăнаççĕ пĕр сăмахран.
Çичĕ каччă-йĕкĕреш
Шухăшлаççĕ пĕр шухăш.
Ял-йышпала кŭршĕ яль
Вăй виçмелле тытăнсан
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Ял-йыш умĕнче ялан.
Çичĕ каччă-пĕр тăван —
Ĕç панче-и, вăйăра-и —
Мала тухаççĕ ялан.
Пăвар йăхĕнче, Пăркасра,
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Чыслă çемье йышĕнче.
Çичĕ каччă çывăрман чух
Аслати авăтма вăтаннă.
Çичĕ каччă çывăрман чух
Çил тăвăл тухма шикленнĕ.
Çичĕ çул та çитмĕл çичĕ кун çитет—
Çичĕ каччă-йĕкĕреш
Çичĕ пăхаттир ятне илтет.
Çичĕ çул та çитмĕл çичĕ каç çитет—
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Çичĕ пăхаттир пулать.

2

Пурçăханра, Пăркасра,
Çичĕ ача-йĕкĕреш
Ял-йыш, кŭршĕ пĕр йышран.
Çăлтăр анса пытансан
Хĕвел кулса тухнă чух
Яла урăм-сурăм хыпар килнĕ.
Çичĕ тинĕс леш енче

* Утăм.

Çитмĕл çичĕ хир урлă
Шур-шурлăхлă чăтлăхра,
Йывăç ÿксе çĕрнĕ вăрманта
Хура чунлă Алтăркуç
Хуçаланнă тавралла.
Пурçăханри ял-йыша
Выç кашкăрла уласа,
Арăш-пирĕш çухăрса
Çитмĕл çичĕ еннелле
Çитмĕл çичĕ сăннипе
Хĕссе ĕмме тытăннă.
Чурăс чунлă Алтăркуç
Çич тинĕс урлине курать,
Çитмĕл çич хир урлине илтет,
Çитмĕл çич вăрман урлă
Çĕрĕк хурт шунине сисет.
Хура чунлă Алтăркуç,
Қашнă* апата ларсан
Çитмĕл çич мăкăр** çиет,
Çитмĕл лутка шыв ĕçет.
Пурçăханри ял-йышра
Пурнăç йĕрне тытакан
Вунпÿ, пинпÿ, турхан пур.
Хура чунлă Алтăркуç
Пурçăханри пурнăçа
Çитмĕл çичĕ сăннипе
Ĕмсе çăтма пуçăннă,
Кĕретĕн вăрăсем ярса
Пăвар йăхне çаратнă.
Чурăс чунлă Алтăркуç,
Пĕр чунлă Алтăркуç
Пĕр шăхăрма тытăнсан
Симĕс курăк авăннă.
Чурăс чунлă Алтăркуç
Пĕр улама тытăнсан
Юман йывăç кăкланнă.
Хура чунлă Алтăркуç
Хура çăханла карклатсан
Чунли çĕре ÿксе вилнĕ.
Хура чунлă Алтăркуç
Хирĕç сăмах калакана
Аçа вучĕпе çунтарнă.

* Қашни.
** Вăкăр.

Хура чунлă Алтăркуç
Хирĕçлеме пăхана
Ут хӳринчен кăкарнă.

3

Пăркаспа кӳршĕ Самалире
Урикке инке ӳстернĕ
Çӳллĕш-урлăш пĕр виçеллĕ
Хитререн хитре çич хĕре.
Хĕрсен сăнне курнипе
Хитрелĕхренименсе
Тутинчен пӳрне кăларман.
Хĕрсен станне курнипе
Хитрелĕхрен вăтанса
Чечек пуçне йăтайман.
Шăнкăл-шăнкăл сасне илтсен
Шăпчăк кайăк именсе
Йывăçлăхра юрă пуçлайман.
Пĕр çӳллĕшлĕ çич хĕре
Инке ирĕке яман,
Пĕр урлăшлĕ çич хĕре
Ял хушшине кăларман.
Урикке инке ĕмĕтленнĕ
Çичĕ кĕрӳ кĕртессе,
Çичĕ кĕрӳ хӳттипеле
Ял хисепне кĕрессе.
Пăркасри Наçça инкен
Çичĕ ывăл-йĕкĕреш
Çуралнине пĕлсессĕн
Урикке инке мăн ĕмĕтпе
Çич ывăл çине куç хунă,
Çич ывăл çине ĕмĕт тунă.
Ир пулнă та каç пулнă,
Хĕвел ансан çĕр пулнă.
Çичĕ каччă-пĕр тăван,
Пурне пĕрле çыхнă пек,
Çиччĕш пĕрле суха тунă.
Çичĕ каччă-пĕр тăван,
Пурин пĕр кăвапа пек,
Уйра сурăх, тĕве, ашак кĕтӳ пăхнă.
Урикке инкен çичĕ хĕрĕ
Çичĕ каччă иртнĕ чух
Шăтăк витĕр пăхса юлнă.
Урикке инкен çичĕ хĕрĕ

Çичĕ каччă-пĕр тăван
Ĕçрен киле килнĕ чух
Шăтăк витĕр пăхса тăнă.
Хĕвел тухсан — кун килнĕ,
Хĕвел ансан — каç пулнă.
Урикке инкен çичĕ хĕрĕ
Кĕрў кĕртмелле пулнă.
Çич хĕр амăш Урикке инке
Çичĕ хĕрĕпе пĕрле
Кўршĕ ялта, Пăркасра,
Наççа тăхлачă патĕнче пулнă.
Çичĕ каччă, çичĕ хĕр
Хирĕç пăхса йăл кулнă.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Çич хĕр упăшки пулма пулнă.
Çичĕ хĕрĕн упăшки илме
Хăçан туйпа пымаллине
Пĕр сăмахран татăлнă.
Кун иртнĕ те каç иртнĕ,
Туй тумалли кун çитнĕ.
Хура чунлă Алтăркус панчен
Пурçăханри Самалине
Урикке инкен çич хĕр патне
Çич пуç касакан çитнĕ.
Урикке инкен çичĕ хĕрне
Илсе тухнă, йĕр çĕтнĕ.

4

Хура чунлă Алтăркус
Кун хыççăн кун
Тавраллине тăллана,
Хирĕç пулма тăрана
Леш тĕнчене ăсатнă.
Наççа инкен çичĕ ачи
Пулас арăма вăрласа
Ытла намăс тунăшăн
Çичĕ ютăн мăшкăлне
Тавăрмашкăн шутланă.
Алтăркуçа хăвăрт çĕнсе
Урикке инке умĕнче,
Пурçăханри ял-йыш йышĕнче
Чыс, хисеп илме васкана.
Çичĕ ача-йĕкĕреш,
Çичĕ каччă-пĕр тăван,

Амăш пилне илмесĕр,
Ял-йыш канашне илмесĕр
Шăпчăк евĕр юрлаççĕ.
Пĕр самант-и, ик самант-и
Таçти пушă уй-хиртен
Çич урхамах-йĕкĕреш
Тапăртатса-кĕçенсе
Чашкăртатса çитеççĕ.
Йĕнерĕсем — кĕмĕллĕ,
Пускăчисем — ылтăнлă,
Чĕлпĕрĕсем — пурçăнлă.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Кашни урхамахĕ çине
Сăпса пекех çыпăçас,
Ура кĕлипе хĕссе
Сиктереççĕ виç çухрăм.
Мухалепе вылятса
Сиктереççĕ улт çухрăм.
Пĕр-пĕринчен ăмăртса иртмелле.
Сиктерес те çухалаççĕ куçран.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Уйрăлаççĕ ял-йышран.

5

Сахал мар вăхăт иртнĕ,
Пĕрре мар курăк шăтса типнĕ.
Юр ирĕлсе шыв пулса
Çыран хĕррине илнĕ.
Кунне-çĕрне пĕлмесĕр,
Кантăкран куçне илмесĕр,
Пуçа чиксе, куçа хупса,
Куççулĕпе питне çуса
Шăв мал енне илнĕ.
Кăтра çӳçлĕ Наçça инке
Хăй ҫуратнă çичĕ качча
Чун-куççулĕпе кĕтнĕ.
Çичĕ каччă кăмăлне
Ялти кӳршĕ йĕкĕтсем
Сăрт-ту, çырма, вăрманта
Шыраман вырăн хăварман,
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Тупăнни çынна палăрман.
Кун пулнă та çĕр пулнă,
Уйăх тулса çул иртнĕ.

Çичĕ каччă амăшĕн
Анса ларнă çут хĕвел,
Анса ларнă çут уйăх.
Вată йăли-йĕркипе
Элак уйĕнчи масар çине
Ывăльсен ячпе пукане туса
Çичĕ виле кăларать.
Çичĕ виле тăпри çине
Çичĕ юман юпа лартать.
Çичĕ ывăла асăнса
Çичĕ алтан* пустарать.
Çичĕ алтан ашпе асăнса
Çичĕ юман юпи çумне
Алтан лашине тăрататъ:
«Çакăнпа çӳреме юлтăр»,—тет.
Наçça инке хуйăхпе
Утса çӳрен çĕр пичĕ
Таткаланса çурăлнă,
Тӳпере шурă пĕлĕте
Хура тир сăнĕ çапăннă.
Çичĕ каччă пур чухне
Аслати авăтма вăтаннă,
Çичĕ каччă пур чухне
Çил-тăвăл тухма хăранă.
Çичĕ каччă амăшне
Тавра тĕнче юратнă.
Çичĕ каччă амăшĕ
Çичĕ каччă сассăр çухалнăран
Вут кĕлĕ пек шуралнă.
Тăнă чух та, выртнă чух та
Наçça инке пуç çапать,
Куççуль витĕр хуйхăрса
Çапла турăран ыйтать:
«Турă ашшĕ, илтинччĕ,
Тăван йăхĕ пĕтиччен,
Мулăм сая кайиччен
Çичĕ ывăл вырăнне
Тепĕр ывăл паринччĕ».
Хитре Наçça хуйхине,
Хитре Наçça ыйтнине
Чĕкеç кайăк çĕклесе
Турă ашшĕне çитерет.

* Автан.

Хёвел тухнă та аннă,
Кун çутиййĕ пытаннă,
Уйăх тухнă та аннă,
Çĕр çутиййĕ çухалнă.
Кун иртнĕ те çĕр килнĕ,
Çĕр иртнĕ те кун килнĕ.
Ĕмĕтленни-шухăшлани
Наççа пурнăçне килнĕ.
Пĕр кăмăллă ăшă кас
Ятсăр ялта, Пăркасра,
Пĕчĕк калăп пысăкăш
Ывăл ача çуралнă.
Ывăл ача кун курнипе,
Амăш хавас савăннипе
Ял-йыш, кӳршĕ-йышĕпе
Пĕчĕк калăпăш ачана
Улăп тесе ят панă.
Ĕçме те пур, çиме те пур,
Çие тăхăнма тум та пур.
Сывлăх пултăр, паттăр пултăр,
Халăх йышĕнче пултăр.
Улăп ывăла пăхма
Мĕн кирлиййĕ пурте пур.
Наççа инке пурнăçĕнче
Паян савăнмалли те пур.

6

Кун иртет те кас пулать,
Кас иртет те кун килет.
Хĕвел тухса хĕвел аниччен
Улăп чике тăршшĕ ӳсет.
Уйăх тухса уйăх аниччен
Çăпата тăршшĕ сарăлать.
Улăп амăш Наççа инке
Савнă ачишĕн хыпăнать.
Тăри кайăк тăриччен
Тăрса урине сырать,
Кăвак çутă килнипе
Кăвак тутрине çыхать,
Вĕлтрен кайăк тăриччен
Витре çакса тухать.
Хура курак тăриччен
Хуран çуса апат çакать.
Ир тăрсан та, кас тăрсан та

Тутлă апат пултăрч тет,
Йышра çук паттăр пултăрч тет.
Кун иртет те каç пулать,
Каç иртет те кун килет.
Хĕвел тухса хĕвел аниччен,
Çутă кун çути сӳниччен
Улăп чике тăршшĕ ӳсет.
Уйăх тухса уйăх аниччен,
Уйăх çути сӳниччен
Çăпата тăршшĕ сарăлать.
Çитмĕл çичĕ хут хĕвел тухса анать,
Çитмĕл çичĕ хут килен хĕвел çутинче
Çитмĕл çичĕ чике тăршшĕ ӳсет.
Çитмĕл çичĕ хут уйăх тухса пытанать,
Çитмĕл çичĕ хут килен уйăх çутинче
Çитмĕл çичĕ çăпата тăршшĕ сарăлать.
Хĕвел кулса пытаниччен
Улăп шăчă тăршшĕ ӳсет.
Уйăх кулса пытаниччен
Анкарти урлăш сарăлать.
Хĕвел тухса хĕвел аниччен
Улăп чике тăршшĕ ӳсет.
Уйăх тухса пытаниччен
Çăпата тăршшĕ сарăлать.
Çичĕ уйăх тултарса
Çитмĕл çичĕ кун та
Çитмĕл çичĕ каç çитет,
Ырлăха-ши, хурлăха-ши —
Улăп вырăнтан хускалмасть.
Çичĕ çул та çичĕ уйăх
Çитмĕл çичĕ кун иртет,
Çитмĕл çичĕ каç çитет,
Ырлăха-ши, хурлăха-ши —
Улăп ура çине тăмасть.
Хĕвел кулса çĕклениччен
Улăп чике тăршшĕ ӳсет.
Уйăх кулса çĕклениччен
Çăпата тăршшĕ сарăлать.
Ырлăха-ши, хурлăха-ши —
Улăп утма шутламасть.
Çитмĕл çичĕ уйăх та
Çитмĕл çичĕ каç,
Çитмĕл çичĕ çул та
Çитмĕл çичĕ кун —
Ырлăха-ши, хурлăха-ши —

Улăп вырăнтан хускалмасть.
Татăлса хуйхăрать Наççа,
Куççуль витĕр ĕсĕклесе
Йăлăнать турра:
— Хĕвел пек те уйăх пек
Ывăл ача патăн эс.
Кĕлетки сар çу сăрчĕ пек,
Пусаймасть, ури нимĕр пек.
Амăшĕн мул-пуянлăхне тытма
Парсамччĕ ура çине тăма.—
Мăн ама турра асăнса,
Чи мăнтăр такине пусса,
Пур ял-йышпа кĕлтăвать.
Пӳлĕхçĕне çураçтарма
Тĕве пусса ял-йыш пухать.
Пихампарĕ çилленнĕ пуль тесе
Мăнтăр такапа чӳклет,
Улăп пур пĕрех тапранмасть.
Наççа инке тăрăшсах.
Йĕрĕх тытнă пуль тесе
Çич салмапа çич пукане парса
Çуллă пăтă çитерет.
Вупкăн пуснă пуль тесе
Улăп тавра вут кĕлĕпе
Сăнă, ухă, пуртă хурать.
Ийе тылланă пуль тесе
Йăран та урлă-пирлĕ çул-йĕре
Çупа, каптăрмапа чӳклет —
Улăп пур пĕрех тăмасть.
Пысăк хуйхă пулсан та
Акнă тыр-пулă ӳсет.
Пысăк хуйхă пулсан та
Уй-хирте тыр-пулă пиçет.
Вăштăр-вăштăр çил вĕрет —
Пиçнĕ тырă вирхĕнет.
Вăхăтра пухса кĕмесен
Кĕлет пырне çимĕçĕ кĕмест.
Уй-хир пусси сап-сарă,
Тырă пиçнĕ — вырма кĕтет.
Ывăл тăмасть, выракан çук,
Тыр выракан тупмалла.
Вырса пухмасан выçă юлмалла.
Улăп амăш мĕскĕн ывăлĕн умне
Каска пуканне сĕтел туса
Çăкăрпа чăкăтне хучĕ,

Тăм чÿлмекпе кăвас тултарса:
— Эпĕ уйран киличчен
Вырăнтан анма ан хăтлан,
Ансăртран ÿксе амантăн пит-куçна,—
Улăпа асăрхаттарса
Наççа кайрĕ тыр вырма.

7

Тул çутăлни паян хăçан,
Хĕвел йăмра çÿллĕш те хăпарман.
Вăхăт ытла майĕпен шăвать,
Кун тăршшĕ çич кунăн туйăнать.
Каласма никам çуккăран
Улăп çăкăрпа чăкăта чăмлать,
Кăвас сыпса чăмлака антарать.
Çутăра мĕлке пуррине туйса
Улăп пăхать пуçне йăтса.
Кантăкра тăрать вата шур сухал.
— Хисеплĕ Улăпăм, Наççа ачи,
Кăмăлпа памăн-ши çăкăр татăкĕ мана?—
Ыйтать шур сухал аллине тăсса.
— Ватă шур сухалăм, атте тем сана,
Кĕрĕр-халĕ, кĕрĕр пÿртĕме,
Ывăннă пулĕ, ларса канăр сак çине!
Улăп патне кĕчĕ ватă шур сухал,
Хул хушшине çĕлĕкне хĕссе
Сăх сăхрĕ шур пуçне тайса.
— Ватă шур сухалăм, атте тем сана
Хамăн саншăн ырă туйăм-кăмăлпа.
Çăкăр татăкĕ мар, тем парăттăм сана,
Вырăн çинчен анса тăраймастăп эп.
Тырă-пулă та апин кĕлет тулли,
Юр-варĕ те апин нÿхреп тулли.
Ылтăн шахай та парăттăм сана,
Апин ылтăн сунтăхĕ те тулли.
Вырăн çинчен анс'
Ура çине тăраймастăп эп.
Çавăнпа çăкăр мар,
Ылтăн та параймастăп эп.
— Хисеплĕ Улăпăм, Наççа ачи,
Чим, тытса пăхкалам-ха сан уруна.
Хисеплĕ Улăпăм, Наççа ачи,
Сĕркелем-ха имлĕ кил куракĕпе сан уруна.
Им пултăр та сим пултăр,

Вёрни-сурни ҫак пултăр...
Халĕ ĕҫтерсемччĕ тутлă кăвас,
Манăн ирттĕрччĕ ăш ҫунас.
— Пирĕн йăлапа килнĕ хăнана
Кăвас ĕҫтерсе хăна тумаҫҫĕ.
Апин шерпет те, сăри те пур,
Пуҫламан саркавай пăрлă нӳхрепре.
Вырăн ҫинчен анса
Ура ҫине тăраймастăп эп,
Ҫавăнпа сана хăналаймастăп эп.
Шурă сухаллă ватă Улăп урине пусса:
— Хисеплĕ Улăпăм, Наҫҫа ачи,
Тăрса пăх-ха ик уру ҫине, —тет.
— Шурă сухалăм, атте тем сана,
Тăрса пăхăттăм та — усси пулас ҫук,
Пĕр кун мар выртатăп вырăн ҫинче,
Ҫитмĕл ҫичĕ ҫул та,
Ҫитмĕл ҫичĕ кун та ҫитмĕл ҫичĕ каҫ.—
Шурă сухаллă ватă чĕркуҫҫирен пусать:
— Хисеплĕ Улăпăм, Наҫҫа ачи,
Тăсса пăх-ха эсĕ уруна!
Сиксе тăр-ха ик уру ҫине!
Ура ҫине тăрсан туйăн ик ура вăйне.—
Шикленсе Улăп тăсать хутланнă урине,
Хăраса хускатать унтан теприне,
Сикет те тăрать ик ура ҫине.
Ним пулман пек хăвăрттăн утса
Кĕлетрен илсе кĕрет ылтăн сунтăха.
— Илĕр, тăван атте пек шурă сухалăм.
Манран пултăр сире тав парни.
— Тавтапуҫ,—тет ватă шур сухал,—
Кирлĕ мар санăн ылтăн сунтăху.
Ыр кăмăлпа ĕҫтер-ха сим пылна,
Кантар манăн ҫунан ăш-чуна?
Хĕвел пек те уйăх пек ҫутăлса
Улăп васкарĕ пăрлă нӳхрепе,
Саркавай сăрине тултарчĕ чĕресе,
Алтăрпа ăсса тыттарчĕ шур сухала.
Ват шур сухал пĕр ҫăвар ĕҫрĕ те
Юлашкине сĕнчĕ ĕҫме Улăпа.
Тепре ăсса тыттарчĕ алтăра.
Ват шур сухал пĕр ҫăвар ĕҫрĕ те
Сĕнчĕ юлашкине ĕҫме Улăпа.
— Ну,—тет шур сухал,—мĕнлерех вăй-хал?
— Хальхи вăй-халпа хыт хура пек кăклап

Çĕр çулхи юмана,—
Таварать Улăп уйăх пек çутăлса.
— Аш канмарĕ, ĕçтер-ха тепĕр алтăрна!
Чун лăпланса ăш лăплантăр,— ыйтрĕ шур сухал
Улăп савăнсах васкарĕ пăрлă нӳхрепе,
Саркавай сăрине ăсрĕ чĕреспе.
Алтăрпа ăсса тыттарчĕ шур сухала.
Ватă шур сухал çур алтăрне ĕçсен
Юлашкине сĕнчĕ Улăпа ĕçме.
— Ну,—тет шур сухал,—мĕнлерех вăй-хал?—
Уйăх пек, хĕвел пек те çутăлчĕ хăй,
Шуçăм пек те, шевле пек çиçейрĕ хăй,
Çитмĕл çичĕ çул ĕмĕтленнĕ ĕмĕт çитрĕ ун.
Халь урипе пăт-пат пускалать:
— Хальхи вăй-халпа çĕр çул ӳснĕ юмана
Кача пӳрнипе кăклăп эп.
— Улăпăм, ĕмĕр эс пулăн,
Вилмĕн ĕмĕр этемлĕхре,—терĕ шур сухал.
Хиртен килен амăш сассине илтсен
Улăп пуçне пăрса пăхрĕ сасă еннелле.
Çак самантра пач çухалчĕ шур сухал,
Ун-кун пăхрĕ Улăп — çуккă ĕнтĕ шур сухал.
Улăп ура çинче тăнине курсан
Савăнса çăмăлланчĕ Наççа инке,
Чĕркуçленчĕ те пăхрĕ анăçа,
Виçĕ хут пуç çапрĕ çĕре чуп туса.
— Мухтав!—терĕ çул çӳрен шур сухала.
Килсем тăрăх вĕçтерчĕ Наççа инке,
Ывăл çинчен пĕлтерчĕ ял-йышсене.

8

Савăннă та хĕпĕртенĕ Наççа инке
Сар çу сăрчĕ пек çамрăк йĕкĕте
Çитмĕл çичĕ сӳре вуннă пирринчен
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп валли шур кĕпе çĕлет.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп валли кĕпе умĕ тĕрлет,
Улăпа амăшĕ кĕпе парнелет.
Кĕпе тăхăнса пилĕкне çыхсан
Сар çу сăрчĕ пек çамрăк йĕкĕт
Çавра уйăх пек çуттăн çутăлать,
Пуçĕ кăвак пĕлĕте перĕнет,
Хул пуççийĕ шур пĕлĕте хирĕнет.

Шур пĕлĕте перĕнсе çамкине ыраттарсан
Кариш тăвĕ пек шыçса тухать.
Улăп нумай шутласа тăмасть —
Унтан тĕкет, кунтан тĕкет,
Пĕлĕте тĕксе çӳле хăпартать.
Пĕлĕт калла юхса анасран
Унта-кунта — ăçта май килнĕ —
Çĕре алтăрпа ăсса тусем купалать.
Мĕн пур чĕр чунсем çитмелле мар туса
Çӳллĕ ту хĕррипе пĕлĕте тĕкĕлет.
Улăп çĕре алтăрпа ăснă вырăнта
Шывлă кӳлĕ, тип авăр пулса юлать.
Ял-йыш хушшинче хисеппе пиçет,
Ял-йыш хушшинче чыспа илленет.
Никампа хирĕçлемест, никама усал тумасть.
Ашăра сар çу ирĕлнĕ пек,
Туйăм-кăмăл лăпăшка та çемçе,
Пуринпе йăваш та пуринпе çемçе.
Вăй-халпа Улăп пекки çук.
Улăпа тĕл пересси пе çитекен çын çук,
Чула инçе те тӳрĕ переспе
Унпа танлашакан этем çук.
Ватăпа ватăлла калаçать,
Вĕтте те ватта вăй-халпе пулăшать,
Çамрăкпа çамрăк пек пулать.
Нумай-и кун иртет,
Нумай-и çул иртет —
Мĕн чул вăхăт иртнине пĕлмест.
Пĕр уяр ăшă кун
Ял вĕçĕнчи сăрт хĕррипе
Çутăлса та ярăнса
Асамăç хĕрĕ Тукине
Чечеклĕ ик куршакпа
Çăл куçне шыв патне утать.
— Улăп, пăх-ха хĕр пырать,
Ухху тивет-и куршакне? —
Аллипе тĕллерĕ кӳршĕ каччи.
Вылямалла-кулмалла,
Кулса шуткă тумалла
Улăп тĕллет ухăпа,
Улăп уххи лăп та шăп
Тукинен чечеклĕ куршакне
Çичĕ ванчăк тăвать.
Пĕрре çĕмĕрет, тепĕр кун,
Виççĕмĕш кун хĕр çитет,

Ку куршакне çĕмĕрнĕшĕн
Улăпа халь ят тивет.
— Эх, илемлĕ яш каччă,
Шар туса ăша ан çунтар.
Çылăх çукран çылăх туса
Ман шыв куршакне ан çĕмĕр.
Çылăх çукран çылăха кĕрсе,
Çичĕ пичу* пĕтнĕ пек,
Сан кун-çулу та пĕтĕ.
Ухăпа лайăх перен пулсан,
Вăй-халупа вăйлă пулсан
Айвансене ан хăрат.
Ухăпа лайăх перен пулсан,
Вăй-халупа вăйлă пулсан
Пичусен чун иллисене туп.
Ухăпа лайăх перен пулсан,
Вăй-халпала вăйлă пулсан
Çав Алтăркуç мăшкăлĕнчен
Хĕр-пикесене хăтар.
Ӳссе çитнĕ хĕр-пике
Хăй ирĕкпе хăй пурăнтăр,
Хăйне мăшăр хăй туптăр!—
Сăмах тăкан хĕр-пике
Улăпа илĕртнĕ сăнĕпе,
Астарнă яштак пĕвĕпе,
Савăнтарнă сассипе,
Тĕлĕнтернĕ ăсĕпе.
Асамçă хĕрĕ — Тукине —
Улăп туйăм-кăмăлне
Илсе килнĕ çĕн тĕнче.
Çитмĕл çичĕ çул та çитмĕл çичĕ кун,
Çитмĕл çичĕ каç пурăнса та
Пэяничен хĕр-пике тытăмне лекмен:
Юрату хĕмĕ çуралман,
Паттăрлăх чунĕ çĕкленмен.
Хĕртен каçару ыйтса,
Хĕр-пикепе супуллашса*
Улăп уттарчĕ киле.
Çичĕ тăван пиччĕшĕ пулни
Паян кунччен хăлхана кĕмен.
Çичĕ тăван пиччĕшĕ кайса пĕтни

---

* Пиччŷ.
* Сыв пуллашса.

Куçне уçнă паян Улăпăнне.
— Çта ман тăван çичĕ пичче?
Кам вĕлернĕ? Каласа пар, апай?—
Пĕрре шуралса, тепре хĕрелсе,
Пĕрре шăнса, тепре вĕриленсе
Наççа инке чĕтресе илет.
Илтнĕ хыпара пытарсан та,
Пур пĕрех чăнлăх çиелте вĕçет.
Пурнăç инкекне, çемье хуйхине
Наççа инке Улăпа пĕлтерет:
— Ах, ачам, чăн та, сан пурччĕ
Чи çывăх та, чи тăван çичĕ пичу.
Пурте пĕр тĕслĕ, пурте пĕр çӳллĕш,
Çĕр çулхи юман пекехчĕ çичĕ тăвану.
Пăвар йăхне Пăркасра
Халăх йышĕ хисеп туса чыс тăватчĕ.
Кашнă уявра кăмăл килен парне кӳретчĕ.
Паян хăв куран, ачам,
Пăвар йăхĕ çут кун ăшшинче мар.
Паян Пăвар йăхне, ачам,
Мăшкăл туса намăс тума ним мар.
Санăн тăван çичĕ пичу
Мăшкăл чăтса намăс курасшăн мар,
Хура чунлă Алтăркуçа хирĕç кайса
Пуласлăх çут кунне çухатрĕç.
Ман ывăлăм хĕвел тухнă пек çиçтĕр,
Пире хур тăван вун ик çул хур куртăр,
Уксах-чăлах, суккăр пулса
Вут кĕлĕ пек пулса типсе хăртăр.

Улăп

— Апай, мăшкăл курма эп çуралман,
Намăс курса кун курас мар.
Çичĕ пичче-пĕр тăвана
Ман шырама çула тухас!
Наççа инке кулянать:
— Ăшă йăвара тăлăххăн ӳсрĕн,
Ӳссе çитсе çут кун курсан
Мана пăрахса çула тухасшăн.
Çитес ватлăх кунăмра эс мана
Кам çине, кама шанса хăваран?
Сан пек маттур çичĕ пичу çĕнеймене
Пĕччен ăçтан çĕнме пултарăн?
Эсĕ те тăшман кулли çех пулăн.

Каяймăн, ачам, эпĕ ватăлап,
Эс пăхмасан кам пăхĕ мана?

Улăп

— Эх, апай, çуратса çут кун кăтартрăн:
Çитмĕл çичĕ çул та çитмĕл çичĕ кун,
Çитмĕл çичĕ каç та çитмĕл çичĕ ир
Тăлăххăн пăхса ӳстертĕн эс мана.
Çитмĕл çичĕ çул та çитмĕл çичĕ кун,
Çитмĕл çичĕ каç та çитмĕл çичĕ ир
Саврăн та ырă турăн эс мана,
Тавтапуç, апай, тавтапуç сана
Çут кун парса кун-çул панăшăн.
Апай, сана эпĕ пăрахмас,
Тăшман куллийĕ эп пулмас,
Хамăр тăван çичĕ пиччеме
Тăшман кулли эп тумас!
Апай, мана ан та ӳкĕтле,
Чун тухиччен хам ĕмĕтрен тухмас.
Кала, апай, чăн тĕрĕссине:
Аттен çул-йĕр хатĕрĕ юлман-и?

Амăшĕ

— Апла пулсан хăвăн кăмăл.
Кĕлетре аçун пулмалла
Йĕнер те йĕвен, сăнăпа хĕç.
Витере аçун пулмалла
Хăлхи таран тислĕке путнă хура çăрха.
Хăратăп, пултараймăн
Аçун сăннипе хĕççине йатма.
Хăратăп, пултараймăн
Хура çăрхана йĕвен тăхăнтарма.
Ах, хăратăп, пултараймăн
Хура çăрхана йĕнерлеме.

Улăп

— Эх, апай, ху юратнă, ху ӳстернĕ ачуна
Пилле тата вăй-халлă та паттăр пулма.
Ах, апай, ху юратнă, ху ӳстернĕ ачуна
Пилле мана парăнмасăр тăшмана çулма.
Ах, апай, ху юратнă, ху ӳстернĕ ывăлна
Пилле мана çичĕ тăван пичченe çăлма.

Амӑшӗ

— Ах, ывӑлӑм, чун пилне парам,
Ырӑ сунса ыр телей сунам.
Ан пул эс тӑшманӑн кулли,
Пурнӑç пултӑр ӑнӑçу тулли.

9

Улӑп тулли, хаваслӑ кӑмӑлпа
Ашшӗн анкарти пек кӗлетне кӗрет.
Хӗрӗхшер пӑтлӑ, тутӑхпа витӗннӗ хӗçпе сӑнӑ
Кӗтесрен хӑй патне пыма чӗнет.
Йӗс тӑмеллӗ йӗнерпе йӗвен
Юплӗ юман пӑта патне пыма кӗтет.
Витене Улӑп кӗнине курсан
Хӑлха таран тислӗке путнӑ хура çӑрха
Кӑларса утланасса кӗтет.
Улӑп аллинче ашшӗн хӗрӗх пӑтлӑ хӗçпе сӑнӑ

Вӑлта хулли пек вылянать,
Тислӗкрен туртса кӑларнӑ хура çӑрха
Тапӑртатса ташӑ кӗвӗлет.
Амму çинчи тӑрӑ шывпалан çусан
Урхамахӑн кашни çӑм пӗрчи
Кӗмӗл уйӑх çутӑн çутӑлать.
Хура çӑрха çурӑмне Улӑп алӑ хурсан
Урхамах шыв пӗкки пек авӑнать.
— Апай, кил-ха,—тет Улӑп амӑшне чӗнсе.—
Çитмӗл çичӗ кун та çитмӗл çичӗ каç
Çитерме килет шурӑ тулӑ хура çӑрхана,
Çитмӗл çичӗ кун та çитмӗл çичӗ каç
Çитерме килет ем-ешӗл улӑхра.
Çитмӗл çичӗ кун та çитмӗл çичӗ каç
Тӑратма килет ӑшӑ витере.
Хура çӑрха пулӗ чи çывӑх тус-юлташ,
Йывӑр кун килсе тухсан çӑлӗ вӑл мана,
Усал-тӗсел тапӑнсассӑн таптӗ вӗсене,
Хура çӑрхапа никама парӑнмӑп,
Урхамахпа эп нихçан ывӑнмӑп.

Амӑшӗ

— Ывӑлӑм, куратӑп сан вӑйна,
Шанатӑп сан пуласлӑха.

Аçу мар эс, пичусем мар,
Саншăн эпĕ те пĕтĕм ял-йышпа
Татах вăй-хал парнелем.
Кĕтнĕ ĕмĕт çитнĕ пултăр сан,
Кĕтнĕ шанчăк пӳрнĕ пултăр.
Турă ячĕпе çӳре эс ялан,
Саралсан уй-хире юрат эс ялан.
Тăван апуна юратсан,
Тăван ял-йыша манса сутмасан
Эсĕ пулмăн тăшманăн кулли,
Хисепӳ пулĕ пĕтĕм ял тулли.
Хуна кирлĕ пек
Тимĕрçе кайса тимĕр тум тутар.
Ал лаппи хулăмĕш пăхăр çĕлĕк çавăрттар,
Уххăн йĕппине хурçăран шăраттар,
Хĕртнĕ вĕри тимĕртен сăнă шĕвĕрттер,
Хĕртнĕ вĕри хурçăран хĕççине хăйраттар,
Сарă шурă пурçăнтан
Вун ик вĕçлĕ саламат явтар.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Урхамаха шур тулăпа тăрантар.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Урхамаха савăнтар ешĕл улăхра.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Урхамаха ăш витере тăрантар.
Каяс кăмăлу пысăк пулсан
Каях, ачам, эпĕ чарам мар.
Сана пĕтĕм чун-кăмăлран пиллем,
Çиттĕр пысăк ĕмĕтӳ сан!—
Улăп татман ĕмĕте,
Çухатман та шанăçа.
Пурçăханри пурнăçа
Кăмăллана ватă та.
Мăнтăр шывĕ хĕрринче,
Симĕс пурçăн сăрт хĕрринче
Кăмпа, серте, çырла татса
Улăп тăван ял-йышĕсем
Пурăнаççĕ Пăркасра.
Тип хăйăрлă уй-хиртен
Килнĕ ăшă Пурçăхана.
Кун килет те çĕр çитет —
Улăп хура çăрхана сиплет.
Çитмĕл çĕре вăл çитет,
Кашкăр курать — кăшкăрмасть,
Ют çын курать — ютшăнмасть,

Çĕленрен те çӳçенмест,
Упаран та хăрамасть.
Кун килет те кун иртет,
Кун иртет те çĕр çитет.
Улăп симĕс пурçăнлă улăхра
Юратса та ачашласа
Урхамаха шур тулă çитерет.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп юратса та ачашласа
Урхамаха Амму шывпе шăварать.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп юратса та ачашласа
Урхамаха пурçăн улăхра çитерет.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп урхамаха юратса
Хĕл сиввинче ăш витере ачашлать.
Улăп юратса та ачашласа
Урхамаха Мăнтар шывпе шыва кĕртет.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç иртсен
Сарă шурă пурçăнтан
Вун ик вĕçлĕ саламат явтарать,
Урхамаха утланса тухать.
Урхамах кăвак пĕлĕтрен аяларах,
Шур пĕлĕтрен çӳлерех
Сăртсем урлă вăшт кăна,
Шывсем урлă яшт кăна
Çавра çил пек хускалса вĕçет.
Уй-хир тăрăх çаврăнсан
Улăп килелле килет.
Улăп ылтăн арчине йăтса
Тимĕрçе çитсе çапла пĕлтерет:
— Тимĕр чĕлхи пĕлекен,
Сана тимĕр итлекен.
Тимĕр тумтир çĕле ман валли,
Ал лаппи хулăмĕш
Пăхăр çĕлĕк пултăр ман валли.
Ухă йĕппи вĕри хурçăран пултăр.
Çитмĕл çичĕ пăтлă сăнă пултăр,
Çитмĕл çичĕ пăтлă хĕç пултăр.
Алтăркуç патне кайма шухăш-кăмăлăм пур,
Инçе кайма вăрăм çулăм пур.
Ĕçшĕн çак ылтăн арчаран
Мĕн чул кирлине ил, пултăр сана валли.—
Çапла каларĕ тимĕрçĕ
Улăп умне тăрса:

— Мĕн тăвас сан ылтăн укçупа
Каятăн пулсан Пăвар йăхне çăлма.
Сăмахху сан ылтăнран хаклăрах,
Ман ĕç-хĕлĕм пулăштăр çапăçма.
Çĕр-шу хуçи пулсан хамăрах
Çитмĕл çичĕ хут ылтăнран хаклăрах.
Апушăн ан кулян, вăл пулĕ йышрах,
Сана та манмăпăр, пулăн чыслăрах.
Пил пултăр манран сана, ачамçăм,
Каяс çулу сĕт пултăр та,
Килес çулу çу пултăр.—
Тăхăнать Улăп тимĕр тумтирне,
Тăхăнать Улăп пăхăр çĕлĕкне,
Тăхăнать Улăп тимĕр аттине;
Хĕç ан кастăр, сăнă ан кĕтĕр тет.
Хурçă хĕççине çакать пилĕкрен,
Уххине çакать хул пуççинчен,
Аллине тытать хурçă сăннине.
Аллине çĕклерĕ пурçăн саламат,
Йĕнерлĕ лашине хĕстерчĕ кĕлипе.
Пĕр хускалчĕ, пĕр тапранчĕ тăвăл пек,
Пĕлĕте çĕкленчĕ шухă кайăк пек.

10

Улăп пырать пушă уй-хирпе
Çил çунат урхамахĕ çинче.
Лаша çинче ларнă пек мар,
Çĕлесе сыпăçтарнă пек йĕнерĕ çинче.
Кассăн-кассăн çаврăнать хăйăрлă пушă хир,
Хĕвелĕ хăранăн пытанать сăрт хыçне.
Тĕттĕмлĕх хуплать, тĕнче куççăр тейĕн —
Уйăхĕ кулать куç-пуçне хĕссе.
Умра пин çулхи йывăç-асамăç,
Тăрринче чĕвĕлтетет ăмăрт кайăкăн чĕппи.
Хутланса та тăсăлса улăхнă май
Ун-кун пăхкалать çĕлен çӳле шăвăнса.
— Айăпсăр чун, сылăхсăр чун,
Мĕн айăппа çĕленĕн куллийĕ пулать?—
Улăпăн юн вĕрет, чăтаймасть чун:
Татăкăн-татăкăн çĕлене ваклать,
Хура çĕлен вырăнче
Çĕр тĕмески пулса юлать.
Ăмăрт кайăк чĕппийĕн амăшĕ

Катаранах курать Улăп паттăра.
Айăпсăр чуна çăлса кун панишĕн
Амăрт кайăк:— Ыйт,—тет,—саплăп ылтăнпа.
— Çук,—тет Улăп,—ылтăншăн çунмас,
Куç курнă чух айăпсăра инкекрен çăлас.
Манăн çак тивĕç, манăн çак ĕмĕт,
Çавăншăн çех ман малалла çул хывас.
— Тавтапуç,—тет ăмăрт кайăк,
Сан таса тивĕçÿ, сан таса ĕмĕтÿ
Çитсе пытăр, ан пултăр тайлăк.
Кирлĕ вăхăтра мана та аса ил,
Сана пулăшмасăр юлаймăп катăк.—
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Уй-хир урлă хирĕнет те вирхĕнет,
Улăп урхамахĕ канăça пĕлмест,
Шухă кайăк пек шав ĕрĕхет.
Умра ак симĕс çитти сарнă евĕр
Ем-ешĕл улăх ешерет.
Симĕс улăх варринче шу хумĕ евĕр
Сурăхсен кĕтĕвĕ çÿрет.
Сурăх кĕтÿçĕсем умне
Улăп урхамахĕпе çитет.
Пуçри пăхăр çĕлĕкне хывса
Пĕтĕм чун-кăмăлран:
— Такин мăйраки ÿстĕр,
Сурăххи хĕсĕр ан пултăр,
Пытекки пытек тутăр!—
Пуç тайса кĕтÿçсене ырă сунать.
— Мĕн сăлтавпа-ши, çакăн пек çăмăлпа,
Тăван кил-йыша хыçа хăварса,
Ырă юланутçăм, тухнă вăрăм çула?—
Ыйтнă Улăп çине пăхса кĕтÿçĕсем.
— Эпĕ выляса ашкăнма тухман.
Хура чунлă Алтăркуçпа тытăçма каяп,—
Харсăррăн тавăрать Улăп кĕтÿçĕсене.
— Эх, ачам, сăмса шывĕ типсе те çитмен,
Канлĕ ларасчĕ апу чĕр çиййĕ çинче.
Мĕн чул паттăр кайнă, пĕри те килмен.
Аçтан эсĕ тытăçăн Алтăркуçпа?
— Мана хĕрхеннĕшĕн тавтапуç сире,
Анчах ман вилĕм паттăрсем вилнĕ çĕрте.
Урăхла ман пурнăç пулма пултараймасть.—
Çула тухнă Улăпăн сăмахне илтнипе
Кĕтÿçĕсем ун-кун пăхкалаç.
— Ку, чăнах та, паттăр пулма пултарĕ,—теççĕ

Кĕтӳҫсем хăйсем хушшинче,
Тимлесех халапланаҫ.
— Чим,— тет пĕр ватти,—сăмахпа, тен, пултарĕ:
Тĕрĕслер, пĕлер ун хастарлăх вăй-халне.
Эй, ҫамрăк юлан утҫă,
Вăрăм ҫул тăршшĕнче хырăм выҫнă пуль,
Акă сĕт чĕресси,
Йăтса ĕҫ, мĕн чул ĕҫме пултаран?—
Сăнас май сĕнчĕ Улăпа сĕт чĕресси,
Хăйсем утрĕҫĕ сурăх кĕтĕвĕ тавра.
Улăп вăтанса, именсе тăмарĕ —
Сĕт чĕрессине йăтса ĕҫме пуҫларĕ.
Кĕтӳҫсем ҫаврăнса ҫур кĕтӳ тавра ҫитмен —
Улăп тĕппех типĕтнĕ сĕт чĕрессине.
— Сывă пулăр! Мана усал ан илĕр,
Тĕппех пушатрăм сĕт чĕрессине.
Эп ĕҫни вырăнне сĕт чĕресси тултăр,
Сирĕн ĕмĕт тултăр ĕмĕр тăршшĕне.
Малалла эп кайрăм, ятласа ан юлăр!
Кайрăм Алтăркуҫпа тĕлме-тĕл пулма!—
Ал сулса вĕҫтерчĕ Улăп малалла.
— Ырă ҫул пултăр!—ырă сунчĕҫ кĕтӳҫсем,—
Ку тарана сĕт чĕресне ĕҫсе типĕтекен пулман,
Ку вара...—халапланă татах кĕтӳҫсем.—
Хĕрĕхшер пăтлă тимĕр аттипе хĕссе
Хура ҫăрхана систерчĕ малалла кайма.
Ҫил-тăвăл хăварса
Ҫичĕ хут пĕлĕте ҫĕкленчĕ,
Ҫил ачи пек ҫул хыврĕ мала.
Ҫитмĕл ҫичĕ кун та ҫитмĕл ҫичĕ каҫ
Вăрман та, сăрт-ту урлă ĕрĕхет,
Улăп урхамахĕ канăҫа пĕлмест,
Ĕмĕтленнĕ ĕмĕте ҫитерме ĕмĕтленет.
Умра акă чăтлăх, ват юман хӳттинче
Ăшă йăвара упа-утаманăн ҫурисем.
Айăпсăр, ҫылăхсăр чунсене ҫимĕҫ тума
Хыпăнсах йăпшăнать арăслан.
Улăпăн чунĕ айăпсăр, ҫылăхсăрсемшĕн йăваш,
Ма мала ĕмĕт тăван упа-утаман пепкисене
Куҫпа курсах тăшман ҫăварне парас?
Ак хайхи Улăп пĕр васкамасăр
Уххине тытса, йĕппине тĕллесе
Карăнтарса арăслан ҫине персе ярать.
Шилесе те кĕрлесе йĕп ҫил пек вĕҫсе
Упан тăшман ĕмĕрне тĕплет.

Выçă арăслан вырăнче
Сăрт тěминě пулса юлать.
Упа-утаман сăрт хěрринчен
Хăй пепкисене çăлнине курсан:
— Тăхта,— тет,—Улăп паттăр,
Пылпа, ылтăнпа сана хăналам!
Чăн, эс айăпсăрсемшěн паттăр,
Кил, мěн ыйтнине парнелем.
— Тавтапуç ырă сăмахшăн,—тет Улăп
Хăй пуçне лăнк сулса,—
Эп çунмастăп пылпа ылтăншăн,
Ман тивěç, ман ěмěт —
Çылăхсăр айăпсăрсене çăлассн.
Сыв пул, эпě кайрăм малалла!
— Ěмěтленнě ěмěтǔ çиттěр,
Ан парăн нихçан нимле тăшмана.
Кирлě пулсан хыпар çитер,
Ырă тěллевшěн, ыр ěмěтшěн
Манмăп ěмěр пулăшма сана!—
Çапла каласа ăсатать Улăпа упа-утаман.
Çил-тăман-и, çумăр-лачака-и —
Урхамах ěрěхет, урхамах вирхěнет.
Сурса сурчăк ǔкми сивě çил вěрет-и —
Канăç çуккă, шав вěçме тивет.
Çитмěл çичě кун та çитмěл çичě каç
Çěрпе пěлěт хушшинче пурнăç иртет.
Умра сăртпа ту хушши
Кăвак тǔпе евěр симěс улăхра
Тěве кěтěвě çǔрет.
Тěве кěтěвě кěтекенсен умěнче
Улăп пурçăн улăхра чарнать:
— Çуллен тěве тěве хуштăр,—
Пуç тайса кěтǔçсене ыр сунать.
— Çамрăк юлан утçă,
Тăван киле пăрахсах ăçта çул тытатăн?—
Канлě çиесчě апу чěччинс.—
Тěлěнсе пăхаççě тěве кěтǔçисем.
— Çамрăк мар эп, ан тěлěнěр манран,
Çитмěл çичě çул та çитмěл çичě кун,
Çитмěл çичě каç та çитмěл çичě ир
Эпě вырăнтан хускалса утман.
Çамрăк мар эп, ан тěлěнěр манран.
Халь тухнă, халь каятăп
Хура чунлă Алтăркуçпа тытăçма,—
Пěлтерет Улăп тěве кěтǔçисене.

— Çамрăк юлан утçă,
Çитмĕл çичĕ çулта эсĕ пулсан та,
Аçтан тытăçăн çав хура чунлă Алтăркуçпала?
Алтăркуçăн çитмĕл çичĕ пуç,
Алтăркуçăн çич çĕр çитмĕл куç.
Пĕр паттăр та ăна тытса авайман,
Пĕр паттăр та калла тавăрăнайман,—
Пĕлтереççĕ Улăпа тĕве кĕтӳçисем.
— Алтăркуç вăйлă, хаярне пĕлетĕп,
Хăравçă пулма эпĕ çула тухман,
Хăравçă пулма эпĕ çуралман,
Тăшман парăнмасан ăна тĕп тумалла!—
Иккĕленмесĕр харсăррăн Улăп хуравлать.
Тĕве кĕтĕвĕн хуралçи-кĕтӳçĕсем
Вилĕмрен хăраман юлан утçăна пăхса
Ун-кун тинкереççĕ пĕр-пĕрин куçĕнчен пăхса...
— Çамрăк юлан утçăм,
Авуç ик мăкăр тĕкĕшеççĕ,
Уйăрса парса хăвар-ха вăю çитет пулсан?—
Ыйтнă Улăпăн вăйне тĕрĕслес шутпа.
Улăп урхамах çинчен анмасăр
Пĕр тĕвине кайри пĕççинчен тытса,
Пуç урлă çиччĕ çавăрса
Çичĕ тинĕс урлă вĕçтерчĕ,
Тепĕр тĕвин пĕççинчен тытса,
Пуç урлă çиччĕ çавăрса
Çичĕ вăрман, сăрт-ту урлă вăрăнтарчĕ.
— Усала ан илĕр, эпĕ малалла каям,—
Ал сулсах Улăп çĕкленчĕ çула.
Çула майăн урхамахĕ туй каччи евĕр
Ташă ташласа уçăлать.
Утса-чупса вĕçнĕ май капăр каччă евĕр,
Вăй илсе уçăлса чупать.
Пĕр чарăнма-канма пĕлмесĕр
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Çитмĕл çичĕ тинĕс те çитмĕл çичĕ
Хир-вăрман витĕр çил çунат вĕçет.
Урхамахăн йĕнер çинчи каччă
Хура çăхан мăн шĕпĕнĕ пек курнать.
Мăн çырма вар вĕçĕнчи шăтăкра
Кашкăр-кашаман çурийĕ чĕвĕлтетет.
Вăрă туман, айăпа кĕмен чĕр чунсене
Çимĕç тăвасшăн выç тикар* хирĕнет,

* Тигр.

Улăп чăтаймасть чуншăн çунакансене:
Меллĕ уххине тытса йĕппине тĕллет,
Выç тикар ĕмĕрне вĕçне çитерет,
Кашкăр-кашаман çурисене пурнăç пиллет.
Кашкăр-кашаман чĕрĕ çурисене курса
Улăпа хăй патне чĕнет:
— Улăп паттăр, ман пуласлăха çăлтăн,
Сана мĕн кирлĕ — ыйт, çавна парнелеп.
— Ыр сăмахушăн тав сана, кашкăр-кашаман,
Эп сан мулушăн çуралса ӳсмен.
Ман ĕмĕтĕм, ман мĕн пур тивĕçĕм—
Пусмăрçăна тĕп туса ирĕк парасси.
Сывă юл, кашкăр-кашаман,
Эпĕ халь малалла вĕçтерем.
— Улăп паттăр, çиттĕр ĕмĕтӳ,
Ума килтĕр сан тивĕçӳ,
Кирлĕ пулсан мана та чĕн,

Пулăшмасăр юлмăп эпĕ те сана!—
Кăшкăрса илттерет кашкăр-кашаман.
Улăп утне çула тытрĕ,
Хура çăрха пĕр тапса сикрĕ,
Кутсăр-пуçсăр тусанĕ явăнса юлчĕ.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Улăп урхамахĕ чупса ĕрĕхет,
Çĕрпе пĕлĕт хушшинче
Тĕтĕм-сĕрĕм кăларать.
Уй-хирсем урлă, сăрт-тусем урлă каçса
Мăн тăван айлăмне тухрĕ.
Çӳллĕ тăван айлăмĕнче,
Симĕс пурçăн улăхĕнче
Лаша табунĕ çӳренине курчĕ.
Улăпăн хура çăрхийĕ лаша кĕтӳне курса
Питĕ хавассăн кĕçенсех вĕçсе пычĕ.
— Тихи хăвăрт ӳссе çула тăтăр,
Кĕсри çулсерен тиха тутăр!—
Ырă сунать Улăп лаша кĕтӳçисене.
— Салам, çамрăк юлан утçă!
Кала тĕрĕсне: ăçталла çул тытан?—
Çамрăка пăхса ыйтаççĕ лаша кĕтӳçисем.
— Пытарма шутламастăп,
Ман пĕртен-пĕр çул Алтăркуçпа тытăçма,—
Пĕлтерет харсăррăн Улăп паттăр кĕтӳçсене.
— Ку таранччен Алтăркуçа çĕнекен пулман,
Алтăркуçа хирĕç каякан çут тĕнче курман.

Апу ачашлăхĕ йăлăхтарчĕ сана кун курма
Е йăваш ачашлăх санран паян та кайман?
Эх, çамрăк ăс-пуçупа урхамаха хĕн кăтартан.
Аçу-апун тытса кутран çаптармалла,—
Халапланă ватă лаша пăхакан.
— Тăван апай мана ярасшăн пулман,
Апая итлемесĕр тухнă эпĕ çак çула.
Пĕлетĕп, Алтăркуçпа тытăçса çĕнмесен
Сывă, чĕрĕ юлас çук.
Ан манăр, мăшкăл курма эпĕ çуралман,
Юн пур, мĕн чĕре тапнă таран
Чĕрĕлле Алтăркуçран намăс курам мар.
Çичĕ пичче-пĕр тăваншăн
Вăй-хала пухса çапăçса пăхам,
Таса тивĕç, таса ĕмĕтшĕн ĕмĕр шалккă мар,—
Хастарланса пĕлтерет Улăп шухăшне.
— Мĕнле хăраса мĕнле шикленмест,
Мĕнле хăюлăх, чăтăмлăх çитерет...
Хăй ирĕкĕпе, хăй кăмăлĕпе мĕнле чун парать!
Кам ăна çуратнă, кам ăна ӳстернĕ,
Аçтан çавăн чухлĕ хăюлăх тупăнать?..
Пĕлет-ши вăл вилсен урăх тăрас çуккине?..—
Халапланă лаша кĕтӳçисем.
— Вăрăм çул тăршшĕнче урхамаху начарланнă сан,
Тыт пирĕн лашасенчен ху кăмăллаканне,—
Сĕннĕ ватă лаша пăхакан.
— Тавтапуç сире мана хĕрхенсе канаш панăшăн.
Урхамахăм ывăнман, ман вăл ывăнма шутламасть!
Сывă юлăр, тытăннă ĕçе ман вĕçлемелле,
Таса ĕмĕт-тивĕçшĕн вилсен те çылăх пулмасть!—
Малалла Улăп хăвалать хура çăрхана.

11

Аякран курăнать кĕмĕл тĕслĕ тулли шыв юххи,
Шыв юххипе юнашар лăчăр-лачăр, тумхахлă
Ĕмĕрхи пăнтăхланнă лачака сарăлать,
Пĕтĕм шурă-шурлăх тĕтĕм-сĕрĕмпе явăнать,
Шурă-шурлăх тавра сĕм вăрман пуçăнать.
Çак хăрушă, çăткăн вырăнта
Юлан утçă мар, ĕмĕрне никам пулса курман.
Çак хăрушă, чăтлăх вăрманта,
Ӳкнĕ йывăç çĕрсе выртакан çĕрте,
Ал лаппи пысăкăш çĕр хуппи çиче
Катаранах курăнать ылтăн сăрлă кунак.

Кунак тавра ешӗл тумлă симӗс пурçăнлă тӗнче,
Çак ылтăн тӗслӗ çутă кунакра
Хура чунлă Алтăркуç хуçаланать.
Пӗр чухне вăл выçă кашкăр евӗр улать,
Тепӗр чухне вăл хура çӗлен евӗр шăхăрать.
Выçă кашкăр евӗр улама тытăнсан,
Хура çӗлен евӗр шăхăрма пуçласан
Чӗрӗ курăк çыхланса-явăнса ӳкет.
Çӗр-пин çул ӳснӗ хура сӗм вăрман
Кашла-кашла çӗре çити авăнать.
Улăп Алтăркуç çӗрне çывхарать,
Тавран каяс — тата çӗр-пин çухрăм çаврăнмалла,
Тӳрӗрен кӗрес — чӗр чун кӗмен лачака-шурлăхлă вăрман.
Умра мӗлке, тинкерсе пăхать кунак çутине,
Алтăркуç хӗрӗ тинкерет Улăп çулӗ çине.
Улăп çил-тăвăл кăларса пынине асăрхасан
Васкать курнине пӗлтерме амăшӗ патне.
— Анне, пăх-ха, пӗр чӗчӗ ӗмен юлан ут килет.
— Хӗрӗм, сăна: кунта мӗнле çитет?
Тавран каять пулсан — аçуна савнăç пулать,
Тӳрӗрен килет пулсан — шыв-шур кайăкне çимӗç пулать.
Алтăркуç хӗрӗ ун-кун çаврăнкалать,
Çамрăк юлан утçа куç илмесӗр сăнать.
Улăп пăхăр çӗлӗкне майласа лартать,
Çумри вăрçă хатӗр-матӗрне йӗркене кӳртет.
Атă кӗлипе урхамаха хӗссе илет,
Вун ик вӗçлӗ пурçăн саламатне тивертсе илет.
Алтăркуç патне çитме çул шырамасть,
Тӳрӗ çулпах урхамах малалла чашкăрать.
Тусем урлă, сăртсем урлă канăççăрскер
Пин çул ӳснӗ хура сӗм вăрмана
Хура çӗр çине çапăнтарса хăварать.
Лăчăр-лачăр тӗмескеллӗ лачакара
Ура пуснă вырăнта сивӗ çăл тапса юлать.
Шыв-шурлăхлă, шыв-шурлă лачакара
Тӗтӗм-сӗрӗм вӗресе-явăнса юлать.
Нихçан пулман, пулма пултарман çӗртен
Акă Улăп кӗмӗл тӗслӗ шыв хӗрне çитет.
Алтăркуç хӗрӗ шикленсе те хăраса
Юлан утçă шыв хӗрне çитнине амăшне пӗлтерет:
— Пирӗн йăха чӗр инкек килет!
Амăшӗ хӗвел анаçне пăхса сăх сăхса илет.
Ырă урхамах такăнса илет,
Маттур юлан утçă чӗлпӗрне меллӗ тытса
Вун ик вӗçлӗ пурçăн саламатпа çиçтерсе илет.

Ырă хура çăрха малалла пынă май
Улăп çаплалла хастарланса илет:
— Ан такăн, такăнма каламан,
Пире такăнма çут тĕнче паман.
Сĕмсĕррĕн этем тивĕçне пусмăрлакан
Этемлĕхре нихçан ырă курман,
Пусмăрçа паян тĕп тумасан
Ыран тĕп тăваççех.
Паян умра пирĕн мĕн пулмалли,
Паян умра мĕн пурнăç курасси!
Алтăркуç кунак хӳттинчи хыр тăрринче
Пурнăç ыррипе шӳнĕ хура çăхан,
Улăп урхамахĕ кĕмĕл шыва кĕнипе
Вĕçсе пырса чуна пăвмалли.
Улăп юлан утçă пĕлсе, васкамасăр,
Уххине тытса йĕппине меллĕ картса,
Карăнтарса вăйлăн таптарса ярать.
Нумай-и, сахал-и — хура çăхан çӳлтен ӳксе
Ĕмĕр çывăрма пуçне чикет.
Улăп урхамахĕ çăрттан пек ишсе
Тулли кĕмĕл шыв урлă каçать,
Халь юлан утçă ут çинчен анать.
Алтăркуç арăмпе хĕрĕ хыпăнсах хирĕç тухаççĕ,
Ашран пăшăрханса та кăмăлсăрланса:
— Ырлăхпа çитнĕшĕн тав,—текелеççĕ.—
Алтăркуç каçа килет, халлĕхе кĕтме тивет.
Унччен йывăçлăха кĕрсе шăм-шака кантар,
Выçнă хырăма йывăçлăх çимĕçпе тăрантар,—
Йăпатса та йăпанса халаплать хĕр амăшĕ.
— Ырă хыпаршăн пысăк тав!—
Пуç таять Улăп юлан утçă хĕрпе амăшне.
Урхамахне ярать симĕс пурçăн улăха,
Хăй кĕрет Алтăркуçăн йывăçлăхне.
Ларнă май пăхать çимĕç йывăççисем çине,
Йывăçлăхри çимĕç йывăççин çулçисем çинче
Тирĕннĕ ухă йĕппи те ухă, сăнă та хĕç.
Чăтаймарĕ Улăп — çимĕç йывăççине силлет,
Çимĕç йывăççи çинчен ухă, хĕç те сăнă тăкăнать,
Тепĕр çимĕç йывăççине силлет —
Йывăç çинчен вăрçă хир хатри тăкăнать.
Хĕвел пытанчĕ йывăç та сăрт хыçне,
Тĕттĕм сăнĕ çапрĕ, тĕттĕм килет тĕнчене.
Ак çĕр пичĕ чĕтренчĕ тейĕн —
Тавра кисренет çĕрте мĕн пурри,
Кашкăр уланăн та çĕлен шăхăрнăн

Сасă курăка çыхса та явса ӳкерет,
Сĕм вăрмана пуç тайса çĕре ӳкерет.
Çил-тăман та çавра çил çавăрнă тенĕн —
Кутсăр-пуççăр тĕнче пĕтнĕн çаврăнать.
Пĕр-пĕр этем ун çывăхне лексен
Утас тунипех вăл чунне парать.
Алтăркуç халь сунартан килет,
Татнă çимĕçне, пин çул ӳснĕ юмана
Хăй хыççăн вăрманпа сĕтĕрет.
Улăпа курсан хĕрелсе каять, юмăхса каять,
Тепĕр хут шăхăрса ярать çĕленле хайхи,
Пур чул кунакĕ чĕтренсе илет,
Çыннисем йĕрĕх тытнă пек хутланса вилеç.
— Йĕпе сăмса, манпа тытăçма е çураçма?
Ман пата тухнăранпа миçе чуна çирĕн — кала чăнне?—
Шăхăрса улать Алтăркуç хаярланса.
— Эп, сан пек, айăпсăра тиместĕп, айăпсăра хӳтĕлеп.
Хура çĕленпе выç тикар пеккисем
Айăпа пăхмасăр айăп тунине тĕнче пĕлет,
Çав шутра чи тискеррисен ашшĕ эсĕ пулан,
Паянтан ашкăнма мар, сан ашкăнас ĕмĕт те пĕтет!—
Пĕлтерет Улăп ура çине тăрса.
— Ашшĕ, кăшт лăпланар,
Апат çисе вăй-хал пухар.
Тата килнĕ çамрăка хăна тăвар.
Хăна валли те пирĕн апат пиçнĕ,
Хăна апатне пĕрле ларар!..—
Йăпăлтатать Алтăркуç арăмĕ Тӳкепĕс.
Алтăркуç утать саркавай патне,
Васкавлăн вун ик витре кĕрекен луткапа
Асать чи хăватлăраххине те
Куç хупмасăр, пуç йăтмасăр пĕр çăвара хыпать,
Улăп енне çаврăнса сĕтел хушшине ларма чĕнет.
— Çук, юн ĕçенпе юнашар лармастăп,
Сан пата эп хăнана килмен.
Хамăр килшĕн, хамăр çĕршĕн çапăçава тухатăп,
Кала, ăçта ман тăван çичĕ пичче?...—
Хастарланса, хăрамасăр ыйтать Улăп.
Алтăркуç вырăн тупайми шăртланса тулхăрса каять,
Кашкăр уласа, çĕлен шăхăрнă пек уласа ярать,—
Шур чул кунакĕ чĕтренсе çурăлать,
Кантăк-чӳрече янаххи тухса сирпĕнет,
Çĕр çулхи кăтра юман кăкпа кăкланать.
Нӳхрепри тулли саркавай пек чышкипе
Улăпа вăйран сулласа çапать.

Алтăркуçăн сулăнчăклă чышкипе
Улăп чĕркуççи таран ик урипе çĕре путать.
Улăп ик урине туртса кăларсан майлăн çапать,
Алтăркуç чĕркуççи таран çĕре путать.
Мал енчен çутă килет,
Хĕвел тухăç сăрланăн çулăмланать,
Улăппа Алтăркуç çĕр каçа канмасăр çапăçрĕç.
Акă юлашки меллĕ те майлăн пĕлĕте йатса
Улăп Алтăркуçа çавăрса кĕрслеттерет,
Алтăркуç мăй таран çĕре вирĕнет,
Улăп васкавлăн хурçă хĕçпе вăрса вĕçлет.
— Халех ман тăван çичĕ пиччене тупса кил,
Тупса килмесен — мăшру çумне вывтан,—
Хаярланса пĕлтерет Улăп Алтăркуç арăмне.
— Çамрăк каччă, ан тив мана,
Алтăркуçăн кача пӳрнине кассан
Хăвăн тăван çичĕ пичуна тупăн,—
Хăраса пĕлтерет Алтăркуç арăм Тӳкепĕс.
Нумай кĕтсе тăмарĕ Улăп —
Алтăркуç кача пӳрнине касать.
Çав самантра пĕр тăван çичĕ каччă
Хаваспа савăнса тухаççĕ.
Çичĕ каччă Улăпа тăванне пĕлсен
Чун-чĕрепе савăнаççĕ.

12

Савăнчĕ, çуталнă Улăп юлан утçă,
Хĕпĕртесе макăрчĕç сакăр каччă — пĕр тăван,
Хура чунлă Алтăркуçа мĕн пур курайманлăхпа
Хирчĕç те турарĕç, касрĕç те вакларĕç,
Кĕл туса çунтарчĕç, сапрĕç çил çине.
Çула тухас умĕн çичĕ каччă-пĕр тăван
Улăп умне тăрса çапла халапланчĕç:
— Хамăр йăхшăн эпĕр çĕкленнĕ,
Хамăр йăхшăн эпĕр хускалнă,
Умри тăшмана эпĕр тĕп тунă.
Улăп шăллăмçăм, эпĕр ятсене ямастпăр,
Çавăншăн ял-йышран пулĕ чыспа хисеп.—
Сакăр каччă пĕр Наççа амăшĕнчен,
Сакăр каччă-пĕр тăван,
Кашни харпăр хăй урхамахне утланчĕ,
Çил пек ыткăнчĕç тăван кил енне,
Çил пек ыткăнчĕç тăван Пăркаса.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç

Сакăр каччă-пĕр тăван шав шăваççĕ кил енне
Инçетре-инçетре, пĕр çеçен хирте,
Сакăр каччă-пĕр тăван шутламаççĕ канма.
Çеçен хирĕн варрине шур чатăр карса,
Утсене симĕс пурçăн улăхне ярса
Шур чатăра сакăр каччă кĕчĕçĕ канма.
Черечĕпе хурал тăрса апат пĕçерме
Пурĕ пĕр кăмăлран çапла килĕшрĕç:
Малтан апат туса хурал тăрать Пахтай,
Унтан черечĕпе Çичулта, Шутите, Микуш,
Микуша улăштарать Хуани, Тапай та Тукай.
Çула тухас, каяс умĕн Улăпăн тăмалла.
Апат çирĕç, канма выртрĕç.
Улăпăн канасси килмест.
Çăл шывĕпе питне çурĕ,
Шăлчĕ кĕпе çаннипе.
Шур чатăртан тула тухрĕ,
Пăхрĕ тавра уç* тупанĕн хӳттипе.
Киле каяс çул çинче
Сăрт хĕрринче айлăмра
Пĕр юлан утçă çӳрет.
Аллă пăтлă чукмарпе
Ута-ута вăй вылять,
Хăй утланнă урхамахĕ
Çын пек ик уран тăрать.
Улăп куна ăнланчĕ:
Халĕ çапăçма килет.
Тăван пиччĕшĕсене тăратрĕ,
Тăшман пуррине кăтартрĕ.
— Ну, тăван пиччесем,
Çав юлан утçă-пăхаттира
Каннă вăхăтра тĕп тумасан
Йывăрлăх килет пурсăмăра.
— Эп каятăп,—тет Хуани,
Васкаса çĕкленчĕ, тухрĕ чатăртан.
Хуанирен юлмарĕ ак тата Çичулта.
Тытса килчĕçĕ çаранти утсене,
Йĕнерлерĕç утсене шур кашма хурса,
Хавассăн утланчĕç лашисем çине,
Хĕстерчĕç учĕсене ată кĕлипе,
Хастарлансах вĕçтерчĕç тăшманпа çапăçма.
Сăрт хĕрринчи айлăма кĕнипе

* Ывăç.

Çул хĕрринчи хĕрарăм-паттăран лаши
Малти урине çӳлелле çĕклерĕ.
Пĕр самант çĕр чĕтресе çĕр кисренчĕ,
Шыв тапса тухрĕ сăрт хĕрринчен.
Хуанипе Çичулта пĕр тăван
Шыва путасран хăраса
Вĕçтерчĕç калла ак куран.
— Тăвансем! Самантра тулчĕç кӳлĕпе тип вар-çырмасем,
Миçе çул вăрçă хирĕнче пулман,
Кун пек хăрушă хĕрарăм-паттăра курман,—
Хашкасах пĕлтерчĕç Хуанипе Çичулта.
— Ну, кун пек намăс, тăван пиччесем!
Кун пек намăс курмастпăр,
Пăвар йахĕн каччисем.
Хĕрарăм паттăр, Алтăркуç арĕм Тӳкепĕс,
Мĕн пур вăйне пухать пире тĕп тума.
Тăшмана тĕппе тĕп тумасан
Канлĕх пулмасть пире çут тĕнчере,—
Пĕлтерет Улăп тăван пиччĕшĕсене.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Пăхаççĕ пĕр-пĕрин куçĕнчен,
Сăмах чĕнме хăраççĕ,
Вăтанаççĕ Улăп шăлнĕнчен.
— Хуанипе Çичулта хăрана пулсан
Ман чун та юлмасть,—тет кĕçĕнни Тукай.
Чĕтреме пуçларĕç Микушпа Тапай.
Аслă пиччĕшĕ Пахтай:
— Эпир сана пичче тесе чĕнĕпĕр,
Пирĕн пичче Улăп паттăр тейĕпĕр,
Виличченех сана хисеп тăвăпăр,
Виличченех сана пуç тайăпăр!—
Терĕ шăлнĕсен умне тухса.
— Пул эс пирĕн аслă пичче,
Пул эсĕ пирĕн аслă пуçлăх,
Пул эс пирĕн турхан та шамхай,
Çĕнме пулăш тăшмана,—тет Микуш.

Улăп паттăр

— Тавтапуç ырă кăмăлшăн, тăван пиччесем,
Çичĕ пичче пур çинче
Аслă пичу эп пулмăп.
Çичĕ пичче пур çинче
Сирĕн пуçлăх эп пулмăп.
Тăшмантан хăрас кăмăл пулсан

Çапăçмашкăн хам каяп
Инкекрен хăтарма хам килнĕ,
Халь те сире хăтарăп.
Çапăçу хирĕнчи паттăра
Халăхран пулĕ ялан чыс та хисеп!—
Улăп паттăр çĕкленчĕ,
Тухрĕ шурă чатăртан.
Урхамаха тытса йĕнерлерĕ шур кашма хурса.
Акă вĕçтерчĕ Улăп вăрçа,
Катаранах вăл курать,
Хĕрарăм-паттăр вылять чукмарпа,
Хăй сăмах май çапла такмаклать:
— Эс пĕтертĕн ман мăшăра,
Сана шывра путарап, вутпа çунтарап!
Улăп сăрт-ту айлăмĕн варрине çитсен
Тӳкепĕс лаши малти урине çĕклет,
Çĕр кисренсе çĕр чĕтрет,
Çыран хĕрринчен шыв пĕрĕхет.
Хĕрарăм лаши çын пек ик ури çине тăрать,
Сăрт хĕрринче вут-хĕм пĕрĕхет.
Шу сарăлса улăх тулать,
Улăпа пилĕк таран илнĕ, татах тулать,
Чăтма çук вут-хĕм çунтарать.
Улăп ăна-кăна туймасăр
Хĕрарăм-паттăра çывхарать.
Ак вăл янклаттарчĕ хурçă чукмарпа.
Хĕрарăм-паттăр вырăнтан хускалмарĕ,
Улăпа çаврăнса та пăхмасть.
Улăп аяккалла пăрăнса шухăша каять:
«Ах, ку Алтăркуç, эсрел, чун илли,
Витмест-и вара сана ман чукмар?
Алтăркуçа шаккарăм — парăнтартăм,
Ак ку вара вырăнтан та хускаласшăн мар.
Халех ватăлап-шим, халех вăйăм чакать-шим?».
Улăп паттăр аяккалла юрттарать те
Çил-тăвăл пек пырса
Хĕрарăм-паттăр пуçĕнчен
Шанк! тутарать хурçă чукмарпа.
Тинех хайхи Тӳкепĕс хĕрелсе шуралчĕ,
Мăшăрне аса илсе татах хăпартрĕ халне.
Хаярланса, вĕриленсе каялла чакса,
Ахлатса суллаççĕ çивĕч хĕççене.
Шарт! туса хуçăлаççĕ хĕççисем.
Каялла чакаççĕ те вĕсем.
Пĕр-пĕрне чикеççĕ вăрăм сăнăпа,

Шарт! тесех хуçăлаççĕ вăрăм сăнăсем.
Улăппа Тӳкепĕс анаççĕ лашисем çинчен,
Ярса тытрĕ Улăп паттăр
Тăшмана карланки тĕлĕнчен,
Çумăр пĕлĕчĕ таран çĕклерĕ те
Вăрр! çавăрса çатлаттарчĕ çĕр çумне.
Сиксе ларчĕ Улăп паттăр
Çичĕ ютăн кăкăрĕ çине.
Яшт! çĕклерĕ Улăп паттăр
Хăйраса çутатнă хĕççине.
Улăп паттăр хавасланчĕ,
Хашт! сывларĕ çĕнтерӳ ячĕпе.
Хаваспа чĕнчĕ Улăп паттăр
Çичĕ каччă-пĕр тăван ачисене.
Шурă акăш тытрĕç хайхисем,
Ăшаларĕç вĕри çатăрка çинче.
Çĕнтерӳ, уяв ячĕпе
Ĕçрĕç те çирĕç савăнса, кулса.
Уяв турĕçĕ, уяв иртрĕ,
Сакăр каччă-пĕр тăван
Хаваспала савăнса
Çула тухрĕçĕ паян.
Çитмĕл çичĕ кун та çитмĕл çичĕ каç
Сакăр каччă-пĕр тăван
Савса куласçĕ киле вĕçнĕ май.
Сăрт-тусем юлаççĕ вĕлтлетсе анчах.
Кунĕпе пыраççĕ — кун каçма шутламаç,
Çĕрĕпе пыраççĕ — çĕр каçма шутламаç,
Лашасене хистеççĕ — сывлама памаç.
Кун каяççĕ — ял çывхарать,
Çĕр каяççĕ — кил çывхарать,
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Пĕр пулаççĕ сăмахран.
Кут айĕнчи урхамах шунă май
Çичулта Пăркасрине аса илет,
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Пăркасра чап-хисепре пулнă.
Çичĕ каччă пур чухне
Аслати авăтма вăтаннă.
Çичĕ каччă пур чухне
Çил-тăман тухма хăрана.
Паян Пăркаса çитсен
Ял-йыш, кӳршĕ мĕн калать?
— Ялтан тухнă чух,—тет Пахтай,—
Çĕнтеретпĕр терĕмĕр,

Сакăр каччă пĕр ялтан,
Яла çитсен мĕн калĕç?
Çĕтнĕ çичĕ каччăна
Улăп тупса çăлнă тейĕç.
Çĕр чăтман тăшмана
Улăп кăна çĕннĕ тейĕç.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Чыс-хисепсĕрех пулĕç.
Пирĕнпе пулнă Улăпăн
Чыс-хисепĕн виçи пулмасть.—
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Улăпа тăван шутламасть.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Улăп паттăртан ютшăнаç.
Çичĕ каччă мĕн шутлаççĕ —
Улăп каччă халь пĕлмест.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Хура вăрман варринче,
Харпи çырма хĕрринче,
Чараççĕ урхамахĕсене.
— Лашасем ывăнчĕç, кăшт кантарар,
Хамăр ывăннă, кăшт канар,—
Пĕлтерет аслă пиччĕш Пахтай.
— Эсĕ, Улăп, апат туса хурал тăманччĕ,
Сана черет лашасене пăхма.—
Улăп хирĕçмест, Улăп килĕшет,
Лашасене çавăтса вăрман уçланкине кĕрет,
Пурçăн курăк çине ярать.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Каварлашаççĕ пĕр сăмахран.
Улăп тăршшĕ, çичĕ Улăп çӳллĕш
Яма чавса, çитти витсе вырăн тăваç.
Çитти витнĕ яма тавра
Çичĕ каччă вырăнпа выртаç.
Улăп лашасене çитарса* килсен:
— Эсĕ ывăннă, халь выртса кан!—
Хатĕр вырăна выртма хушаç.
Ана-кăна шутламан Улăп
Мĕнле выртать — ямăна вăрăнать.
Çичĕ каччă-пĕр тăван
Чулпа, тăпрапа яма тултараç,
Улăпа чĕрĕлле çĕр айне тăваç.

---

* Çитерсе.

Çичĕ каччă-пĕр тăван
Киле кайма çула тухаç.

13

Çичĕ каччă-пĕр тăвана
Улăп лаши тыттармарĕ,
Кĕçенсе те çухăрса
Тарса юлчĕ вăрмана.
Çичĕ каччă кайнипеле
Улăпа пытарнă вырăна
Урхамах пычĕ хыпăнса.
Улăп лаши кĕçенет,
Тавра вăрмана янратать.
Улăп лаши кĕçенет —
Хăлхасăра илттерет.
Улăп лаши кукалет —
Чула, çĕре сирпĕтет.
Улăп урхамах кĕçеннĕ енне
Кашкăр-кашаман тухать.
— Ырă кашкăр-кашаман,
Пулăш мана шăтăк чавма!
— Ĕç ĕçленĕшĕн мĕн паран?—
Ыйтать кашкăр-кашаман.
— Яма чавса пĕтерсен
Тачка пĕççе шеллемĕп,—
Кашкăр-кашамана хуравлать.
Улăп учпе кашкăр-кашаман
Пĕр-пĕринпе ăмăртмалла
Чула, çĕре сирпĕтеç.
Улăп урхамах кĕçеннĕ енне
Упа-утаман тухать.
— Ырă упа-утаман,
Пулăш пире шăтăк чавма!
— Ĕç ĕçленĕшĕн мĕн паран?—
Ыйтрĕ упа-утаман.
— Ырă упа-утаман,
Яма чавса пĕтерсен
Тачка пĕççе шеллемĕп,—
Пĕлтерчĕ Улăп урхамахĕ.
Улăп выртан шăтăка
Кашкăр-кашаман кашалет,
Упа-утаман упаленет,
Улăп урхамахĕ кукалет.
Улăп выртан шăтăка

Чике хыççăн хур тăршшĕ,
Хур та хăлаç тăрăш чавсан
Тусан-тĕтĕм явăнать.
Акă ăмăрт кайăк вĕçсе тухать,
Шăтăк чаванскерсене ыр сунать.
— Ырă ăмăрт кайăкăм,
Шăтăкран чул кăларма пулăшсам?—
Ыйтнă Улăп урхамахĕ.
— Ĕçшĕн мана мĕн тӳлен?—
Ыйтать ăмăрт кайăкĕ.
— Саншăн тутлă апат пултăр—
Шеллемĕп хăрах куçăма,—
Терĕ Улăп хура çăрхи.
Кун чаваççĕ, çĕр чаваççĕ —
Тусан-тĕтĕм лăпланмасть.
Улăп тăршшĕ, çич Улăп çӳллĕш
Чулпа çĕре сирпĕтсе
Улăп шăтăкне тасатаç.
Утаманпа кашаман
Шăтăк чавса ывăнсан
Вăрман сулхăнне выртаç.
Урхамах пăхать шăтăка,
Улăп тăнине курсан
Çĕр кисретсе кĕçенет,
Çывăхри сăрт-ту çурăлать,
Пин çул ӳснĕ йывăççем
Хуçăлса çĕре тăкăнаç.
Канма ларнă ăмăрт кайăка:
— Ырă ăмăрт кайăкăм,
Ĕçлесе ывăннă, пĕлетĕп,
Темле йывăр пулсан та,
Шăтăк тĕпĕнчи ыр çыннăма
Туртса кăларма пулăшсам.
Ырă ĕç туса пулăшнăшăн
Хĕрхенмĕп тепĕр куçăма.
Ăмăрт кайăк хирĕçлемерĕ,
Çӳле, пĕлĕте йăтăнса
Чул ӳкнĕ пек анчĕ шăтăка,
Ик уринчен вăйлă чĕрнипе
Улăпа хул пуççинчен çаклатса
Йăтса кăларса тăратрĕ
Урхамахпа юнашар.
— Хам тĕллеве пурнăçларăм,
Ыр тусăма кун-çул патăм,
Халь вилсен те шалккă мар.

Вăхăтра чун парса тăрăшнăшăн
Пулăшакансене тав тăвам:
Утаманпа кашамана
Ҫайри тачка пěçěсене парам,
Çӳлте вěçен ăмăрт кайăка
Ик куçăма парнелем,—
Терě Улăп урхамахě.
Улăппа урхамах юнашарне курсан
Упа-утаман тăрса тинкерчě,
Улăпа палласа илсен:
— Арăслан апач пуласси́нчен
Пире çăлса хăварнăшăн
Пěтěм чун-кăмăлран
Ырлăх-сывлăх сунатăп!
Мăн инкекре пулăшнишěн
Ěç укçине илместěп.
— Чим,—тет ăмăрт кайăк.—
Эсě вěт-ха чěппěмсене
Хура çěлентен хăтарса
Пурнăç кун-çулне патăн!
— Улăп, эсě, чăн та, паттăр,
Пулас вилěмрен хăтарса
Пире пуласлăх патăн.
Паян кун та аннепе
Тав тăватпăр чун-чěререн,—
Терě кашкăр-кашаман.
Улăп чěр чунсем умне тăрса
Халапланчě ак çапла:
— Ҫашниех пурăнасшăн
Мěн пур вăй-халне пухать,
Ҫашниех пурăнасшăн
Ҫунěн-çěрěн тăрăшать.
Ҫашниех пурăнасшăн
Инкек-синкекпе çапăçать.
Ҫам ыр чунлă, кам ыр ěмěтлě—
Юта-кӳрше тапăнмасть,
Пур таврари чěр чунсене
Хăй чунě тесе шутлать.
Ҫам ыр чунлă, кам ыр ěмěтлě—
Икě питлě çын пулмасть,
Ҫам ыр чунлă, кам ыр ěмěтлě—
Ютăн мулне хапсăнмасть.
Ыр тунине ан манăр,
Икě питлě ан пулăр.
Ман урхамаха пулăшса . . . . .

Утма кун-çул панăшăн
Чун-чĕререн тав тăвап.
Ан уйрăлăр йышран,
Йышран уйрăлан — хăрăк турат.
Тус-юлташа эс ан ман,
Пĕччен турат çирĕлет,
Йышли йышпа вăй илет.
Халĕ ĕнтĕ уйрăлар,
Ķашни хăй çулĕпе утар!

14

Улăп урхамахпа юлсан
Тарăн шухăша каять.
Хĕвел анăçне пăхса
Пуçа тая-тая илет.
Çумри тусне туйса
Урхамахĕ кĕçенет.
Улăп васкаса, хыпăнмасăр
Утне ачашласа илет.
Шур кашма витсе йĕнерне хурать,
Вун ик чĕлпĕрне çирĕппĕн çыхать.
Яшт! сикет те утланать,
Чашт! саламачĕпе çаптарать.
Урхамах çил пек хускалса каять.
Вăшт! анчах каçать çӳл тусем урлă,
Вăль! анчах каçать шыв-шурсем урлă.
Нумай кари, сахал кари —
Темле шухăш пуçа килнипе
Лашине чарать, ун-кун пăхкалать,
Умра виçĕ юплĕ çул.
Пĕр çулне тепĕр çулĕнчен уйăрма çук —
Пуринпе те çӳренĕ.
Пăхать — çул юппипе пĕр ватă шур сухал
Туйи çине таялса килет.
Шур сухаллă ватта хирĕç пырса
Улăп паттăр пуç таять:
— Сывă-и, ватă асаттем,
Çакă ватă çулĕнче
Аçталла кун пек çул тытан?
Шур сухаллă ват старик
Йăвашлăха тав туса:
— Пурçăханран килеп-ха,
Инкек çукран нушапа
Ķăвасалла утап-ха.—

Паттăр ут çинчен анса,
Шурă сухала алă тытса:
— Ват асаттем, каласам,
Пурнăç мĕнле Пурçăханра?
Шур сухаллă ватă мучи:
— Эх, ачам, ан та асăн,
Пурçăханра пурнăç мар,
Сÿнсе ларчĕ çут хĕвел,
Анса ларчĕ çут уйăх.
Эсрел патши унта пырса
Наçça инкен çич ачине
Алли-урисене тимĕрлесе
Пăрлă нÿхрепе хупрĕ.
Хитре Наçça инкене
Тыткăна илсе касамата хупрĕ.
Эсрел патши патне пыма çук,
Хăй тавра мăн çар пухрĕ.
Улăп паттăр тарăн шухăшра:
— Ват асатте, маншăн ырă пул,
Парсам мана хăвăн тумтире?
Эпĕ парăп хамăн тумтире.
Çи-пуçран пăхсан — паттăр пулăн эс,
Çи-пуçа пăхсан — кĕлмĕç пулăп эп.
Нумай калаçса тăмарĕçĕ,
Кăмăлпа улăштарчĕç тумсене.
Улăп паттăр — халь кĕлмĕç старик,
Ватă шур сухал — халĕ Улăп паттăр.
Пĕр сăмахпа пĕр килĕшсе
Урхамахпа тимĕр тум улăштарчĕç.
Хĕрĕх пăтлă тимĕр туя
Утнă майĕн вăльт-вăльт тăвать.
Кашни утас — çичĕ çухрăм,
Пин çул ÿснĕ вăрман юлать
Хыт хура пек саланса.
Хирсем урлă утнă май
Çăпата тĕпне тусан-пылчăк çыпăçать.
Утас утта çăмăллатма
Ларса çăпатине силлет.
Аçта силленĕ çăпата,
Унта сăрт-ту пулса юлать;
Юхан шыв çулне силлет —
Çанта çавра кÿл пулса тăрать;
Аçта ларнă, çав вырăнта
Айлăм-лупашка юлать.
Утсан-утсан — çул каять.

Ваттăн (Улăпăн) канас шут кěрет
Ун пăхать те кун пăхать—
Выртмалăх таса уй тěл пулмасть.
Ватă нумай шутласа тăмасть —
Пин çул ўснě вăрмана
Армути кăкланă пек кăкласа
Хăйне выртмалăх лаптăк тăвать.
Вăрманта кăкланă ват юмана
Пуç айне хурса канма выртать,
Тутлă ыйхă тěлěрет.
Вăрман хуçи Артаман
Вăрман вырнче уй курсан,
Çитсе курсан тарăхать:
— Ман вăрмана пěтерчě,
Манăн çěре йышăнчě,—
Тарăхнипе Артаман нумай шутламасть,
Лăпкă çывăран Улăп çине
Пěр ушкăн çар ярать.
Пěр ушкăн çар çыннисем
Кам чукмарпа, кам кисěппе
Çапса-тěксе хистеççě.
Мěн çыртакан пур тесе
Улăп васкамасăр-хыпăнмасăр
Хăй тăрăх аллипе сěрет.
Артаман çар ушкăнне
Шăна-пăван пек типěтет.
Артамана шăнăçми шăрт килет,
Пěр купа çар ярать.
Ватă (Улăп) шутласа тăмасть—
Пěр ывăç тăпра илсе
Çар купи çине сапать.
Çар купи килен вырăнче
Артаман тăвě пулать.
Пěр ывăç тăпра илнě вырăнта
Çавра кўлě пулса юлать.
Ватă (Улăп) тăчě, ун-кун пăхрě, çула тухрě,
Васкамасăр-хыпăнмасăр витěмлě çул тăвать.
Кун утать те çěр утать,
Акă çитет Пурçăхан çěрне.
Харпук ял çынниййě пулса
Эсрел патша калакне кěрет.
Кěтмен-туман çěртен ватăна
Выçă Эсрел хыçа çул памасăр
Ўпре пек сăхса-çыртма тытăнаç.
Ватă (Улăп) нумай шутламасăр

Тытса утрĕ* ак пĕрне,
Тепĕрне сиктерчĕ ура пуçпе,
Виççĕмĕшне ярса илчĕ уринчен те
Вăр çавăрса утрĕ патша калакĕ урлă.
Тасалнă урампа утма тăрать,
Эсрел патши патне çитме шутлать.
Ак ушкăнпа хупăрлаççĕ тăшмансем,
Ункă варне хупса шутлаç чун илме.
Вată (Улăп) тытса пăхать — чукмар çук,
Вată хыпашлать — хурçă хĕççи çук,
Вată хул хыçне хыпашлать — сăнниĕ çук,
Ни кинжал çук, çĕççи çук.
Вată (Улăп) ун пăхать, кун пăхать—
Чутласа пĕтермен тĕнĕл выртнине курать,
Тăршшĕ ун çитмĕл çичĕ хăлаç,
Урлăш-çўллĕш çич хăлаç.
Вată тытрĕ çав юман тĕнĕле;
Эх! терĕ те ух! терĕ,
Ух! терĕ те эх! терĕ.
Ун сулать те — умра тасалать,
Кун сулать те — хыçра тасалать,
Тепре сулать те — урам тасалать.
Вată (Улăп) çитет патша калакне.
Эсрел патши куна курса
Кăшкăрса ярать выç кашкăрла.
Эсрел патши куна курса
Шăхăрса ярать хура çĕленле.
Эсрел патшин калак чĕтренет,
Эсрел патшин калак кисренет.
Вată кĕрет Эсрел калакне:
— Кам чĕннĕ сана Пурçăхана,
Пурçăханра кам хушнă хуçа пулма?
Ватта (Улăпа) сăмах памасăр,
Куштанланать Эсрел патши:
— Манпа кĕлмĕçĕн мĕн ĕç пур,
Тытăр, тимĕрлĕр çак çич ют кĕлмĕçе,
Кайса хупăр пăрлă нўхрепе!
Ак шăв-шав тухать, хăй-хай тăвать,
Эсрел чун иллисем чашкăрма пуçлаç.
Шăв-шава кура вată тарăхса каять,
Çилленсе çĕклет тимĕр туяна.
Шан! тутарать Эсреле пуçран,

---

* Ывăтрĕ.

Эсрел ӳкет, чунӗ тухса вӗҫет.
Ватта сырса илчӗҫ, ватта хупӑрларӗҫ,
Сӑнчӑрларӗҫ йывӑр сӑнчӑрпа,
Тимӗрлерӗҫ ӑна хӗртнӗ тимӗрпе.
— Ан ҫулӑхӑр, ан ҫыхланӑр, чун иллисем,
Тавӑру килет, тавӑру ҫитет,
Сирӗлӗр ман ҫумран,—пӗлтерет ватӑ (Улӑп).
Итлекен ҫуккӑ, чарнакан ҫуккӑ,
Шӑна пек сырӑнаҫҫӗ, кӑткӑ пек тӑрӑнаҫҫӗ
Ватӑ (Улӑп) кӗлмӗҫ тавра.
Нумай вӑхӑт иртет-и, сахал-и —
Аҫтан вӑй кӗрет, ӑҫтан вӑй килет,
Ватӑ (Улӑп) кӗлмӗҫ, Наҫҫа ачи,
Шӑтӑр-шӑтӑр! кӑна сӑнчӑра татать,
Сӑнчӑра татать те аякка утать*.
Аҫтан вӑй килет, ӑҫтан вӑй тухать,
Ватӑ кӗлмӗҫ (Улӑп), Наҫҫа ачи,
Шӑтӑр-шатӑр! тимӗре татать,
Хӗртнӗ тимӗре татса аякка утать,
Чун иллисене тимӗр туяпа ҫапать,
Чун иллисем чунне парса тӑсӑлса выртаҫ,
Чун иллисене тимӗр туяпа хаплаттарать,
Чун иллисем хутланса, лӑпчӑнса выртаҫ.
Ватӑ касамата пырать,
Тимӗр сӑнчӑрне татса перет,
Наҫҫа амӑшне тыткӑнран хӑтарать.
Наҫҫа инке Улӑп ывӑла палласа илет,
Куҫҫуль витӗр ыталаса чуп тӑвать.
Нӳхреп алӑкӗн тимӗрне тытса уҫать,
Наҫҫа инкен ҫичӗ каччӑн
Ал-ура сӑнчӑрне хуҫса аякка утать.
Пӑрлӑ нӳхрепрен ҫавӑтса тухса
Пӗр тӑван ҫичӗ каччa кун-ҫул кӳрет.
Ҫичӗ каччӑ-пӗр тӑван
Улӑпа палласа илеҫҫӗ.
Пурӑнма кун-ҫул панӑшӑн
Чӗркуҫҫи ҫине тӑраҫҫӗ,
Хӑйсем тунӑ йӑнӑша илеҫҫӗ.
Урхамаха чараймасӑр
Шурӑ сухаллӑ ватӑ ҫитет,
Пӑхаттир тумне хывса Улӑпа парать,
Ват ҫын тумне калла хӑй ҫине илет,
Ватӑ тимӗр туяна аллине тытать.

* Ывтать.

Шур сухалпа Улăп паттăр
Уйрăлаççĕ ал парса.

3. Йăпар

1

Çеçен хир хĕрринче,
Утмăл çухрăм хура вăрман ăшĕнче,
Ашă лăпкă Эккен кӳлĕ пур.
Эккен кӳлĕ çутинче
Лăпкă Ийпен ялĕ пур.
Лăпкă Ийпен ялĕнче
Укантей ятлă вата пур.
Укантей пӳрчĕ пĕчĕк те мар, пысăк та мар.
Çĕр çирĕм пренерен пуранă,
Вун ик хăлаç урлăшĕ,
Çичĕ хăлаç çӳллĕшĕ.
Тултан пăхсан — виç кĕтеслĕ,
Шала кĕрсен — тăват кĕтеслĕ.
Картиш тавра хӳме çавăрнă,
Пĕр май утмăл утас,
Тепĕр май çитмĕл хăлаç.
Укантей хӳме хапхине
Тăват юпаран, виç хупăран тунă.
Юписем — пăхăр,
Тăпсисем — йĕс,
Тыткисем — ылтăн,
Çине калай витнĕ.
Укантее ашшĕ-амăш юратса ăс панăран
Çын япалине тивмен,
Çын мул-пуянне хапсăнман,
Тус-тăван хӳтлĕхне шыраман,
Мухтавлăх йăхне çухатман,
Çын патне кивçене кайман,
Ыйткалама яла тухман.
Хăй кил-çуртне хăй пăхнă,
Тар юхтарса ĕç тунă.
Уй-хирте тыр-пул акса
Çăкăр-тăварлă пулнă.
Укантей çемйи пысăк мар,
Патмар* упа евĕр виç ывăл

* Патвар.

Яштак ӳсен юманла
Қашни кун кармашнă тăва.
Аслисен ятне астумас,
Кĕçĕнни Йăпар ятлăччĕ пулас.
Виçĕ ывăл, виç тăван
Пурăннă пĕр çăвартан.
Ашшĕ-амăш сăмахĕнчен тухман,
Ял-йыша сăмах яман.
Ас-тăн енчен аслă ывăлĕсем
Этем ывăл-хĕрĕнчен уйрăм мар.
Кӳршĕ-аршĕнне ĕненсен
Çăмăл ăслă пулнă тет çаксем.
Унтăн вара кĕçĕн ывăлĕ Йăпар
Тавçăруллă та, чее те чăпар.
Виçĕ ывăл, виç тăван
Ĕçпе ĕçсĕр хушăра
Çут хĕвеле мухтаса
Юрă шăратнă куллен.
Пуш вăхăтпа ус курса,
Утсем çине утланса
Сăнă утма*, хĕçпе касма
Хăнăхнă тет каçсерен.
Укантей ăшă кил-йышĕнче
Пĕр-пĕрне пĕр сив сăмах каламан.
Ĕç тесен — пурĕ харăссăн тăнă,
Ĕçсе-çиме ларсан — пурĕ пĕрле ĕçсе çинĕ.
Савăнмалла — пурĕ пĕрле савăннă,
Ташламалла — пурĕ пĕрле ташланă.
Пурнăç йĕрки, кун-çул тăрăх
Çамрăк ӳссе яшă пулать.
Çемье ăруне хӳшма
Вăхăтра арăм тупма килет,
Ашшĕ-амăш ĕмĕтленет,
Ыр кин килсе йыш хуштăр тет,
Пурнăç урапи ан тăтăр тет.
Виç ывăла, пĕр тăван ачасене,
Укантей пухса сĕтел хушшине
Акă çапла канаш парать:
— Çул юппинчен тайăлса
Алла туя тытрăм,
Шухăш пысăк çитес çук.
Ĕмĕт-туйăм сире пултăр.

* Ывăтма.

Пурлăх туса сыхлама
Пихампар турă пулăштăр,
Малашлăх пурнăç шăпине
Хăвăр алпа хăвăр тытăр!
Пурлăх пур, мĕн тумалла?
Пӳрте мĕнле пайласа
Виçĕ тӳпе тумалла?
Укантей хапхи — тăват юпа,
Мĕлле виçĕ пĕр тан тумалла?
Пĕр пек тӳпе пулмасан
Кашнин чунĕ тăвăнмалла.
— Пиччесем,—тет Йăпар,—
Пур пурлăха пайлар мар,
Салатса татăк тăвар мар.
Хамăр телее шырама
Тухса пăхар çĕр-шыва!
Йăпар шăлнĕн сăмахĕ
Кăмăла килчĕ çамрăксене:
— Чăнне калан эс, Йăпар,
Хамăр шăпана шырар.
Виçĕ тăван пĕр пулса
Вăрăм çул-йĕре тухар,
Хамăр çамрăк шăллăма
Çул пуçĕ пулма ыйтар!
— Пехил сире, ачамсем,
Каяс çулсем такăр пулччăр,
Ĕмĕтленни ума килтĕр.
Ырă çынпа юмарт пул,
Сим пылпала хăна ту,
Сан пурнăçна пӳлене
Пуçне касса каска пукан ту,—
Пиллет вată Укантей
Виçĕ çамрăк ывăла.
Виçĕ çамрăк-пĕр тăван
Виçепе тăхăнмаççĕ шатир,
Çакаççĕ çума хĕç-ухă,
Çил çунат урхамах утланса
Тухаççĕ инçе çула кайма.
Инçе кайрĕç-и, сахал-и —
Ума тухрĕ хуп кĕпер,
Хуп кĕпер çинче хура çĕлен.
Урлă сиктерес терĕç — сиктереймерĕç,
Тавра каяс терĕç — каяймарĕç.
Çулĕ инçе пулчĕ,
Тăхăр вун тăхăр çухрăм çаврăнмалла пулчĕ.

Çывăхрах аслашшĕ каснă хурама чукмар,
Çампа вара хура çĕлене
Кут айĕнчи минтер пек çемçетрĕçĕ.
Ĕненмесен хăвăр кайса пăхăр,
Паян кун та хăмăшлăхра чашкăрать,
Айван чунлисене хăратать.
Виçĕ çамрăк пĕр тăван
Шыв пек юхнă, çил пек вĕçнĕ.
Сăрт-ту урлă нумай каçса,
Хыça айлăм-улăх хăварса
Ак тухаççĕ ыраш хирне —
Атăл хум пек хумханать,
Пиççе çитнĕ, вырма кĕтет.
— Пиччесем,—тет Йăпар,—
Ыраш вырмашкăн кĕтет,
Паян-ыран вырмасан
Тулли пучах çĕре ӳкет.
Тен, хир хуçин ал çитмест,
Хамăр вырса пулăшар,
Ыр хуçа пулсан ĕçшĕн ырăпа тӳлет.
Каланă та ĕç тунă,
Пĕр кĕтесрен пуçăнса тепринче пĕтернĕ,
Ыраш хирĕ пушаннă,
Çапма кăна çын кĕтнĕ.
Пĕчĕккĕ те çавра куçлă,
Айлăмран хăпарать хан Нукар.
Виçĕ ывăл-пĕр тăван
Çула кайма тăнăччĕ:
— Этем!—сăмах хушать халь Нукар,—
Сăрт-ту тавра çаврăнтăм,
Нумай шыв-шур пăтратрăм,
Сирĕн пек пуççăра курман;
Хуçа-ханран ыйтмасăр
Çын пурлăхне хапсăнман!
Хушмасăр ĕç тунăшăн
Пуççене касса тăвас пукан!
— Тăхта хуçаланма пирĕн пуçпа...
Песплат ĕçлеме çуралман,
Ыр ĕç туса пулăшнăшăн
Хакна парса чунна пар.
Виçĕ ывăл-пĕр тăван
Пырна ларĕ, ан хăрат.
Ыр кăмăлпа, ырăпа ыйтсан
Вырнă ыраша çапма пулать.
Ĕçленĕшĕн тӳлемесен

Ханӑн пуçне касма юрать,—
Тавӑрать Нукара Йӑпар.
Ун-кун пӑхкалать Нукар,
Уйрӑмах хӑрамасть Йӑпар.
Шикпе, Йӑпара тĕп тӑвас шут тытса
Нукар тӑвать çапла хыпар:
— Инçе те мар, çывӑх та мар,
Шакӑль тӑвайкки хысĕнчен,
Тӑхӑр çырма хӳттинчен,
Чарикки утти пусĕнчен,
Пан хаҥ-пай килĕнчен
Илсе кил-ха аш шаркку.
Еçшĕн хакне тӳличчен
Така ашĕпе хӑналам,
Шерпетпеле шӑварам.
Унччен икĕ пичу пĕр пулса
Авӑн çапса клет тултарччӑр,—
Йӑпар çине хӑяккӑн пӑхса
Халапланать халь Нукар.
Хыпӑнмасӑр çыру çырса
Йӑпара тыттарать çыру.

2

Пан хан-пай килĕнчи
Нукар арӑмĕ патне
Йӑпар çырупа васкать.
Умра мӑнтӑркка мулкач
Тараймасть те чупаймасть.
Урхамах урийĕ айне пулмасть.
Умри мулкача хӑваласа
Пырса кĕчĕ сĕм вӑрмана,
Умри мулкач пач çухалчĕ,
Йӑпар лаши шалт ывӑнчĕ.
Кантӑр тесе вӑй пухма
Урхамаха симĕс курӑк çиме ярса,
Тунката çине пуç хурса
Йӑпар выртрĕ кӑшт канма.
Мӑйра сивĕ пулман пулсан
Мĕн чул çывратчĕ — пĕлмест.
Йӑпар мӑя хыпашлать—
Явӑннӑ-мĕн хура çĕлен.
Туртать, чавать халь Йӑпар,
Мӑйран тапранмасть çĕлен.
— Юрĕ, ӑшӑнтӑр ман çумра,—

Халапланать учĕ çине утланса.
Çулсăр, сукмаксăр урхамах
Йăпарпа тухать уçланка,
Уçланкăна — Варачана.
Акă умра ылтăнлă кил-çурт,
Хапха çулĕн ик енче ик арăслан
Сăнчăрта тăраççĕ хăрлатса.
Çил пек вĕçен урхамах
Арăслансем урлă сикет кил картине,
Урхамах сиксе çитеймест —
Кайри ури лекнĕ арăслан çăварне.
Урхамах пуç урлă ыткăнса
Йăпар тăнă ылтăн кил-çуртваррине.
Куçа хупса илнĕ çĕре
Майра пушă — ним те çук,
Умра тăрать çырла пек
Кăтра çӳçлĕ хĕр-пике.
— Йăпар, сана пысăк тав,
Асамçăран çăлтăн эс мана.
Кĕрер ман атте патне,
Маншăн ыр тăвĕ вăл сана,—
Халапланать хĕр-пике,
Йăпара чĕнет хăнана.
Нумай шутласа тăмасть,
Ылтăн çурта, ылтăн пӳрте
Йăпар кĕрет хăнана.
Çырла сăнлĕ хĕрĕн ашшĕ —
Йывăç-курăкăн патши.
Патшан вун пĕрĕмĕш хĕрĕ
Чи юратни, чи ачашши.
Йăпара хĕре çăлса çитернĕшĕн
Ашшĕ-амăш пит хавас:
Пуç таяççĕ, тав тăваççĕ,
Мĕн ыйтнине кăна мар,
Хĕрне качча пама та хавас.
— Йăпар,—теççĕ,—итле,—теççĕ,—
Патша кĕрӳшĕ пул,—теççĕ,—
Вун пĕр хĕртен хăшне саван,
Арăм тума ил,—теççĕ.
Вун пĕр хĕрĕ те Йăпара
Юратаççĕ чунпала.
Пирĕн Йăпар, хресчен ачи,
Авланмашкăн килĕшмест,
Ирĕк парса, çул кăтартса
Кăларса ямашкăн ыйтать.

— Ырă ёçшĕн ырлăх килтĕр,
Ҫăмăла хуçма ан пултăр.
Пурнан пурнăçра аса илсен
Тав тумалла пултăр,
Инкек-синкеке лекнисене
Пулăшмашкăн вăй пултăр,—тенипе
Патша хĕрĕсем кăмăлласа
Тăхăнтарчĕç çĕнĕ кĕпе-йĕм.
Парне кĕпе-йĕмне тăхăнсан
Йăпар хăйне чăн вăй туять.
Ашшĕ лашийĕ вырăнне
Хура урхамахпа хĕç пачĕç.
— Ку кĕпе-йĕме эсĕ ан ху*,
Хусан та аллунтан ямасан
Сана нихăçан та вилĕм тимест,—
Халапласа Йăпара ăсатаç.
Йăпар чашкăрса тухать çула,
Пан хан-пай кил-йышне çитмелле.
Нукар панă çырăва
Енчен енне çавăрать.
Шухăш чунра: пĕлес килет —
Мĕн çырнă-ши çырура?
Қалла-малла шутласан
Вил куç чĕррĕн курăнать.
Ӗмĕтленни пулмасан
Ӗмĕр иртнĕн туйăнать.
Қайма тухнă çул инçе,
Пĕтĕм шухăш çыру çинче.
Чун тăвăнать, чун хирĕçет,
Ҫыру уçса вулас килет.
— Ҫук,—тет,—чăтаймас,—тет,
Туртать уçать чăркана.
Ак мĕн çырнă çырура:
«Ыр аттемĕр Аптулла!
Сан пата пырать этем,
Эсрелпеле пĕр тăван.
Пĕр тăхтаса тăмасăр
Пуçне кас та пукан ту.
Авăн çапса пĕтерсен,
Ик пиччĕшне майласан
Тĕл пулăпăр санпалан.
Сана юратан Нукар».

---

* Хыв.

— Ах, мĕнле эс, шуйттан,
Ырра хирĕç мĕн тума шутлан!
Чим, тăхта,
Йăпар камне кăтартам!—
Çĕçĕ вĕçĕпе çырса
Шуйттан çыруне юсать.
Васкамасăр, хыпăнмасăр
Пан хан-пай патне васкать.
Çитсе кĕрет хăрамасăр,
Пан хана мăнаçлăн
Алă тытса çыру парса,
Така пусса тутлă шаркку тума хушать.
Йăпар ун-кун пăхкаласа
Сăнать Пан ханăн кил-çуртне.
Пан хан арĕм апат тăвать,
Пан ханна кил-çурт тавра Йăпар утать.
Канăç пӳлĕм чӳречинчен
Картинкăри сăн курать.
Хăй куçне хăй ĕненмесĕр
Йăпар куçа шăлса пăхать.
Чăтаймасăр, ытараймасăр
Йăпар канăç пӳлĕмне çитет.
Пан хан канăç пӳлĕмĕнче
Пан улми ӳсекен садри пек
Пĕр пек виçĕ чечек çиçет,
Йăпар чунне юрату хĕмĕ тивет.

Тăван пиччĕшсем валли те
Хитре хĕр-пикесем ӳсеç.
Юрату вăл юрату,
Ун пекки çук та хăватли.
Сан чăн пулсан юрату
Сан пекки çук та хăватли.
— Эсир ăçти чечексем?—
Ыйтать Йăпар йăпшăнса.
— Ан ыйт пиртен, ырă çын,
Эпир Тарвел патша хĕрĕсем.
Хула тăрăх çӳренĕ чух
Çак шуйттан кил хуçи
Тытса килчĕ вăрăлла.
Халь ларатпăр пӳлĕмре,
Чăтлăха хупнă кайăк пек.
Ирĕлетпĕр ир те каç,
Çатма çинчи сар çу пек.
Эпир кунти чăтлăхрине

Атте, анне, тăван мар,
Тус-тантăш та тĕлленмест,—
Хуравлаççĕ хĕр-пикесем.—
Эсĕ, ырă, яш ача,
Мĕнле лекрĕн, мĕн шыран?
— Хам ирĕкпе хам килтĕм,
Этем какай вырăнне
Така шарккăвĕ илме.
Сирĕн кăмăлăр пулсан
Хăтарăп сире вилĕмрен,
Çăлăп сире тамăкран,—
Хастаррăн пĕлтерет Йăпар.
— Ырă çыннăм, тем пекех,
Тарас килет чун пекех.
Халаппала вăхăт иртнĕ,
Шаркку пиçнĕ — сисĕнмен.
Шаритленĕ аш шарккуне
Йăпар çитерчĕ хĕре.
Чĕрĕ, йăрă Йăпара курсан
Нукар пăхрĕ тĕлĕнсе,
Какай шарккуне курсан
Чăтаймарĕ — йĕрсе ячĕ шăрчĕпе.
«Пан хан-пай килĕнчен
Халиччен калла çын тухайман,
Ку мĕне пĕлтерет?»—шухăшларĕ Нукар.
Мăкăртатрĕ, пăшăлтатрĕ,
Пуçне усрĕ шухăшпа Нукар.
Ыраш çапса ĕç пĕтерсен
Ирпе ĕçшĕн хак тӳлеме
Нукар чĕнет хăнана,
Виçĕ каччă-пĕр тăван
Хăнана каяççĕ Пан ханăн килне.
Авăн пĕтернĕ ятпала
Ак ĕçеççĕ, ак çиеççĕ
Çак тĕнчене курманла.
Йăпар куна ĕçнĕн тăвать,
Шав тултарать хăй хӳмне*.
Ĕçсе çинĕ, çывăраççĕ,
Шуйттан çемйи çывăрмасть.
Ӳсĕре пенĕ Йăпар кăна
Итлет, сыхлать таврана.
Чирлĕ выртан Пан хан-пай
Касма хушать пуççене.

* Хĕвне.

— Йăпар пуçне хам касап,
Шалча çине хам çакап,—
Хаярланать халь Нукар.
Шуйттан çемйи хыпăнсах
Çĕçĕ хăйраççĕ, тирĕк çăваççĕ,
Пысăк ĕç тума шутлаççĕ.
Шуйттан йăхĕ ĕçленĕ чух
Йăпар тăратрĕ пиччĕшсене,
Қашни пĕрер хĕр çаклатса
Тухса вĕçрĕç тамăкран.
Шуйттан урти ĕçе тухать—
Этем вырăнче çил кăна вĕрет.
Щутласа тăма вăхăт çук —
Хăвалаççĕ хыçалтан.
Хуса кăна çитмеллеччĕ —
Йăпар ушкăнĕ чикĕ урлă,
Тухатнă тинĕс леш енче.
— Ну, Йăпар!
Пурнас такана пĕтертĕн,
Виçĕ хĕре вăрларăн.
Тăхта, кунпа ĕç пĕтмест,
Тĕл пулатпăр пурнăçра,
Халех саклата хур пуçна!
— Çын валли шăтăк чавиччен
Ху кукăрруна кур.
Пуçа саклат ыйтан пулсан
Малтан сан пуç пулать каска пуканьǃ
Атте пилĕ çĕре ӳкмест,
Тăшман ĕмĕч мана çитмест! —
Пĕлтерет Йăпар.
Виçĕ каччă, виçĕ хĕр
Утаççĕ хăйсен çулĕпе.

3

Тинĕс айлăм кукринче
Хитре Саваш хулинче
Тарвел патша çемйийĕ
Куçа илĕртен чечек пек
Виç хĕр ача ӳстернĕ.
Ӳссе çитсен виç кунтан
Çемье путнă хуйăха.
Выртсан ыйăхĕ килмен,
Тăрсан ĕçлесси килмен,

Кунпа çĕре чухламан,
Аша çунтарнă вутпалан.
Унтан ыйтнă, кунтан ыйтнă —
Никам пĕлекен пулман.
Çӳле кайни, çĕре кайни —
Хĕрсем çухалнине курман.
Юмăç пăхнă, шухăшланă —
Хĕрсем ăçтине чухламан.
Пуçелĕк панă,
Çăл питĕрнĕ —
Хĕрсем çинчен тĕлĕк те курман.
Шанăçа çухатнă патша
Шур хут çине çырсах:
«Ман хĕрсене тупакана
Мĕн ыйтнине парăттăм,
Тупаканăн кăмăль пулсан
Хамăн кĕрӳ тăвăттăм»,—
Хыпар тăвать патшалăха.
Патша кĕрӳшĕ пуласшăн,
Патша парни илесшĕн
Пин-пин çын хыпăнать,
Çĕр-шыв тавра çавăрнать.
Çӳле пăхаç — çӳл инçе, çитеймеç,
Çĕре пăхаç — çĕр хытă, кĕреймеç,
Шыва пăхаç — шыв тарăн, анаймаç,
Хĕрсем куçа курăнмаç.
Хыпăнсан та, çунсан та — усси çук,
Хĕрсем çинчен хыпар çук,
Тупăнасси шанăç çук.
Уйăх иртни, çул иртни
Тупас шанăç çухалсан —
Кĕтмен-шутламан çĕртен
Виçĕ хĕрпе виçĕ каччă
Тăнă патша умĕнче.
Патша хăйне ĕненмесĕр,
Куçне шăлнă, сăмсине чĕпĕтнĕ,
Куç умĕнче, тĕлĕкре мар
Хăйĕн виçĕ хĕрĕпе виçĕ каччă
Тăнă уйăхăн çуталса.
Патша ним тума аптраса:
Виçĕ каччa çамкисенчен чуп туса
Тăрататъ хăйĕнчен сылтăма.
Виçĕ хĕрне куçĕсенчен чуп туса
Тăратать хăйĕнчен сулахая.
Виçĕ каччă-пĕр тăван

Хыпăнмасăр сăмах май
Пĕлтереççĕ курнине,
Пĕлтереççĕ çăлнине.
Чун хĕпĕртет, куç çиçет,
Тарвел патша чунĕ хĕпĕртет,
Виçĕ каччă-пĕр тăванран:
— Мĕн кирлине ыйтăр,—тет.
Виçĕ каччă-пĕр тăван
Пилĕк таран авăнса:
— Пире ним те кирлĕ мар,
Санра сывлăх пултăрччĕ,—теç.
— Сывлăх суннăшăн тав сире,
Турă ан пăрахтăрччĕ сире.
Хĕрсем çухални эрне иртсен
Пĕтĕм халăх пĕлмелле
Эпĕ сăмах парсаччĕ:
Ман хĕрсене тупана
Ыйтнине пама пулсаччĕ,
Тупакан кăмăлĕ пулсан
Кĕрӳ тума пулсаччĕ.
Хам сăмахран хам тухмас,
Хамăн чыса çухатмас,
Халăхран намăса курмас.
Эсĕр манпа килĕшсен
«Атте» теме сăмах тупăр.
Пурнăç урапи çавăрăннă май
Тен, хăшĕ те пулсан
Патшалăх пуçне тăрăр.
Ана-кăна шухăшлама
Виçĕ кун та виçĕ каç.
Инкек курса нуша иртсен,
Пыл чĕресне пӳрне чиксен
Чĕресне алла илес килет.
Патша кĕрӳшĕ эс пулсан та,
Йăпар сывă, чĕрĕ пулсан
Патша пуканĕ лекмест.
Пĕр тăван Йăпар пиччĕшĕсен
Шухăш-туйăм пăтранать,
Кашнин патша пулас килет.
Йăпара савса пуç таяс чух
Йăпар шăтăкне чавма шутлаç.
Виç кун пурăнсан, виç каç иртсен
Йăпарăн аслă пиччĕшне чĕнсе
Патша мĕн шутланине ыйтать:
— Сирĕн хĕре юратса

Алăра йăтмашкăн пулап,
Анчах ăна парне пама
Ман ни кĕмĕл çук, ылтăн çук.
Хаклă парне памасан
Хĕр куçĕнчен мĕнле пăхас?—
Ку сăмахсене илтсен патша
Тĕлĕнсе пуçне пăркалать.
— Ниме тăман япалашăн
Кулянса вăйна ан пĕтер.
Ылтăнĕ те, кĕмĕлĕ те
Манăн кĕлет туллиех,
Хăшне саван, хăшне илен —
Ил те, кай та парнеле!
—Çук,—тет Йăпар аслă пиччĕшĕ,—
Сирĕн хисеплĕ ятăр хушать,
Сирĕн хĕре манран парне пултăр,
Никам алпа тытманни,
Никам халиччен курманни,
Шуйттан кермен клетĕнчи çитти,
Хĕвел-уйăхла çуталаканни.
Шуйттан кермен кĕлет уççине
Йăпар тупса кĕме пултарать,
Йăпар кăна илме пултарать,
Вăл эсир кайма хушасса кĕтет.
Патша ăна-кăна шутламасть,
Халь Йăпара чĕнтерсе
Хĕвел-уйăхла çутлакан çитти —
Йăпар пиччĕш ыйтнине —
Тупса килсе пама ыйтать.
Йăпар мĕншĕнне чухлать,
Йăпар хăрама çуралман,
Хĕвел-уйăхла çутлан çитти тупма
Йăпар вăрăм çула тухать.
Уй-хир, вăрман, сăрт-ту урлă каçса
Нумай кайри, сахал-и —
Çитрĕ Пан хан-пай мул кĕлетне.
Хĕвел-уйăхла çутлан çитти илсе
Килме тухрĕ çула.
Мĕнле çитрĕ, мĕнле уççи тупса çитти илчĕ—
Пĕр Йăпар кăна пĕлет.
Йăпар чикĕ урлă, тухатлă тинĕс урлă каç
Шуйттан çитрĕ, касма çук:
— Тăхта, Йăпар! Улталарăн,
Пурнас такана пустартăн,
Виçĕ хĕре вăрларăн,

Ман вăрттăнлăха пĕлсе
Халь ниçта çук çиттие вăрларăн!
Çитти витĕнсе выртакан
Ĕмĕр ыйăхран ан тăтăр!—
Ылханса кăшкăрать шуйттан.
Йăпар хăлхана та чикмерĕ,
Шав малалла талпăнчĕ.
Куçа хупса иличчен,
Пуçа шухăш киличчен
Çитсе кĕчĕ патша çуртне.
Алри çиттие курсан
Куранăн куç-пуç чалкăрчĕ.
Йăпар сывă, чиперне курсан
Аслă пиччĕш хуралса сăнне çухатрĕ,
Пĕлтерчĕ вăталăх пиччĕшне.
Савăннипе тĕлĕнсе патша чĕнет
Йăпарăн вăталăх пиччĕшне.
— Сирĕн савнă хĕрĕре
Чун-чĕререн юратап,
Чун-чĕререн юратнине пĕлтерме
Парне пама ни кĕмĕл те ни ылтăн çук,—
Хуравлать патша ыйтăвĕ çине
Йăпарăн вăталăх пиччĕшĕ.
— Ылтăнĕ те, мерченĕ те —
Мĕн кирлийĕ пурте пур.
Пурлăх клетĕнчен ил те
Пулас мăшăрна кайса парнеле,—
Кăмăлтан пĕлтерет патша.
— Çук, ырă аттемĕр,
Пулас арăма ман парасчĕ
Çур çĕр тĕлĕнче кун тăвакан
Хĕвел-уйăхлă хушпу.
Кун пек хушпу пуррине
Пĕр Йăпар кăна пĕлет.
Хĕвел-уйăхла çутлан хушпу патне
Йăпар ярасса кĕтет.
Патша чĕнет Йăпара,
Хĕвел-уйăхла çутлан хушпу патне
Кайса килмешкĕн ыйтать.
Нумай халапланса тăмасть—
Йăпар тухать вăрăм çула.
Йăпар хăрама çуралман,
Мĕн ыйтнине тумалла.
Сахал кари, нумай-и,
Хĕлле-и вăл, çулла-и,—

Пире пёлме кирлĕ мар,—
Çитет пурлăх кĕлетне,
Вăталăх пиччĕш ыйтнине —
Шуйттан курса сисиччен
Илсе тухать хушпуне.
Пĕр хыпăнса, тăхтамасăр,
Ывăннине пăхмасăр
Шав çула кĕскетет.
Тухатлă тинĕсе çитсен,
Чикĕ урлă каçса çитсен
Шуйттан кăшкăрать хыçран:
— Тăхта, Йăпар!
Ман пурлăха çаратнăшăн
Пуçу çитмест, чуну çитмест,
Пур пĕр сана тавăрап.
Ман хушпăва тăхăнакан
Çутă тĕнче ан куртăр!
Йăпар хăлхана чикмест —
Тапаланать малалла.
Патша кил-çуртне çитсен,
Йăпар хушпуне курсан
Кам куракан ал çупать,
Тĕлĕннипе пуçне сулать,
Йăпара ырлăх-сывлăх сунать.
Аста алă-урана
Ырăпа асăнса пил сунаç.
Йăпар сывă, чĕррине курсан
Пиччĕшсем тата тăвăнса çилленеççĕ.
Çиллĕ шăртне ниçта хураймасăр
Эрнипеле чирлеççĕ.
Патша черечĕпе Йăпара чĕнет:
— Хĕре юратса кĕрӳ пуласшăн-и?—тет.
— Ырă çыннăм, ырă атте пул,
Ырă юрату пĕрре пулмалла.
Эпĕ сан хĕре юрататăп.
Сан хĕр мана юратать-и?
Ун чĕринче мĕн?
Пĕччен эпĕ юратни
Пурнăç илемне кӳмест, тĕнчене кичем.
— Чăнне калан эс, ывăлăм,
Кашнин чĕринче юрату пĕрре пулмалла.
Хам хĕртен хам ыйтса пăхрăм,
Ун чĕринче халĕ эсĕ кăна,
Паян килĕшсе пĕр-пĕрне алă тытар.
— Хирĕçместĕп,—тет Йăпар,—

Мĕн виличчен пĕрле пулар.
Анчах ман çук ăна валли парне,
Аслă пиччен пек çуталан çитти,
Вăталăххин пек çуталан хушпу.
Çапла çара алăпа пырсан
Пăшăрханмĕ-ши сан кĕçĕн хĕр ачу?
Мĕн калăп хĕрӳ ыталасан?
Ăçта чикĕп пуçа намăсран?
Паян ман çула тухмалла,
Юратса ман хĕре парне кӳмелле.—
Йăпар сăмаха татса
Тухса утрĕ вăрăм çула.
Сахал кар-и, нумай-и —
Çул çӳрекен хăй чухлать.
Сăрт-ту тăвайкки тар кăларать,
Çырма-çатра шутлаттарать.
Йăпар мул кĕлетне кĕчĕ,
Шуйттан шăпах тĕл пулчĕ.
— Лекрĕн,—терĕ Пан хан-шуйттан,—
Уй пăрçи пек пĕрре сикрĕн, иккĕ,
Халĕ ĕнтĕ эс манран
Қаçару пуласса ан ĕмĕтлен.
Айăпсăр такана пусса шаритленĕ пек
Паян сана пусса шаритлеп.
— Шуйттан патши, ăнне калан,
Ухмахла ĕлĕк эпĕ пулнă,
Анланман-мĕн пурнăçа.
Халĕ ĕнтĕ, ăнах, ăнлантăм,
Пурнăç урапи чуппине курап.
Вилĕм çинчен шутлани пек
Çухатнă тахçан ыйăха,
Çунан çурта ирĕлнĕ пек
Қуллен çунса ирĕлеп.
Ытла кун пек асапланиччен
Хамах сан пата килсе
Парам терĕм чунăма.
Ман чун сана килет пулсан
Тавра курăнмалла çырса хур;
Эс мĕн тунă, халь мĕн тăван,
Ху ăсупа-и, кам ăспе
Çут тĕнчере пурăнан,
Тавралăх юнне ĕçен?
Паянхи çак мул кĕлечĕ
Мĕнле майпа вăл пуян?
Ху алпа ĕçлесе е куççуль тăктарса

Тĕнчене тăран пăхăнтарса?
Иртен-çӳренсем вулаччăр,
Сан пурнăçна ылханччăр.
Эсĕ камне, эс мĕнлине
Куç умĕнчи пек курччăр.
Йăпар вилĕмрен хăрамасть,
Айăпсăра хĕç витмест.
Ан ман, Йăпаршăн — мулу, чуну та çитмест!
— Юрĕ, Йăпар, эсĕ чее те чăпар,
Сана та, мана та вилĕм ан килтĕр,
Каялла чак çичĕ утас,
Мĕн кирлĕ сана, мĕн ыйтан?—
Халапланать шиклĕ хан Пан-шуйттан.
Мул кĕлечĕн алăкне уçсан
Йăпар пăхать хăйне мĕн кирлине.
Мĕн кăна çук — куç-пуç сикет,
Кăмăллани Йăпарăн нимĕн çук.
Пĕр кĕтесре лăпăра
Симĕс кайăк ларнине асăрхать.
Ун-кун пăхса тăмасăр
Лăпăран кайăка кăларать.
Шуйттан:— Кăларма тăхта,—теччен
Симĕс кайăк куçран çухалать.
Йăпар шуйттан мул клетĕнчен
Ним илмесĕр тухса утать.
Чикĕ урлă, тинĕс урлă каçсан —
Симĕс кайăк Йăпар аллинче.
Патша çуртне çитсе кĕрсен
Кайăк никама тĕлĕнтермен;
Симĕс кайăк симĕс кăна,
Хĕвел-уйăхла çутлан çитти мар,
Хĕвел-уйăхла çутлан хушпу мар,
Хĕпĕртесе савăнмалли мар.
Патша йăхне, патша йышне
Намăс кăтартмалли кăна,
— Мул клетĕнче унтан хитри пулман-и?—тесе
Йăпара ярасшăн парне патне.
— Пусăхласан кăмăллă çын пулмасть,
Килĕштермесен ан паччăр мана хĕр,
Паман хĕре пусмăрласа илмес,—
Татнă сăмаха Йăпар.
— Ман хĕрсене вилĕмрен çăлса
Пурăнма пурнăç пилленĕ.
Ыр пиллĕмпе хам пиллем.
Хам сăмаха улăштармасăр

Виçĕ качча-пĕр тăвана
Хам хĕрсене качча парам.
Хастаррине, Йăпара,
Туйсем иртсен, вăйăсем иртсен
Хам ватăлăха тухса
Йăпара тĕп вырăна хăварам.
Туй тумашкăн хатĕрленер,
Мĕн çитменне хатĕрлер,
Сим пыл, шерпет юхтарар,—
Пĕлтерет Тарвел патша.

4

Лара-тăра пĕлмесĕр
Йăпар парне шырама чупать.
Ир те, каç та килте çук,
Юратмашкăн вăхăт çук.
Тарвел ĕмпӳ хĕрĕсем
Хĕпĕртесе-савăнса
Çӳреç чечек пахчинче,
Вăтанмасăр, ютшăнмасăр —
Хыçра Йăпар пиччĕшсем.
Тарвел патшан кĕçĕн хĕрĕ,
Пурĕ юратан Кулиме,
Ик çӳç хĕрри кăтралли,
Çӳхе тута-йĕрлчелли,
Ик пит çмарти путанни,
Мăшăр çăлтăр хура куçли
Пĕр кашăк шывпа çăтмалли,
Ютран килнĕ патша йăхне
Савăнтарнă сăнĕпе те
Савăнтарнă пĕвĕпе.
Тарвел патшан хĕрĕ Кулиме
Ашшĕнчен пĕр уйăрăлмасăр
Патшалăх ĕçне тума пулăшать,
Ютран килнĕ патша ывăльсене
Вăтаннăн пулса сăнать.
Ютран килнĕ ĕмпӳ ывăль
Хура çĕр хурчĕ Йăпартан
Якарах та япшакрах,
Хисеплĕ те чыслăрах,
Мăшăр тума вăхăтлах.
Йăпар тăван пиччĕшсем
Çунан хĕме тивертеç,
Кулиме пуçне пăтратса

Йӑпар чунӗнчен сивӗтеҫ.
Йӑпар тӑван пиччӗшсен
Пуҫӗсенче пӗр шухӑш:
Йӑпар йышра пулмасан,
Кулиме юта качча тухсан
Ӗмпӳ пукань юлать пиччӗшне.
Ӗмпӳ креслине ларас пулсан
Йӑпара йышран ҫухатмаллах,
Юратан хӗрӗн шухӑшне
Ют патшалӑх енне сирмеллех.
Ир те, каҫ та Кулиме пуҫне
Шухӑш-ӗмӗт ҫуратаҫ,
Ҫемҫе, ӑшӑ сӑмах-юмахпа
Ют ӗмпӳ ывӑлне ырлаҫ,
Ырлӑх-пиллӗхе сунаҫ.
Ҫамрӑк хӗрӗн ӑс пӑсӑлать,
Йӑпар асӗнчен тухать.
Ют патша ывӑль — Армет —
Хӗр пуҫӗнче ҫуралать.
«Чун юратнӑ Армет!
Мана чунтан юратсан
Ҫакӑ ҫитес тушма кун
Атте патне вӑрҫпа тух.
Вӑрҫӑпа тухса чармасан
Хура ҫӗр хурчӗ Йӑпара
Атте мана ирӗксӗр
Пусмӑрласа качча парать.
Чӑн юратан пулсан мана
Ирӗксӗртен ҫӑлса ху патна ил», — тесе
Ҫырса пӗлтерет Кулиме.
Ир пулать те, кун пулать,
Кам мӗн шутлине кам пӗлет?
Патша йышӗ савӑнса
Туй тумашкӑн хатӗрленет.
Сим пыл саркавайра юрлать,
Шерпет пичкере ташлать.
Паян лӑпкӑ, тушма кун:
Хӗвел кулать, ҫил лӑпкать,
Ӗмпӳн чаплӑ туйне тума
Тӑван-хурӑнташ пуҫтарнать,
Патшан аслӑ сӗтел ҫине
Сим пыл, шерпечӗ тухать,
Акӑ хай туй пуҫӑнмалла.
Ӗмпӳн ҫывӑх кӑрнатирӗ
Ҫитсе кӗчӗ, хыпарлать:

— Савӑнса туй тумалли кун
Чӑркӑш патши тапӑнать,
Халех хирӗҫ тӑмасан
Чура сӑнчӑр такӑрлать.
— Туй тума тӑхтамалла,
Ҫӗр-шыва сыхлама тӑмалла!
Пулас ман кӗрӳсем,
Қам паттӑрлӑх кӑтартать,
Ҫавӑ ман пилӗме илет!—
Хыпарлать ёмпӳ-патша.
— Хӗҫҫи-сӑнни ҫивӗч пулсан
Пӗрре тапса вӑйпа сулма
Тӑмасть Чӑркӑш патша пулкки!
Пире итлеме хушса
Пар эс пире хӗҫлӗ ҫын пулкки?
Эпир кахал йӑхӗнчен мар,
Укантейӑн аслӑ ывӑльсем,—
Мухтанӑ Йӑпар пиччӗшсем.
Қаланӑ та ӗҫ тунӑ,
Пӗрер хӗҫлӗ ҫын пулккипе
Пуҫӗсене каҫӑртса,
Хӑйсене питех мӑнаҫлӑн тытса
Хаяр вӑрҫӑн ҫапӑҫу хирне
Йӑпар пиччӗшӗсем утнӑ.
Вӑрҫӑ хирне ҫитнипе
Юнлӑ ҫапӑҫу хӗрет;
Тӑшман аҫа-ҫиҫӗм ҫунтарса
Хӗҫлӗ ҫын пулкне хӗсет.
Хӗҫлӗ ҫын пулкӗсем саланать.
Йӑпар пиччӗшсем ун-кун пӑхса,
Тыткӑна лекес мар тесе
Ёмпӳ-патша ҫуртне ҫитеҫ:—
— Тӑшман вӑйлӑ, ҫӗнес ҫук,
Ҫут тӗнчере пурнас ҫук.
Айӑпсӑр чуна париччен
Авланса арӑма курас!
Тарса хӑтӑлма май пур чух
Вӑрман-ҫырмана тарас!
— Тӑхтӑр, тӑван пиччесем!
Ан хуйхӑр-ха, Тарвел ёмпӳ!
Ху ҫуралнӑ ҫӗр-шывра
Ма вилмесӗр вилӗ пулмалла?
Тӑван ҫӗр-шыв илемне,
Тӑван ҫӗр-шыв пуянне
Хирти хӑравҫӑ куянла таракана

Мĕнле çĕр йатса тăмалла?!
Çук, хăравçа кун-çул çук,
Тăван çĕре тăшмана парас çук!
Нарута чĕнме ирĕк пар,
Полк-полк пĕрлешме ирĕк пар,
Вăрçă хирĕнчи çапăçу паттăрне
Асăнмалăх парне пар...
Ман сăмаха итлесен,
Пурĕ пĕр шутлă пулсан
Тăшмана çĕнме пулать ним мар!
— Сана ирĕк, Йăпар!
Намăс ан кăтарт, пурăнар,
Хамăр çуралнă çĕр-шыва
Тăшман кулли тăвар мар,
Ĕмĕр тăршшипе сыхлар!—
Алă тытса, чăмăртаса
Сăмах парать Йăпара Тарвел.
Йăпар пухать халăха,
Пĕлтерет пысăк та йывăр хуйăха:
— Тăван пахча пек ăшши çук,
Вĕлле хурч пыль пек тутли çук.
Ҫам ăшша юрататать,
Ҫам хурт пылне сават,
Çав тăван халăх ывăль пулать.
Тăван халăх ывăль тăван çĕре сыхлать.
Ҫам тăван çĕр-шыв сыхлăхĕнчен пăрнать,
Çав пĕтĕм халăх тăшманĕ пулать.
Хăравçă мулкача кун-çул çук,
Хăравçă чуна пурнăç çук,—
Пурне те пĕлтерет Йăпар.
Пур маттура, паттăра пухса,
Пĕр пичке эрех те ĕçме-çимелли илсе,
Палнай çеммипе юрласа
Çитрĕç вăрçă хирĕн чиккине.
Эрех пичкине варнчен касса
Икĕ эрех каткилле тăвать,
Палнай кĕвĕпе кĕвĕлесе
Ĕçсе-çиме, вăрçмасăр савăнма хушать:
— Эпĕ сирĕншĕн, сирĕн ачăрсен
Пуласлăхĕшĕн кĕретĕп,—тет,—вăрçа.
Чăркăш патша салтакĕсем
Урра! кăшкăрса сикеççĕ кунта.
Йăпар хура урхамахĕ çине утланса
Пĕлĕте кармашса илет,
Çÿлте, пĕлĕтре вĕçнĕ чух

Мĕнле хĕçĕпе сулласа хĕреслесе касать,
Çавăн пек тăшман çарĕ туранса ӳкет.
Пирмет çырми пĕвенсе
Çын юнĕпе юхать.
Йăпара пулăшма тăнă маттурсем
Чăркăш патшан Армет атаманне тытса
Минтер пекех çемçетсе
Урхамахĕ çумне çыхса яраççĕ киле.
Чăркăш тăшман çарне çĕнсе
Йăпарпа Йăпар пиччĕшсем
Ĕмпӳ-патшаран пурнăç парни илеççĕ.
Чун савăнать, чĕре сикет,
Тата паттăр пулас килет.

5

Хĕрĕх кун та хĕрĕх каç
Пĕр канмасăр туй сикет.
Тарвел ĕмпӳн виçĕ хĕрĕ
Укантей ывăльсене качча тухат
Пĕрре пăрланнă сив чунпа
Кулиме Йăпара савмасть.
Минтер пек çемçетнĕ Армете
Кулиме асĕнчен ямасть.
Туй сикет те юр юрлать,
Кулиме Арметшĕн ăшне çунтарать.
Чăтаймасăр, ютшăнмасăр
Арметпе вăрттăн çыру çӳретет.
Туй иртсен тепĕр ирпе
Симĕс кайăк юррипе
Йăпарпа Кулиме вăраннă,
Хыпăнмасăр, васкамасăр
Тарвел ĕмпӳ патне çитсе
Ир пилĕ илме утнă.
Кулимепе Йăпара курсан
Ĕмпӳ-патша аса илчĕ.
Хĕре хаксăр парне кӳнине,
Хăй пăшăрханнине кăтартмасăр
Çапах çапла сăмах турĕ:
— Çут çанталăк тăвата енлĕ,
Тăвата ене арçынпа хĕрарăм тăрать.
Килет вăхăт, çитет кун —
Арçынпа хĕрарăм пулаççĕ тан.
Вăл кун килсе çитиччен
Йăпшăнса та лăпчăнса

Пурăнар кайăк юррипе.
Вăхăт çитет, кун килет,
Тен, çĕр-шыв хуçи пулма килет.—
Патша хĕрĕ Кулиме
Сăмах тумасть никампа,
Сивĕ пăрла чуна кăтартмасăр
Юратнăн Йăпар çумне йăпшăнать,
Чăркăш патшан Арметне
Мĕнле вăйпа, мĕнле майпа
Çĕннине пĕлесшĕн хыпăнать.
Йăпар ăна-кăна чухламасăр
Çумри арăм — хам чун тесе,
Çумри арăм — эп хам тесе:
— Ман чун усси кĕпере,
Ман вăй çири кĕпе-йĕмре,—
Ыталаса чуп туса,
Арăма чун-чĕререн шанса
Йăпар вăрттăнлăха парать.
Кулимене çакă кирлĕ,
Ĕмĕтленнĕ тахçанах.
Ирпе тăнă-тăманах
Патшан тарçи-стрепкисем
Мунча хутса пултараç.
Кулимепе Йăпар
Хутнă-пулнă мунчана каяç;
Çири кĕпе-йĕме хуса
Аш мунчара çапăнаç.
Патша тарçи-стрепкисем
Йăпар кĕпе-йĕмне тĕспе улштараç.
Мунчаран тухнипе пĕрле
Кулиме савăнса хĕпĕртет.
Йăпарăн чун уссиллĕ кĕпене,
Йăпарăн вăй тытан кĕпе-йĕмне
Армете ярса парать,
Хăвăртрах вăрçăпа тухма ыйтса
Вăрттăн çыру вĕçтерет,
Армет арĕм пулма килĕшет.
Кун иртет те каç иртет,
Йăпар пиччĕшсен, патша аслă хĕрĕсен
Тухса кĕни курăнмасть,
Тăрса тухни палăрман.
Аслă хĕрпе кĕрӳшсене
Патша кĕтсе илеймен.
Мĕншĕн хĕрпе кĕрӳшсем тăманнине
Никам чухласа илеймен.

Нумай шутласа тăмасть—
Йăпара чĕнтерсе илет:
— Мĕн пулнă-ши хĕрсене,
Мĕн пулнă-ши кĕрӳсене?
Виççĕмĕш кун ыйхăран тăраймаç.
Пĕтĕм ĕçĕн вăрттăнлăхне
Пĕлетĕн эсĕ кăна—
Сăмах-юмах пуçăнмаллаччĕ —
Пырса кĕчĕ кăрнатир.
— Чăркăш патша вăрçăпа
Тухнă тет паян ир.
— Атте-патша, эс итле,
Ман пиччесемпе хĕрӳсем вилмен,
Тăшман пил-ылханĕпе
Вăрăм ыйхă çывăраççĕ.
Пĕр-пĕр çĕре илсе хурăр,
Халь шутлама вăхăт çук,—
Пĕлтерет хыпăнса Йăпар.
Йăпар нумай шутласа тăмасть,
Маттур-паттăрсене пухса,
Ĕçсе çимеллипе эрех илсе
Палнай çеммипе тухать хире.
Вăрçă хирне çитеспе
Эрех пичкине варринчен касать хĕçпе,
Хĕç паллине те илмест пичке.
Урхамахĕпе сикме шутлать пĕлĕте,
Урхамахĕ те икĕ ури çине тăнисĕр
Йăтăнаймасть çӳллĕ.
Йăпар вара халсăрланса
Малалла кайма хушать маттурсене.
Йăпар маттурĕсем парăнаç,
Армет аманнă Йăпара хăй аллипе тытса
Татăкăн-татăкăн тураса тултарать миххе,
Тулли миххе урхамахĕ çумне çыхса
Асатать çакса хире.
Чăркăш патша ывăль Армет
Тарвел патшалăхне çĕнсе
Ларать Тарвел ĕмпӳ-патша вырне.
Тарвелпе арăмĕн куççене шăтарса
Хупать чул нӳхрепе,
Йăпарăн ашшĕ-амăшне
Пилĕк таран чĕрĕ çи-пуçпа
Çĕр çине таптаса лартать.
Армет Кулимепе юратса
Мăшкăл тăваççĕ этемсене.

6

Хирсем урлă, уйсем урлă
Йăпар лаши хыпăнать.
Вун пĕр хĕр ашшĕн алăкне
Тарлă кăпăкпа çитет.
Йăпар урхамахĕ пĕлет,
Йывăç-курăк патшалăхĕн
Тем тесен те тем те пур:
Çиес тесен — çитерет,
Выртас тесен — вырттарать,
Çыврас тесен — çывратать,
Влерес тесен — вĕлерет,
Тăрас тесен — тăратать.
Ăна çитес тĕнче çук,
Ăна çитен мул та çук.
Йăпар лаши пăхкалать,
Çитмĕл хăлаç çӳллĕшне
Сикме тăрать — сикеймест,
Кĕçенет те тапăртатать:
— Часрах уçма тухăр,— тет,—
Йăпар вилнĕ, сыватăр,— тет.—
Тапăр-тапăр-тапăртак!
Эпĕ сикниййĕ мĕн хак?— тет.
Урхамах кĕçеннине илтсе,
Урхамах тапăртатнине илтсе,
Пулăшу ыйтнине сиссе
Вун пĕр хĕр харăссăн,
Сиксе тухнă васкавлăн.
Йăпар хутаçрине курсан
Йăпăр-япăр хыпăнса
Михри мĕн пур татăка
Çын кĕлеткиййĕ туса
Вил шыв сĕрсе тĕс кĕртрĕç.
Чĕр шыв сĕрсе сыптарсан
Йăпар ура çине тăчĕ.
Нумай çывăрнăн карăнкаласа
Малтанхинчен ытларах
Хăйĕнче вăй пуррине туйрĕ.
Чун кĕрсе ура çине тăрсан
Йăпара хĕрсем патне юлма ыйтаç.
Йăпар юлма килĕшмест,
Пурнăç парса чун панăшăн
Чун-чĕрепе тав туса
Çул кăтартса ăсатма ыйтать:

14. Улăп халапĕсем.

— Вăйпа туслă пулас çук,
Кăмăла хирĕç каяс çук.
Эп юратсан вăл юраттăр,
Эпĕ савсан вăл савтăр,
Эп макăрсан вăл макăртăр.
Пĕр хавассăн, пĕр кăмăллăн
Халапланса-пуплесе
Хĕрсем Йăпара юратса,
Малтанхи урхамахне, хĕçне парса,
Алăк уçса, çул кăтартса
Çул тăваткалне çитиччен
Вун пĕр хĕр пĕр хĕр пек
Йăпара çула ăсатаç.

7

Йăпар сывă та чĕрĕ,
Чун ыратать, пуç шутлать.
Тăван çĕр-шыв тăрăхĕнче
Мĕн пулса иртнине курать.
Ыр çын тени çын пултăр,
Ял-йышшăн тăван пултăр.
Çын тени çын пек пултăр,
Савап текен чĕр чуна
Тач пĕлмесĕр ан шантăр.
Ир пуçласа сĕм çĕрлеччен
Йăпар çавăрнать таврана,
Мĕн курать, мĕн илтет —
Ыраттарать чĕрĕ чуна.
Армет патшана ларнăранпа
Çĕнĕ тĕнче, çĕнĕ пурнăç йĕркере.
Кам шыв ĕçет — шыв укçи,
Çула тухнăшăн — çул укçи,
Пĕве-кĕпершĕн — кĕпер укçи,
Хĕвел çутишĕн — хĕвел укçи
Пуçтарать кашни этемрен.
Çĕрпе усă куранран — çĕр тырри,
Вутă çунтаранран — вут тырри
Хăйпăтать кашни кил-йышран.
Эх, пурнăç, мĕнле ку?
Янтă мул-пуяна курса
Çын тени хăйне хăй сутать,
Янтă мул-пуяна хапсăнса
Тăван ял-йыша сутать.
Çĕнĕ ĕмпӳ — çĕнĕ йĕрке,

Тăван ял çынни тванне маннă,
Хакне тăман мул-пуяншăн
Тăванне чĕррĕн çĕре чавса хурать.
Эх, пурнăç, мĕнле ку?
Ыйхăран тăрать ахлатса,
Кун каçать куççульпе пит çуса,
Çиме тăрать — çиме çук,
Парăм панă хан Пана.
Канма тăрать — канма çук,
Çурăм çинче тарпа йĕплĕ хул кăна.
Хĕвел пăхмасть савăнса,
Уйăх тухмасть çутăлса.
Аçта çитен — макăру,
Аçта пынă — ахлату.
Хан Пан тени ирĕк панă
Турхансене ашкăнма,
Хĕвел-уйăхран мăшкăлламалла.
Анчах хĕвелĕ çӳлте,
Кармашсан та хул çитмест.
Уйăх патне хăпарĕччĕç —
Çӳллĕ пусми те çитмест.
Ирĕксĕртен килемей
Хĕвел-уйăха пăхăнма тивет.
Хамăр тутă, пуян пулсан
Чухăн-выççи курăнмасть.
Çĕнĕ патшан çĕн йĕркипе
Айăп çукне айăп тупса
Такан туса çакмалла,
Айăп çукне айăп тупса
Этем пуçне касмалла.
Тăхăр ял хуçи турхан юрлать,
Виç ял хуçи çĕрпӳ ташлать,
Хан Пан вăй-хал парса астарать,
Тăван тăвана пуç çапать.
Йăпар çитет Ийпен ялне,
Çуралса ӳснĕ атте килне.
Ийпен ялĕ кĕл-кăмрăкра.
Атте кил кĕлне çил вĕçтерет,
Унта-кунта вĕлтрен ешерет.
Атте килĕ сӳннĕ, йĕрĕ çук,
Мăян-вĕлтрен кăна
Çурт-йĕр, кил пулнă вырна пĕлтерет.
Ял-йыш юлнă çур йышпала,
Армет пăвать пĕтĕм чунпала,
Ĕмĕр ĕмĕрлеме шутлать хуçа.

Йăпар çитет Тарвел хулине,
Тарвел хулине ёмпӳ çывăхне:
«Атте, апай чĕрĕ те сывă,
Кăкăр таран çĕр хыттинче.
Хĕвел пăхать, çумăр çăвать,
Кĕр çумрипе хĕл сивви
Чун кăмăлне хуçаймасть,
Пулас телее çухатмасть».
Тарвел ёмпӳ, Тарвел мăшри
Ик пăч-суккăр чул нӳхрепре,
Шутра çуккă пĕтес-вилес шухăш,
Ыр кун килессе кунран-кун кĕтет.

8

«Çуралнă çĕр-шыв пур çинче
Ман ма асапа курас?
Тăван ял-йыш пур çинче
Ман ма вăрмана тарас?
Тăван халăх пур çинче
Ма юта алхастарас?..»
Лашапа сутă тăван улшуçпа
Йăпар кĕрсе килĕшет:
— Ирпе пулăп хура айăр,
Тăрăп сан лаша витинче,
Сутма пасара илсе тух,
Патша кăна илме пултартăр,
Хăрамасăр хакне ыйт —
Сана пулĕ ырлăхĕ,
Мана пулĕ пиллĕхĕ,—
Пĕлтерет Йăпар улшуçа.
Улшуç ĕненмесĕр ирпе
Ирех тухса пăхрĕ витене,
Ĕмĕр лашапа сутă тăвать —
Чĕррине мар, кун пеккине
Хăй тĕлĕкĕнче курман.
Çăмарта пек чăмăр та йăпар,
Хура çĕлен пек йăлтăркка та чăпар.
Улшуç тулли-хавас кăмăлпа
Илсе çитерчĕ пасара,
Кам куран тĕленсе
Айăр тавра çаврăнать.
Илме кăмăл кашнин пур,
Кĕсье çӳхи ĕнсе хыçтарать.

Армет тухнӑ пасара,
Ытараймасӑр ӑйӑра
Илсе кайрӗ патша хӳмине.
Кулиме ӑйӑра курсан:
— Ах, Армет, ӑйӑр мар ку — Йӑпар,
Ан лар ку ӑйӑр ҫине,
Чунсӑр тӑвать иксӗмӗре,— тет.
— Ыран пусса ҫунтарӑр,
Кӗлне ҫилпе вӗҫтерӗр;
Эп каланине тумасан
Пуҫне касса пукан тӑвап,—
Пӗлтерчӗ Армет,
Чӗнсе илсе пиҫира.
Лаша пӑхакан илтсен
Хитре ӑйӑра хӗрхенсе:
— Эх, ҫамрӑк, айӑпсӑр чун,
Сана пусса кӗл туса вӗҫтереҫ.
Саншӑн, айӑпсӑршӑн,
Хам ват чуна парӑттӑм,—
Халапланса ӑйӑра ачашлать.
Чул чӗреллӗ этеме
Мӗн вӑл чуна илесси.
Хусканмасӑр, тапранмасӑр
Айӑр ҫын чӗлхипе калать:
— Хӗрхенен пулсан мана пулӑш,
Мана ваклане чух ман чун
Аш татӑкпе сан уру ҫине пырса ӳкӗ,
Эсӗ кӑтартмасӑр
Сада кайса ҫӗр айне хур.
Сана пулӗ ырлӑхӗ,
Мана пулӗ пиллӗхӗ.
Каланӑ та ӗҫ пулнӑ,
Айӑра пусса ҫунтарнӑ,
Кӗлне ҫилпе вӗҫтернӗ.
Кун иртет-и, каҫ иртет-и —
Армет тухнӑ сад пахчине.
Ҫул хӗрринчен инҫе те мар,
Садӑн тӑваткал кӗтессинче
Ылтӑн улмаллӑ улмуҫҫи,
Илемӗ ыйтсах хӑй патне чӗнет.
Савӑнипе хӗпӗртесе
Татса ҫиме ӗмӗтленет.
Кулиме ҫакна курсан:
— Ах, Армет, улма мар ку — Йӑпар,
Ана ҫисен чунсӑр тӑвать иксӗмӗре.

— Садра ылтӑн улмаллӑ улмуççи пур,
Ыран касса вутпа çунтар,
Кӗлне çилпе вӗçтерсе яр.
Эп хушнине тумасан
Пуçна касса пукан тӑвап,—
Пӗлтерет чул чӗреллӗ Армет
Пахчаçӑ çине ал тӗксе.
Пахчаçӑ улмуççие курсан
Чӑтаймасӑр куççуль витӗр:
— Эх, чунӑм, улмуççи,
Пӗр айӑпсӑрах сана
Ылтӑн улма тунӑшӑн
Ыран касса çунтарас.
Мӗнле касса мӗнле çунтарас?
Хам касса хам çунтармасан
Ман пуçа касса пукан тӑвас.
Пӑр чӗреллӗ Арметрен
Пур усала кӗтме пулать.
Пуçа килнӗ шухӑшне
Хӑй пӗлнӗ пек тӑвать.—
Улмуççи чӗлхеленсе пӗлтерет:
— Хӗрхенен пулсан мана пулӑш,
Ирпе касса вакланине курма килӗç,
Хӑвна кастараççи, кам касать—
Чи малтан каснӑ турпаса
Аçта ӳкнине сӑна.
Çав турпаса никама систермесӗр илсе
Эсӗ садри кӳлле кайса яр.
Сана пулӗ ырлӑхӗ,
Мана пулӗ пиллӗхӗ.—
Кун иртнӗ те çӗр иртнӗ —
Армет тухнӑ сада,
Сад варринчи кӳлӗре
Симӗс-кӑваккӑн йӑлтӑртатан
Пӗччен кӑвакал аçине асӑрхать,
Кӑвакал илемлӗхӗ хӑй патне чӗнет.
Чуна илӗртен кӑвакал
Кӳл хӗрринчи хӑмӑшлӑха кӗрет.
Армет çитрӗ кӳлӗ хӗррине,
Кӑвакал ни хӑрамасть, ни тармасть,
Армет тӑсрӗ аллине —
Кӑшт шаларах кӑна шӑвать.
Хӑмсарса пӑхать — кӑвакал лӑпчӑнать,
«Кӑшша!»—тет, кӑвакал илтмӗш пулать.
— Чим!—тет Армет,—

Хăвăрт саланса* пытанса тытам,
Илем кӳрен кайăка
Кулимене кайса кăтартам».
Армет чечек кĕпине хуса
Йăвăç тĕми кутне хурать те
Хăмăш тĕлĕпе сикрĕ кăвакал çине.
Умра кăвакал, ак-ак тытмалла,
Хыпăнмасăр шав шăвать малалла.
Ак тытмалла, шăлпах çыртмалла,
Çук, ал тăснипе шăвать шалалла.
Кӳлĕ урлă каçасси инçе юлман,
Кăвакал тăпăрр! силленчĕ те
Армет кĕпи патне вĕçсе тухса
Чип-чиперех пулса тăчĕ этем.
Кулиме сутнă чечеклĕ кĕпене тăхăнса
Йăпар тăчĕ этем пулса.
— Тух хăвăртрах, Армет,
Халĕ иккĕн тахăлар!
Айăпсăр халăха асаплантарнăшăн
Паянтан сана халăхпа суд тăвар! —
Армет кӳлĕрен тухнипе
Чĕркуçленсе айăплăн пуçа чикет,
Хăй мĕнлине чухласа
Халăхран каçару ыйтма пуçлать
Чул чĕреллĕ этеме,
Ыр курасшăн ял-йыша сутана,
Ан кĕт, халăхран каçару пулмасть.

4. Пусйĕкĕтпе Айпике

ПЕРРЕМĔШ ПАЙĔ

Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт
Çур çĕрте выртса çыврать,
Ирхине ирех тăрать.
Тăлăх ача — яш йĕкĕт
Сив шывпа питне çăвать,
Шур пӳспе пусса шăлать.
Тăхăнать шур кĕпе-йĕм,
Хĕрлĕ пиçиххи çыхать.
Шур тăла чăлха çийĕн
Çĕнĕ çăпата сырать.

* Салтăнса.

Тен, таçта каяс тетĕ?—
Хăй васкать, хыпаланать.
Çирĕ ыраш çăкăрĕ
Йӳçĕ тăварпа пусса.
Кĕрекене вăл лармарĕ,
Турăна тайса пуçа
Сăхсăхса мăкăртатрĕ.
Унтан алăка уçса
Пӳртрен тулалла вăл тухрĕ.
Пусйĕкĕт тула тухать,
Хапхана уçса пăхать:
Васкаса анат енчен
Урамра пĕр çын килет,
Нимĕн те çук аллинче...
«Ĕç ăнмасть»,—тĕшмĕшленет,
Çавăрăнать те килет,
Хапхана хупсах хурать.
Пăртакран татах уçать:
Шыв йатнă хĕре курать.
«Икĕ витре чăп тулли
Тăрна куç пек тăрă шыв,
Хĕр хăй те тач шыв пулли —
Çулăм ăнтăр манăн шав...»—
Терĕ те çамрăк йĕкĕт
Утрĕ урампа тухса.
Унăн хыççăн юлчĕ тĕкĕлт!
Хăма алăк хупăнса.
Лем! туса çăвар уçмарĕç
Паллакан ял йыттисем,
Ум-хыçран чупса каçмарĕç
Мăрăлти кушаккисем.—
Кăрăк-карăк тем калаçрĕç
Енкĕ çинчи кураксем,
«Ăнтăр çул»,—тесе ăсатрĕç
Уçă сассăн автансем.
Пусйĕкĕт утать, утать,
Пĕрчĕ курăк та шăтман —
Çитмĕл çухрăм хир выртать,
Утмăл çухрăм сĕм вăрман.
Хăрнă йывăç çеç ларать.
Яш йĕкĕт утса пырать,
Курнă-пĕри пуç таяççĕ,
Тĕл пулсан хĕресченсем,
Пăрăнаççĕ, çул параççĕ
Йывăр çăклă лашасем.

Тапса-сиксе ёрĕхеççĕ
Қаçăр пуç урхамахсем,
Чĕтресе ларса пыраççĕ
Пысăк хырăм пуянсем.
Пусйĕкĕт утать, утать.
Ывăнсан ларса канать:
Çăкăр çиет, шыв ĕçет,
Татах малалла каять.
Пĕр кун утать, икĕ кун...
Араскал пурах пуль ун.
Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт
Утсан-утсан ирхине
Қаснă вăрман кулккине
Ерипен пырса çитет.
Тăлăх ача, яш йĕкĕт,
Виççĕмĕш кун тĕл пулать
Шур сухаллă старике.
Чĕркуçленнĕ ăстарик
Хурăн тункати патне,
Йăпăштик! те йăпăштик!
Нӳрлĕ тунката питне
Чĕлхипе çулать, çулать,
Сусăн кайни палăрмасть.
Старик хаш! хаш! сывлать,
Çăварĕ типнĕ енне
Темĕн те мăкăртатать,
Пусарасшăн та чунне.
Пусйĕкĕт пырса çитет,
Çĕлĕкне пуçран хывса
Хул хушшине хĕстерет.
Пилĕк таран авăнса:
— Аликим-салам! —тесе,
Ват çынна сума суса
Виçĕ хутчен пуç таять,
Унтан аллине тăсать...

Старик

Мĕн çăмăлпалан çӳрен,
Ырă кăмăллă ачам?

Пусйĕкĕт

Ак мĕн çăмăлпа çӳреп,
Асатте, итле, калам:

...Каç выртса эп çывăртăм,
Тĕлĕк курса тĕлĕнтĕм.
Ирхине ир вăрантăм,
Çакă çулпа сĕмлентĕм.

Старик

Ырă пултăр тĕлĕкў,
Ачамкка, ăнтăр ĕçў.

Пусйĕкĕт

Асатте, эс итлесем,
Эппин малалла калам.
Сад пахчийĕнче çĕрле
Эп çўретĕп пĕр хĕрпе.
Çепĕççĕн пике пуплет,
Тути мĕлт-мĕлт! сиккелет.
Витĕр псçпĕ пан улми —
Хĕп-хĕрлĕ пит çăмарти.
Каласнă чухне кулсан
Пăт! путать путăк пулса.
Мăшăр куç — çĕмĕрт çырла.
Ăшшăн пăхать куçăмран
Пулăн тенĕн чун варли.
Çав хĕр тухмасть асăмран,
Сăнĕ каймасть умăмран.
Туйăнать çемçе алли
Ачашланăн çурăмран,
«Пултăрччĕ ман чун варли»,—
Шухăшлап хам ăшăмра.
Çепĕççĕн пуплет чĕлхи,
Чĕкеç чĕлхи темелле,
Сăмах çук каламалли
Тĕсĕ-пичĕн илемне.
Тĕс-питне курсан куçпа
Ытарма хал çук пăхса.
Пĕр кашăк тăп-тăр шывпа
Тейĕн ямалла çăтса —
Çав тери илемлĕ хĕр.
Мĕнле чăттăр чун-чĕре
(Каласассăн пĕр те пĕр)
Юратмасăр вăл хĕре.
Икĕ çивĕт пилĕкрен
Укалла выртать çиçсе,
Ывăça та кĕрĕ тен,—

Пилĕкĕ çинçе-çинçе.
Çав хĕр манăн чĕремрен
Тухмĕ, юлмĕ манăçа.
Лăпкă çамрăк ĕмĕмрен
Çав-çке илчĕ канăçа.
Ват çын путрĕ шухăша
Йтлесе калаçăва.
Чарăнчĕ те кăшт кăна,
Çамрăк тăсрĕ калава:
— Эп сăмах хушса калаçрăм
Тĕлĕкре çав чиперпе,
Ыталарăм та чуп турăм
Уйăх-çăлтăр çутипе
Хĕрĕн сим пыл тутине,
Сисрĕм ăшăм çуннине...
Кĕмĕл уйăх тĕксĕмленчĕ,
Те пире курсах вăтанчĕ:
Шуса пычĕ-пычĕ те
Пĕлĕт хыçнелле пытанчĕ.
Ишĕлнĕн пĕлĕт кашти
Шăпăр-шăпăр! çумăр çурĕ,
Çĕр çинчи хура витти
Лачăкам шыв пулчĕ, шŭрĕ.
Аслати те кĕрр! кĕрлерĕ,
Çĕр чăмăрĕ чĕтрерĕ,
Ŭтĕм-пĕвĕм сăрр! сĕрлерĕ,
Йывăр ыйхăм вĕçрĕ кайрĕ.
Хĕр çумра утса пыни
Тĕлĕкре тăрса çеç юлчĕ.
Çурăмран ачашлани
Çĕрлехи çут уйăх пулчĕ.
Шыраса эп çав хĕре
Килсе тухрăм çак çĕре.
Пĕлĕттĕмччĕ итĕ те —
Пур-ши, çук-ши, асатте,
Çав хĕр çак çут тĕнчере?
Яшăн сăмахне итлерĕ,
Ват çын пуçне силлерĕ.
Çакнашкал сăмах пуçларĕ:
— Пур ун пек хĕр, ывăлăм,
Усравра пурнан хĕр вăл.—
Аллине ват çын çĕклерĕ,
Шĕвĕр пŭрнепе тĕллерĕ.
— Тухнă çулпалан утсассăн,
Унпала эс тĕл пулатăн.

Ват çын темĕн пехиллерĕ,
Кураймарăм, пĕлеймерĕм —
Сисеймерĕм, илтеймерĕм —
Мăкăр-мăкăр тем каларĕ.
Пусйĕкĕт пуç пĕксе тайрĕ,
Ватă çынна хапăлларĕ,
Ытакласа* ăна чуп турĕ,
Ыр канашшăн хыт тав турĕ.
Старике сума суса
Алă пачĕ:—Сыв пул!—терĕ,
Утрĕ мăн çула тухса.

Старик

Анса пытăр утăм çул,
Вăй хушăнтăр çулран-çул...
Пурнăç уттинчен ан юл!—
Ватă çын пуçне сулать,
Кăшкăрса çапла калать:
— Тĕрĕс курнă тĕлĕкÿ,
Çиттĕр шанчăк-ĕмĕтÿ!
Çичĕ тăвăн леш енче,
Пит илемлĕ хулара,
Шур патша керменĕнче,
Тарçă-тĕрçĕ шутĕнче
Çав хĕр пурнать асапра.
Санăн хыт васкамалла,
Хăвăртрах та хăвăртрах
Ут, ывăлăм, малалла,
Вăл хĕре хăтармаллах.

Пусйĕкĕт утсан-утсан,
Çитмĕл çухрăм çĕр кайсан
Шăлтах ывăнса çитет,
Тÿсме çук хырăм выççан
Ана-чик чăрлать, чăпĕтет.
Хырăм выçă пулсан та
Пур пĕр шыв ĕçес килет.

* Ыталаса.

Çиес килет — çăкăр çук,
Ĕçес килет — шыв та çук...
Йĕкĕт ун-кун пăхкалать:
Аслă вăрман хĕрринче,
Хăрнă юман кутĕнче,
Măн тымарăн хўттинче
Ешĕл япала курать,
Ун патне васкав пырать.
Пулнă пăрçа йĕннисем
Илĕртеççĕ ун куçне,—
Тенĕнех: «Татса çисем!»
Пусйĕкĕт силлет пуçне,
Унтан пуçлать юррине:
«Чăмăр-чăмăр пăрçасем —
Пихампарăн куççульсем,
Куççуль нўрпе шăтнă пуль,
Ман телейрен ўснĕ пуль»,—
Юрла-юрла юррине,
Тата-тата йĕннине
Çурса пăрçана çиет.
Пулнă пăрçана çисен
Выçнă хырăм тăранать,
Вăй хутшăннăн туйăнать.
Кăштăм канса йăл илсен
Пирĕн йĕкĕт, Пусйĕкĕт,
Тăрать те татах сĕнккет.
Акă вăл часах çитсе
Хура вăрмана кĕрет.
Хура вăрман ăшĕнче,
Чăнкă çырлă варĕнче
Харсăр чунлă йĕкĕте
Хуп-хура çĕр варринче
Вун ик кашкăр тапăнать,
Çыртса çурма хăтланать.
Пусйĕкĕт усмасть пуçне,
Хыттăн юрлать юррине:
«Çакă пирĕн пăрçасем —
Пихампарăн куççульсем.
Вăрманти выç кашкăрсем —
Пихампарăн йыттисем...
Ыр Пихампар, Пихампар,
Хăвăн йыттуна ху чар!»
Пихампар чĕнсе чĕнмест,
Унăн, тен, хăлхи илтмест?
«Йыттисене» те чармасть,

Тен, чарма куçĕ курмасть?
Пихампарăн «йыттисем»—
Çыншăн хаяр тăшмансем,
Мĕн сиен туман вĕсем!..
Мĕн пур чĕрĕ чĕр чунсем
Упапа кашкăрсенчен
Хăрана чун тухиччен.
Пихампарăн «йыттисен»—
Сĕм тĕттĕмри кашкăрсен
Куçĕсем вутла çунаç,
Чĕрнисем çĕре чаваç.
Кашкăрсем урсах каяç:
Шак-шак-шак! шăлне шаккаç.
Пирĕн харсăр йĕкĕте
Çыртса çурма хăтланаç,
Ахăрашса темĕн те
Хăратмашкăн хăтланаç.
Пусйĕкĕт усмасть пуçне,
Тăсать хаман юррине:
«Вăрманти выç кашкăрсем —
Пихампарăн йыттисем;
Эпĕ çинĕ пăрçасем —
Пихампарăн куççульсем...
Санăн пăрçуна татрăм,
Каçар, тен, йăнăш турăм.
Хырăм выçнăран çирĕм,
Пысăк çылăха кĕтĕм.
Ыр Пихампар, Пихампар,
Манăн çылăха каçар,
Кашкăра çыртма ан пар,
Хăвăн йыттуна ху чар!»

Пихампар чĕнсе чĕнмест,
Унăн, тен, хăлхи илтмест?
«Йыттисене» те чармасть,
Те чарма куçĕ курмасть?
Пихампарăн йыттисен —
Сĕм тĕттĕмри кашкăрсен
Куçĕсем вутла çунаç,
Чĕрнисем çĕре чаваç.
Кашкăрсем пушшех ураç:
Шак-шак-шак! шăлне шаккаç.
Пирĕн харсăр йĕкĕте
Çыртса çурма хăтланаç,
Ахăрашса темĕн те

Хăратмашкăн хăтланаç...
Пусйĕкĕт пуçне усмасть,
Хăранине палăртмасть.

Ах, тамаша! Кĕтĕрет,
Нимĕн уйламан-туман
Çĕр чĕтретсе мĕкĕрет
Паттăр упа-утаман.
Вăрман патакне курсан
Вун ик кашкăр-кашаман
Çăтăрлăха сирпĕнет.
Упа, упа-утаман
Йĕкĕт патне вирхĕнет,
Пирĕн харсăр йĕкĕте
Туртса çурма хăтланать,
Ахăрашса темĕн те
Хăратмашкăн хăтланать.
Асар-писер тытăçу
Упапалан пуçланать,
Питĕ вăйлă çапăçу
Шăп çутăличчен пырать.
Хĕвел тухсан, çутăлсан
Мăн упа халтан каять,
Вăй пĕтнипе сулăнса
Çĕр çине тӳп! йăванать,
Йăванать те шăпланать.
Пирĕн харсăр Пусйĕкĕт
Аслă çултан пăрăнмасть,
Çавăнпа нихçан çĕтмест,
Ваттăн сăмахне итлет,
Çавăнпа ун çул ăнать.
Нумай-и, сахал утсан
Аслă вăрмантан тухать,
Хирте çаплах-ха тусан
Тустарать, тусать, тусать..
Пусйĕкĕт утать, утать,
Самаях тĕнче курать.
Курнă-пĕри пуç таяççĕ
Тĕл пулан ĕçлекенсем.
Пăрăнаççĕ, çул параççĕ
Йывăр çăклă лашисем.
Тапса-сиксе ĕрĕхеççĕ
Кукăр мăй урхамахсем,
Ӳкес пек ларса пыраççĕ
Мăн хырăмлă улпутсем..

Пусйекĕт утать, утать,
Умăн-хыççăн пăхкалать,
Умра хуп-хура çĕлен,
Хăрăк-харăк йывăçсем...
Çаврăнса пăхать хыçне,
Тамаша, ак мĕн курать:
Хăрнă йывăç вырăнне
Ем-ешĕл вăрман ларать,
Хуп-хура çул айккипе
Ылтăн тулă хумханать.
Хирсенче, вăрмансенче
Тĕрлĕрен чечек ӳсет,
Садсенче, пахчасенче
Тĕрлĕрен çимĕç пиçет.
Юр юрлаççĕ кайăксем
Йывăç çулçи хушшинче,
Савăнаççĕ пур çынсем
Савăк юрă илтнипе.
Пурнăç майланса пырать
Пĕтĕм халăх савăнать,
Пусйекĕте тав тăвать.

ИККĔМĔШ ПАЙ

Пирĕн паттăр Пусйекĕт,
Харсăр ача, яш йĕкĕт,
Кун утать те çĕр утать,
Ват çын ăсĕнчен тухмасть,
Яланах пуçра тытать,
Аслă çултан пăрăнмасть.
Вăрăм çулпала утса
Çичĕ тăва хăпарать,
Анаталлине анать,
Çич вăрман витĕр тухать,
Çичĕ хир çипе иртет,
Çичĕ çырмаран каçать,
Унăн шывĕнче ишет.
Çичĕ вăрмантан тухсан
Çавă вăрман айĕнче,
Çичмĕш çырмаран каçсан
Çавă шыв кукăрĕнче
Пысăк кив хула курать,
Тата хăвăртрах утать.

Пусйĕкĕт утать, утать,
Хулана пырса кĕрет,
Пĕр çурт умне чарăнать—
Çук ниçтан кĕме ĕрет.
Патша çурчĕ питĕ чаплă,
Купаланă хыт чулран,
Çурт тавра ем-ешĕл садлă,
Сад картийĕ хурçăран.
Çитмĕл çичĕ кантăклă,
Утмăл ултă алăклă
Патша пурнан шур кермен —
Мĕн чул çын хуман термен
Çак чул çурта пĕтерме.
Кермен тавра тытса тухнă
Чалăш çӳллĕш чул хуралтă,
Сарлакăшĕ меттăртан.
Кил карти çумпе пăшаллă
Пин-пин салтак хуралта.

Шурă чул çурт мал енче
Йăлтăр-йăлтăр чӳрече,
Кантăк витĕр хĕр пăхать,
Каччă тути йăл кулать:
Хум пек кăтра çырă çӳçĕ
Çил вĕрнипе вĕлкĕшет,
Çутă çăлтăр пек çут куçĕ
Хĕр çине шав тинкерет.
Тӳсеймерĕ-чăтаймарĕ
Пусйĕкĕт такмак пуçларĕ:
— Çак хуланăн хĕрĕсемшĕн
Шутламан эп çул тытма.
Сĕмсĕр шухă тĕлĕк темшĕн
Ертсе тухрĕ сан патна.
Хам пуçа та шеллеместĕп,
Савнă тусăм, эс савсан.
Мĕншĕн-ха эсĕ чĕнместĕн?
Тен, ман шухăша сисместĕн?
Мĕншĕн ăша пăштаран,
Ман чĕрене çунтаран?
Ĕмĕр-ĕмĕр эс пулсамччĕ,
Савнă хĕрĕм, ман çумра,
Юратупа ăшăтсамччĕ,
Йăпатсамччĕ яш чуна...

Йывăр алăк, тимĕр алăк

Кӗмсӗрт-кӗмсӗрт! усӑлчӗ,
Хӗр куҫ харши икӗ авӑк —
Алчрать каччӑн куҫ-пуҫӗ.
Хӗр тухса утса пырсан,
Хӑй ҫумнех пырса тӑрсан
Нимӗскер чӗнме аптрарӗ,
Хӑмач пек пулса вӑл кайрӗ.
Ыталарӗ хӗр, чуп турӗ
Урамрах Пусйӗкӗте,
Ҫын куласран уйламарӗ,
— Атя,—терӗ,—кӗрер,—терӗ...
Ертрӗ кӗчӗ йӗкӗте
Хӗр хӑй пурнан пӳлӗме.
Хуралсем те хӑяймарӗҫ
Ҫамрӑксен умне пӳлме,
«Ан кӗр»,—тесе те чармарӗҫ.
Ах, шеремет, тур ан пӑрах!..
Аслӑ хуралҫӑ ҫантах
Йӑртлатать элеклеме,
Хыпар тума патшана,
Пысӑк хырӑм-шампана
Хӗтӗртсе ҫиллентерме.

Тӗнчере тӗлӗнмелле:
Хӑй пуян, тӑп-тӑр ухмах.
Чӑн ҫакна ӗненмелле —
Ҫук ҫын ҫӗр хут ӑслӑрах.
Ҫӗр-шывра патша пуян,
Ӑсӗпе ытла айван.
Итлекенӗм, ху туян—
Юмах нихӑҫан суйман,
Тӗрӗсне те каламан.
Юптармашкӑн чарӑнман,
Анчах чӑн юмах ку ман.

Патша ҫӗн хыпар илтсен
Хӗр патне усал-тӗсел,
Тен, иленнӗ пуль тесе
Тумашкӑн эмел-тӗмел
Юмӑҫ ярать хистесех.
Юмӑҫ карчӑк керменре
Аташнӑ тет чӗмере.
Кунӗпеле шыраса
Тупайман хӗр пӳлӗмне,
Каҫ пулсассӑн тин аран

Кĕнĕ тет патша патне
Юмăç карчăк хашкаса.
Хăш-хăш, хăш-хăш сывласа
Каларĕ тет патшана:
— Ах тур-тур-тур, тур çырлах.
Усал манран вăйлăрах...
Вăйăм çитмест тухатма,
Хирĕçле тьăх-тях тума.
Хальччен курман тамаша
Куртăм паян, апăрша...
Çĕр çул ытла пурăнса
Халиччен те аташса
Çӳременччĕ урамра,
Вăрманта та мар — çуртра.

Çак мыскарана илтсен
Патша ӳкет хăраса,
Çантах тĕпĕртеттерсе
Карчăка ярать хуса.
Хут çырса ятарласа
Кăларать патша указ,
Вăрçăпа тухма хушса
Янрала парать приказ.

Йывăр хыпара илтсен
Йĕкĕт ларчĕ хĕр çумне,
Тăсрĕ хăйĕн юррине,
Хумхантарчĕ чун-чĕмне,
Хĕрĕн лăпкă чĕрине:
— Ай, Айпике, Айпике!
Аçуна кайса кала:
Ан хускаттăр вăрçине,
Аçун хура халăхĕ
Хура шăна мар-çке.
Виç пин виç çĕр салтакĕ
Виçĕ минут вăрçма çеç.
Эпĕ кунта килнĕ чух
Çитмĕл çухрăм çеçен хир —
Пĕрчĕ курăк та шăтманччĕ,
Утмăл çухрăм сĕм вăрман —
Хăрнă йывăç ларатчĕ.
Эпĕ утса тухсассăн
Утмăл çухрăм сĕм вăрман
Симĕс тум йăлтах тумланчĕ,
Вак кайăксем хавасланчĕç.

Çитмĕл çухрăм, çеçен хир,
Тĕрлĕ чечекпе витĕнчĕ,
Çĕр-шыва илемлĕх кӳчĕ,
Халăха савăнтарчĕ.

Айпике çакă юрра
Макра-макра ашшĕне
Кайса каласа паратъ:
— Ай, аттеçĕм, аттеçĕм,
Ӳкей аттем пулсан та
Çак юррăма итлесем,
Ан хускатсам вăрçуна!
Санăн хура халăху
Хура шăна мар пуль-çке.
Виç пин виç çĕр салтаку
Виçĕ минут вăрçма çеç.
Йĕкĕт кунта киличчен
Пирĕн тавра çеçен хир
Пĕрчĕ курăк шăтманччĕ.
Йĕри-тавра сĕм вăрман
Хăрнă йывăç ларатчĕ.
Пусйĕкĕт утса тухсан
Хăрса пĕтнĕ сĕм вăрман
Çулçă çурса чĕрĕлчĕ,
Вĕтĕ-вĕтĕ кайăксем
Савăнса юрра ячĕç.
Таврари çеçен хирсем,
Вĕтĕнсе пĕтнĕскерсем,
Чĕрĕлсе йăлт ешерчĕç,
Чечексемпе витĕнчĕç,
Çĕр-шыва илем кӳчĕç.
Уйламасть айне-вайне,
Патша пуçне пăркаласть:
— Кăларатăп сив вăрçа
Виç пин виç çĕр салтака,
Вĕлереп,—тет,—йĕкĕте...
Путсĕрĕскер, ĕрете —
Нимле кĕмест ӳкĕте.
Мĕн-ха тăвăн йĕксĕке?

Ылтăн пакунлă янрал
Пемешкĕн хушать пăшал.
Усă сасăпа янратать.
Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт
Пушă алăпа тухать,

Харсăр ача, яш йĕкĕт,
Пульăран та хăрамасть.
Хĕç-пăшаллă офицере
Ярса тытать урараи,
Ик алăпа пĕçĕрен —
Туртса çурать çурмаран.
Унтан пăрахать çĕре.
— Мана хирĕç ан тăрăр,
Пăшалăра пăрахăр.
Мана тимĕр хĕç витмест,
Пăшал пульли те лекмест.
Мана хирĕç çапăçсан
Чĕр вилĕм сире кĕтет,
Çапăçмасан, мир тусан
Ырă пурнăç хăй килет.

Пăлханать салтак, шавлать:
Офицерпе тавлашать,
Янралран та хăрамасть,
Хирĕçме пăхса тăмасть,
Хыçран каклиш кăтартать.
Кĕрр! кĕрр! сасă илтĕнет
Хуртлă вĕлле пек сĕрлет.
Ур-ра!.. тени вĕçĕмрен
Аслати пекех кĕрлет.
Пĕр ик-виçĕ сехетрен
Лăпланать хуллен шăв-шав,
Салтаксем каяççĕ шав
Хулари çĕр крепоçне.
Вăрçă шавĕ лăплансан,
Салтаксем те салансан
Пусйĕкĕт кĕчĕ хĕр патне.
Тăсрĕ хăйĕн юррине:
— Ах, Айпике, Айпике!
Аçуна кайса кала,
Чартăр сивĕ вăрçине.
Чармасан аçу вăрçа
Пĕчĕк-пĕчĕк варсемпе
Юхĕ тулса çыннăн юнĕ.
Пĕр сывă салтак та юлмĕ,
Çарсенчи пулăксенче*.
Вăрçă çапăçнă тĕлте

---

* Полксенче.

Нӳрелӗç юнпа çӗрсем,
Тулкăн-тулкăн кӗлте пек
Выртӗç этем кевтисем.

Çакă юрра Айпике
Ашшӗне кайса калать:
— Ай, аттеçӗм, аттеçӗм,
Ӳкей аттем пулсан та
Çак юррăма итлесем,
Сивӗ вăрçуна чар-ха?
Сив вăрçуна чармасан,
Чăрăнмасăр çапăçсан
Пӗчӗк-пӗчӗк варсенче
Юхӗ тулса çын юнӗ,
Çарсенчи пулăксенче
Сывă салтак та юлмӗ,
Аманса, вилсе пӗтӗ.
Вăрçă çапăçнă тӗлте
Нӳрелӗç юнпа çӗрсем,
Тулкăн-тулкăн кӗлте пек
Выртӗç вилӗ кевтесем.—
Уйламасть айне-вайне,
Патша пуçне пăркалать:
— Аслă çар пуçӗ туса
Ывăла ярап вăрçа.
Тăмăп çын мăшкăль пулса,
Çӗнтеретӗп çапăçса.

Хупăрлать йӗри-тавра
Вăйлă çарпалан тăшман,
Аллипе çавра-çавра
Пемешкӗн хушать пăшал
Патша ывăлӗ — çар пуçӗ...
Çара пакарта çерçи,
Алчăранă куçӗ-пуçӗ,
Çапах пулать вӗçенçи.
Пирӗн паттăр Пусйӗкӗт
Хӗç-пăшал алла тытмасть,
Хăйӗнне ним те илмест,
Пушă алăпа тухать.
Йывăр хӗнлӗхе тӳсет.
Тăшман çар умне тăрать,
Мӗн пуласне систерсе
Хăйӗн юррине тăсать:
— Патша ывăлӗ — çар пуçӗ,

Кула-кула килтĕн пулĕ,
Макра-макра кайăн-ха,
Тамăк тĕпне пулăн-ха!
Аннӳ сана та çуратнă,
Шурă пӳспелен чĕркенĕ,
Мана та анне çуратнă
Пир кипкепе пиеленĕ.
Хулара сана юратнă
Чаплă çынсен йăхĕнчен,
Ял çынсем мана юратнă
Тăлăх ача хакĕнчен.
Тăлăх хакĕнчен çеç мар,
Пулнинчен ытла хастар.
Йĕкĕт тăхтаса кăштах
Тăчĕ юрă хыçĕнчен,
Хушса хучĕ çапларах
Чăн сăмах хăй пуçĕнчен:
— Мана хирĕç çапăçсан
Чĕр вилĕм сире çитет,
Çапăçмасан, мир тусан
Ырă пурнăç час килет.

Патша ывăлĕ — çар пуçĕ,
Чарăнусăр шуйттан пуçĕ,
Нимле кĕмест ӳкĕте,
Ӳкĕтсĕр тач упăте:
— Пуçна хĕçпелен касап,
Çитмĕл çичĕ çухрăма
Тапса сирпĕтсе ярап.
Ан юл ман çывăхăма,
Тек ан курăн куçăма,—
Тесе хыттăн ятлаçать,
Пуç тавра хĕçе çаврать,
Йĕкĕте măйран сĕлтет.
Чĕнкĕлт! сасă илтĕнет,
Хĕç çурмаран хуçăлать,
Хуçăкĕ вĕлт! сирпĕнет.
Паттăра хĕç витмест тет,
Патша ывăль пиртĕхет,
Пиртĕхет те макăрать,
Çарне хăварса тарать.

Пăлханать, салтак шавлать:
Вĕллери хурт пек сĕрлет,
Офицерпа тавлашать,

Янралран та хăрамасть,
Хирĕçме пăхса тăмасть,
Куçран кăтартать каклиш:
— Акă сана тыт,—тет,—шиш!
Ан хуш пире çапăçма,
Хура халăхпа вăрçма!—
Аслати пекех кĕрлет,
«Мир! мир!» тесе кăшкăрать,
Вĕллери хурт пек сĕрлет
Салтаксен янрав сасси.
Лăпланать хуллен шăв-шав
Çутăлас чух ир енне.
Чарăнсассăн шухă шав
Йĕкĕт кĕрет хĕр патне,
Хурлăн тăсать юррине:
— Ах, Айпике, Айпике!
Аçуна кайса кала,
Чартăр юнлă вăрçине.
Чарăнмасассăн вăрçма,
Аçу чармасан вăрçа
Пĕчĕк-пĕчĕк варсемпе
Юхĕ шарласа çын юнĕ,
Çарти салтак пачах юлмĕ,
Тулкăн-тулкăн кĕлте пек
Выртĕç этем виллисем.
Вăрçă таптанă тĕлте
Часах шăтмĕç курăксем,
Юнлă вăрçă хирĕнче
Час хунамĕç тырăсем.

Çакă юрра Айпике
Ашшĕне кайса калать:
— Ай, аттеçĕм, аттеçĕм,
Укей аттем пулсан та,
Çак юррăма итлесем,
Юнлă вăрçуна чар-ха!
Юнлă вăрçа чармасан,
Чарăнмасăр çапăçсан
Пĕчĕк-пĕчĕк варсенче
Юхĕ шарласа чĕр юн,
Çарсенчи пулăксенче
Тăрса юлмĕ сывă çын.
Тулкăн-тулкăн кĕлте пек
Выртĕç салтак виллисем,

Вăрçă таптанă тĕлте
Часах шăтмĕç курăксем,
Юнпа шўнĕ хирсенче
Час хунамĕç тырăсем.
Ай, аттеçĕм, аттеçĕм,
Ўкей аттем пулсан та
Çак юррăма итлесем,
Юнлă вăрçуна чар-ха?..
Уйламасть те ай-вайне.
Патша пуçне пăркалать:
— Тарçă-тĕрçĕне шанан
Хăрах куçлă юлнă тет.
Ачапчана шанакан
Тĕм-суккăр пулнă тет.—
Янăрала та шанмап,
Ывăлăма та шанмап.
Хам ертсе тухап вăрçа
Виç пин виç çĕр салтака,
Пĕри юлмиччен вăрçап,
Пĕтереп,—тет,—йĕкĕте,—
Патша кĕмест ўкĕте.

Ырă йĕкĕт, Пусйĕкĕт,
Аттине хывса силлет:
Урайне тем ўкрĕ тўнкĕрет!
Айпике ăна илет:
— Ку мĕн япала?—тесе
Йĕкĕте парать илсе.
— Каласа парам, пикеçĕм,
Савнă тусăм, чĕкеçĕм,
Чăн-чăн тĕрĕсне сана.
Пĕр ăстарик парнелерĕ
Тĕл пулсан çакна мана.
Айпике пуçне силлерĕ,
Яш татмасть калаçăва,
Тăсать-ха çав калава:
— Пеккĕн çич вĕçне уçса
Сывлăша пĕрех сулсан,
Çич çухрăм йĕри-тавра
Мĕн пур — вăл касать, турать.
Çак пекке вирт пек хăйранă,
Çĕр те çитмĕл хĕлĕхсем.
Пире ăна шанса панă,
Çирĕп тытĕç аллăмсем...

Пусйĕкĕт хăй юррине
Юрласа пĕтерейместь.
  Хупăрлать йĕри-тавра
Сĕмсĕр çарĕпе патша,
Аллипе çавра-çавра:
— Перр-ĕрр!..—хушать,
тамаша.
Çине-çинех хистесе
Ќăшкăрать салтаксене.
Хĕн-асап пуçа ÿксессĕн
Лăпкă çын та тÿсеймест,
Чун чĕрне вĕçне çитсессĕн
Çын хăрушлăха сисмест...
Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт,
Ырă каччă — яш йĕкĕт,
Йăлтăр çутă пекĕ тытрĕ,
Çичĕ вĕçрен пĕрне уçрĕ,
Юнлă вăрçа хирĕç тухрĕ,
Айпике ун хыççăн утрĕ.
Аслати пекех кĕрлеççĕ
Тупă, пăшал сассисем,
Сивĕ пăр пекех ÿкеççĕ
Пÿтсĕр тăхлан пульлисем,
Ќаччăпа хĕре анчах,
Çук, сиен тивмест пачах.
Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт,
Харсăр каччă — яш йĕкĕт,
Пекĕпе пĕр хут çеç сĕлтрĕ —
Пин салтакăн пуçĕ пĕтрĕ.
Урăх пĕрре те сĕлтмерĕ —
Салтаксем тарса йăлт пĕтрĕç.
Офицерсем пасăрах
Тарса пĕтнĕ йăпăртах.

Пÿтсĕр патша, шур патша,
Сикрĕ ÿкрĕ тигр пек
Пит хăрушшăн урмăшса.
Ќасать, касать йĕкĕте —
Хĕç витмест Пусйĕкĕте.
Чăрсăр патшан ÿт-пĕвĕ
Хĕçпе каснă вăхăтрах
Чулланса пырать тет вĕт.
Чуллансассăн урисем
Ќутăн кайса ларчĕ те
Хăй хаман хĕçпе сĕлтет.

Чуллансассăн аллисем
Çут хĕç аллинчен ӳкет.
Кевти çеç мар, ури те,
Ури çеç мар, алли те
Шурă патшан ĕçлемест.
Чĕлхи çеç супĕлтетет:
— Манăн пит вăрах çилпе
Лармалла-ши чулланса?—
Ыйтрĕ патша хурланса.
— Эс чулланнă халлĕн юлăн
Ĕмĕр-ĕмĕрех çапла.
Саншăн çĕр çинче çук вырăн,
Каймалла сан çăвана,—
Терĕ йĕкĕт патшана,
Чул кевтеллĕ шампана.
Çакă сăмаха илтсессĕн
Чунĕ кӳтсе çитнĕрен
Пĕчĕк ачалла мĕскĕннĕн
Сасăпах патша йĕрет:
— Пĕтрĕ манăн,—тет,—ăрат.

Тĕлĕк, тĕлĕк, эс мĕн калăн?
Пулчĕ тăчĕ шур патша
Икĕ пуçлă ăмăрт кайăк.
Ак пĕр мăшкăл-тамаша!
Лăпсăр-лăпсăр лăпсăртатрĕ,
Хускатрĕ те çунатне
Сывлăша çĕкленчĕ кайрĕ,
Ларчĕ ват юман тăрне.
Тухрĕ вăйлă çиллĕ тăвăл,
Хуçрĕ йывăç вуллине,
Ăмăрт кайăк — пысăк кайăк—
Тӳп! çеç турĕ чул çине.
Ăмăрт кайăк икĕ пуçĕ
Çурăлчĕ ирĕксĕрех,
Ватă старик пурнăç пуçĕ
Пулчĕ тăчĕ ĕмĕре,
Ĕмĕре атьсемĕре,
Телей юлчĕ хамăра,
Телей уççи хамăрта,
Пĕтĕм йышлă халăхра.

Тĕлĕк, тĕлĕк, эс мĕн калăн?
Вăл кăтартнă чăннинех,
Тĕлĕк хыççăн тухса кайнă—

Пĕлетĕр вуланипех.
Унăн халь çумра пике.
Пулчĕç тăчĕç салтаксем
Тислĕк чаван çăхансем,
Пусйĕкĕтпе Айпике —
Мир кăвакарчăнĕсем.

ВИÇÇЕМЕШ ПАЙ

Старик

Пирĕн тăшман пĕтмен-халĕ,
Сывлăшра пурнать çăхан,
Çĕр çинче йăшăлтатаççĕ
Вĕри çĕлен-аçтаха.
Хуçа пулма хапсăнаççĕ
Çав йĕксĕк-хăяматсем,
Çынна сăхма хăтланаççĕ
Татах çав эсреметсем:
Шухăшлаççĕ, канашлаççĕ
Çĕленпе хура çăхан,
Хайăрса илме шутлаççĕ
Телей уççине алран.
Пурăнать шывра пĕр тусĕ —
Çăткăн пыр, хаяр çăрттан.
Уйласах ăçтан чун тӳсĕ?
Вăл мĕн чухлĕ пул çăтман!
Çăткăн чĕр чунсен йăх-яхĕ
Ан пултăрччĕ сывлăшра,
Ан пултăрччĕ унăн йăхĕ
Çĕр çинче тата шывра.
Вăрттăн пытанса выртать
Пӳтсĕр чĕрĕ чун — çăрттан,
Май пулсассăн пăтратать
Тăр шыва çав çĕр çăтман.
Пур тата çырмара сĕлĕх—
Вăл мĕн чул чĕр юн ĕçмен!
Уншăн ан пултăр селĕмлĕх,
Халь те чарăнмасть ĕçме.

Иекĕт пуçне çеç силлерĕ—
Вакламасть сăмах-юмах,
Ват çын сăмахне итлетĕ,
Тухса утать çавăнтах.

Чугун витене кĕретĕ,
Çав самантра, туххăмрах
Йĕкĕт çавăтса тухатĕ
Çил çунатлă урхамах.
Урхамах пуçне ухатĕ,
Ача çине тулхăрать,
Унăн çийĕнчи тумтирĕ
Йĕс тĕслĕ пулса тăрать.
Унтан ут çапла каларĕ
Этем чĕлхи кăларса:
— Витене пырса кĕрсессĕн
Курăн пăтара йĕнер
Çакăнса тăнине эсĕ,
Илсе тухса йĕнерле.
Йĕкĕт витене чупать,
Вăл часах калла тухать:
— Йăтаймастăп ăна,—тет.
Йĕнер пулнă хĕрĕх пăтл
Йĕкĕт çампа çĕклеймен.
Ача та пулнă пит вăйлă,
Хĕрĕх пăта вăй çитмен.

Л а ш а

Йĕнер сумкинче тару пур,
Шкалик кĕленчере.
Çав тарăва ĕçсессĕн хур
Калла... Санăн вăй кĕрет.
Çакăнса тăрать алмаз хĕç
Йĕнертен кăшт çӳлерех—
Хĕç çĕклеймесен тата ĕç
Çав эмеллĕ тарăвах
Çавă ăшкапранах.—
Йĕкĕт витене чупать,
Тарăва тупса ĕçет.
Пиçĕххийĕнчен çакатĕ
Илсе пăтаран хĕçе.
Туйăнать ăна хĕç йывăр,
Ĕçрĕ тару çĕнĕрен.
Унтан тухрĕ йăпăр-япăр
Лашана йĕнерлеме.
Йĕнерлесе пĕтерсессĕн
Йĕкĕт утланса ларать.
Ача йывăрне сиссесссĕн
Лаша акă мĕн калать:

— Йӗнер сумкинчи тарăва
Сып илсе пĕрер çăвар,
Сулахайрине сылтăма
Унтан ылмаштарса хур:
Сылтăмри шыв вăй хушать,
Сулахайри — чакарать,—
Тет те кĕрен урхамах
Çав çеккунтра-минутрах
Тапса сикет кăвака,
Çитсе анать тухxăмрах
Шыв хĕрринчи уçланка.

Хура çĕлен вун ик пуçлă —
Шывран тухрĕ чашкăрса.
— Хырăмăм ман халĕ выçă,
Çиеп!—терĕ кăшкăрса.

Пусйĕкĕт

Чăваш шăмми питĕ вакă,
Пырна ларăп пур пĕрех,
Памăп эпĕ сана маххă...

Çĕлен

Кăмăла каймасть юмахă*,
Чĕрене татать питĕрех.
Ытăш пур-и, тытăш пур-и?!

Пусйĕкĕт

Ытăш та пур, тытăш та пур!

Çĕлен

Çĕлен халлĕн çапăçар-и,
Этем пулса кĕрешер-и?

Пусйĕкĕт

Çапăçиччен çĕлен халлĕн
Çапăçар этем пулса,

* Юмаху.

Тытăçар этем ĕретлĕн,
Алла-аллăн тытăнса.
Аçтаха шывран тухайчĕ
Уçланка, çерем çине,
Айăр евĕр тулхăрайчĕ—
Турĕ-мĕн пăхăр йĕтем.
Пусйĕкĕт увв! тесе вĕрчĕ—
Туса хучĕ йĕс йĕтем.
Ак тапранчĕ, ак пуçланчĕ
Асар-писер тытăçу!
Виçĕ талăка шăп пычĕ
Çакă вăйлă çапăçу.
Йĕс йĕтем хăшкăлса пĕтрĕ,
Куçрĕç пăхăрри çине.
Тепĕр талăк пек çапăçрĕç
Пăхăр йĕтем çийĕнче.
Унтан вăл та тусрĕ пĕтрĕ,
— Канар,—терĕ аçтаха.
Пусйĕкĕт канма килĕшрĕ:
— Эппин, кăштăм сывлар-ха!
Аçтаха пĕрех тулхăрчĕ—
Турĕ кĕмĕл çут йĕтем.
Пусйĕкĕт майĕпе вĕрчĕ—
Туса хучĕ йĕс йĕтем.
Ак тапранчĕ, ак пуçланчĕ
Асар-писер тытăçу.
Виçĕ талăка шăп пычĕ
Çакă вăйлă çапăçу.
Йĕс йĕтем хăшкăлса пĕтрĕ,
Куçрĕç кĕмĕлли çине.
Тепĕр талăк пек çапăçрĕç
Кĕмĕл йĕтем çийĕнче.
Унтан вăл та тусрĕ пĕтрĕ,
— Канар,—терĕ аçтаха.
Пусйĕкĕт канма килĕшрĕ:
— Эппин, кăштăм канар-ха!
Аçтаха пĕрех тулхăрчĕ,
Турĕ ылтăн сар йĕтем.
Пусйĕкĕт типтерлĕн вĕрчĕ,
Туса хучĕ йĕс йĕтем.
Ак тапранчĕ, ак пуçланчĕ
Асар-писер тытăçу!
Виçĕ талăка шăп пычĕ
Çакă вăйлă çапăçу.
Йĕс йĕтем хăшкăлса пĕтрĕ,

Куçрĕç ылтăнни çине.
Тепĕр талăк пек çапăçрĕç
Ылтăн йĕтем çийĕнче.
Унтан вăл та тусрĕ пĕтрĕ.
— Ḉанар,—терĕ аçтаха.
Пусйĕкĕт канма килĕшрĕ:
— Эппин, пăртак канар-ха!

Çĕлен

Йĕнер сумкинче тару пур,
Айта-ха илсе ĕçер.
Типрĕ çăварăм, ай тур-тур!
Унтан калаçса килĕшер?
Икĕ паттăр харăс утрĕç
Йĕнерлĕ лаша патне,
Тарăва ĕçсен пуç усрĕç,
Аçтаха:—Хăвар тĕпне!
Улталанчĕ ватă пуç, мур,
Пултăр-ха ку, пултăр-ха, чур!
— Хама та ĕçме çитмерĕ,—
Терĕ те яш Пусйĕкĕт
Шкалике чул çине çапрĕ —
Ванчăксем çеç сирпĕнчĕç.
Икĕ паттăр харăс тытрĕç
Пĕр-пĕрне пăчăртаса.
Аçтаха çĕклесе çапрĕ —
Пусйĕкĕт хăнк! та тумасть.
Пусйĕкĕт çĕклесе çапрĕ —
Леш чĕркуç таран путать,
Çĕклесе тепре çапать—
Пилĕк таран путарать.
Аçтаха тухма тăрать—
Ниепле те тухаймасть.
— Ан вĕлер!—тет, йăлăнать.
Йĕкĕт çĕлене çăлса
Путнă çĕртен кăларать.
Тăшман çантах пулчĕ тăчĕ
Вун ик пуçлă Аçтаха,
Лаша патне шуса пычĕ:
— Çут алмаз хĕç ăçта-ха?..
Лаша яхăна ямарĕ,
Унтан инçене тарать,
Йĕкĕте пырса пуç тайрĕ:
— Ḉас ăна, кас, мĕн тăран!

Шăппăн çеç çапла каларĕ:
— Иккĕ ан кас, хăтаран...
Алмаз хĕçĕн вăй-хăвачĕ
Иккĕмĕш хут сӳрĕлет...
Пĕрре кассан вĕлерет те,
Тепре кассан вăл чĕрлет.
Пирĕн паттăр Пусйĕкĕт,
Харсăрскер те яш йĕкĕт,
Алмаз хĕçпе пĕр хут сĕлтрĕ,
Вун ик пуç шалт татăлчĕ.
Аçтаха шăпланчĕ, пĕтрĕ,
Тăшман шăпах каçăхрĕ.
Вĕçсе çитрĕ кăрăнк-кăрăнк!
Çавăнтах хура çăхан,
— Кас тепре!—тархаслать вăл нăк.

Пусйĕкĕт

Чăваш икĕ хут касмасть,
Пĕрре çапать — тĕп тăвать,
Çавăнпа çырлахтарать.
Йĕкĕт çăхана чиртет—
Çухрăма сирпĕнтерет.
Кăларать пуçне мур-сĕлĕх,
Юнашар унпа çăрттан.
— Кас тепре, кас!—теççĕ чĕлĕх
Панăн иккĕш те, шуйттан.
Йĕкĕт вĕсене çантах
Каласа хурать татсах:
— Чăваш икĕ хут çапмасть,
Пĕрре кассах тĕп тăвать,—
Тет те урăх калаçмасть.
Аçтахан вун ик пуçне
Вун ик çĕртрен пуçтарса
Тата унăн кевтине
Пĕр тĕле пухса хурса,
Вăрмантан вутă йăтса,
Ун тавра купаласа,
Кăвайт чĕртсе çунтарса,
Çунсан юлнă ӳт кĕлне
Çилпе вĕçтерсе ярать.
Пирĕн йĕкĕт Пусйĕкĕт
Халĕ тăшманăн йăхне
Минкĕлĕхе пуçтарать,
Çĕр çинчен йăлт тасатать,

Йалкăмне те хăвармасть.
Тăшман хÿрешкисене
Пусйĕкĕт халь те йĕрлет,
Куç тĕлне пулнисене
Çав самантрах пĕтерет.
Кăлтăркук та кăлтăркук!
Кăвак кăвакарчăнсен
Карнис тăрăх ух та ух!
Чупкалаççĕ чĕпписем.
Çĕр планети çинче
Пĕтсех çитмен-ха тăшман,
Пĕрре çеç мар, темиçе.
Пĕр вăхăт çук айкашман
Çавă ирсĕр путсĕрсен.
Нихăçан та чарăнман
Хурчăка, ула курак
Чăх чĕппине тапнасран,
Çăмартасем вăрласран.
Çуркуннешĕн савăннă
Пĕтĕм вакă кайăксем,
Хÿме çумне сырăннă;
Пурте хăйсен чĕлхипе
Савнăçлăн чĕвĕлтетсе
Çутă хĕвел ăшшинче,
Йĕрĕк пурăнăç çинчен
Калаçаççĕ мухтаса,
Чĕререн хавасланса.
Сар кайăк çунат çапсах,
Шăпчăк пит хаваслансах
Юрă юрлать вĕçĕмрен.
Тăр-тăр, тăр-тăр, тăр тăри
Янкăр çутă тÿпере,
Пĕлĕтрен те вăл çÿлте...
Эх, юрри, юрри, юрри
Янăравлă та хитре,
Мĕн калать, илтетĕр-и?
«Ĕçле, ĕçле... ĕçле çи,—тет.—
Ĕçлемесен эс ан çи»,—тет.
Шăнкăрчи йăва панче,
Йăмра туратти çинче,
Шăрантарать юррине
Мухтаса çурхи ире.
Эх, тĕнче, тĕнче, тĕнче,
Мĕнешкел хитре тĕнче!
Савăнтарать пурне те

Пирĕн пысăк çĕр çинче:
Ķайăкне те чĕр чунне,
Савăнтарать çыннине.
Ķăвакарчăн чĕппине
Хурчăка тапма тăрсан
Хускалаççĕ пур енчен
Сывлăшран та çĕр çинчен
Вĕтĕ-вĕтĕ чĕр чунсем,
Пĕтĕм вĕçен кайăксем,
Çурт çумĕнчи чĕкеçсем
Хупăрлаççĕ тăшмана —
Хурчăкапа тăманана.
Вĕтĕ кайăк та пĕлет:
Хăйĕн чĕппин йăвине
Пĕтĕм вăйран хӳтĕлет,
Тăшмансем тустарасран,
Чĕпне тапса каясран
Сыхласа тăмаллине,
Сыхлăхлă пулмаллине.
Ирĕк, савăк пурăнăçшăн
Мĕн пур халăх савăнать,
Телей уççи тыттарнишĕн
Пусйĕкĕте юратать.
Хăй вăл вилчĕ пулин те
Чăваш халăх асăнать,
Харсăр паттăр Пусйĕкĕте
Ĕмĕр-ĕмĕр тав тăвать.

5. Питахирпе Янсихере

(Пуçламăшĕ)

Çанат пулнă, ăслă пулнă,
Хăйĕн антне нăкă тытнă.
Патша пулнă, ухмах пулнă,
Хăйĕн антне хăех çăтнă.
Патшапа çанат хире тухнă,
Хирте кусем куян тытнă.
Куян тытсан тупа туса
Çеçен хирте çĕр кăшланă:
Арăмĕсем ача тусан
Арлă-арăмлăн парласа
Хăталлă пулмашкăн пулнă.
Çанат арăмь ывăл тунă,

Патша арăмь хĕр çуратнă.
Патша пулнă, ухмах пулнă,
Хăйĕн антне хăех çăтнă:
Хĕрне çанат ывăлне
Ķачча парасшăн пулман.
Çанат пулнă питĕ ăслă,
Хăйĕн антне нăкă тытнă.
Патша пулнă тăп-тăр ухмах,
Хăйĕн антне хăех çăтнă.
Хура халăх курĕ-ха,
Патшана çĕр çăтĕ-ха.
Çеçен хире тырă аксан
Йăран сарлака юлтăр,
Пĕр ана çинче ӳснĕ,
Пулса çитнĕ тырă пĕрчи
Ют çынсенĕн çумри ани
Çине ӳксе ан тăкăнтăр,
Тарам пулса ан шăттăр.
— Манăн атте—Питахир,
Манăн анне—Янсихере,
Мана атте çуратнă
Этĕл патша çĕрĕнче.
Ман аттепе ман анне
Пĕрне-пĕри юратнă.
Ķаракăл патша ывăлĕ
Вĕсемшĕн тăшман пулнă...

6. Питахирпе Янсихере

(Прозăлла çырса панă вариант)

Пĕрре патшапа çанат сунара кайнă тет. Сунарта çӳренĕ чухне вĕсем иккĕшĕ икĕ мулкачă чĕрĕллех тытнă тет те килелле килме тухнă тет. Çул çинче патша калать тет çаната:

— Паян эпир санпа иксĕмĕр икĕ мулкачă тытрăмăр: манăн аçа, санăн ама. Арăмсем те пирĕн халĕ йывăрлă. Арăмсем çăмăллансан, пĕрин ывăл, теприн хĕр пулсан иксĕмĕр хăталлă пулăпăр-и?—тесе ыйтрĕ тет.

Çанат килĕшрĕ тет патша сăмахĕпе. Вара иккĕшĕ нихак туса çеçен хиртех çĕре кăшлаççĕ тет. Ķилĕсене çитсен мулкачисене пахчана кăларса ячĕç тет.

Нумай пурăнсан-и, сахал-и — çанатăн арăмĕ ывăл ача,

патшанӑн — хӗр ача ҫуратса парать. Хӗрне кусем Янсихере, ывӑлне Питахир тесе ят хураҫҫӗ.

Хӗрӗ ӳссе ҫитӗнсен патша патне Караккӑл патша ывӑлӗ хӑтана килет. Патша хӑй ҫеҫен хирте ҫӗр кӑшланине манать те хӑйӗн хӗрне Караккӑл патша ывӑлне пама килӗшет.

— Янсихере ав ҫав пӳлӗмре. Курассу килсен ҫавӑнта кӗрсе кур,—тет патша.

Караккӑл патша ывӑлӗ хӗр пӳлӗмне кӗрет те тухать.

— Сан хӗрӳ унта пӗр каччӑпа ыталанса выртать,— тет вӑл патша патне пырса.

Патша ӗненмесӗр хӗр пӳлӗмне хӑй кӗрсе пӑхать. Чӑнах та вӑл хӗр вырӑнӗ ҫинче Янсихере Питахирпе ыталанса выртнине курать. Вара вӑл иккӗшне те вӑратать те Питахире калать:

— Эсӗ халех кустӑрмаллӑ арча ту,—тет.

Питахир кустӑрмаллӑ арча тусан патша Питахире ҫав арчана хуптарать те юхӑм шыва кайса пӑрахтарать.

Ҫав шыв тӑрӑхӗнчех, чылай анатра, Этӗл патша пурӑннӑ. Пӗрре Этӗл патша хӗрӗсем шыв хӗррине уҫӑлса ҫӳреме тухнӑ тет те туран темле пысӑк арча юхса аннине курнӑ. Шывӗ тарӑн пулнӑ. Аслӑ хӗрсем ҫавӑнпа арчана шыва кӗрсе тытма хӑранӑ. Кӗҫӗн хӗрӗ шыва ним хӑрамасӑр кӗрсе кайрӗ тет те арчана йывӑр пулин те сӗтӗрсе тухрех тет. Вара хӗрсем арчана килне туртса каяҫҫӗ те ашшӗне:

— Эпир шывран пӗр тем йывӑрӑш арча туртса килтӗмӗр,—теҫҫӗ.

Патша арчана уҫтарса пӑхать. Арча ӑшӗнче пӗр маттур кӑна каччӑ тӑнсӑр пулса выртса парать тет. Хӗрсем ачана тӑна кӳртесшӗн тем майпа та тӑрӑшса пӑхаҫҫӗ. Ача тӑна кӗрсе тӑрсассӑн вара патша хӗрӗсем ачана ыталаса илеҫҫӗ те:

— Эпӗ ӑна качча каятӑп та эпӗ каятӑп!—тесе тавлашма пикенеҫҫӗ.

— Шывран кам илсе тухрӗ ӑна?—тесе ыйтать патша хӑй хӗрӗсенчен.

— Эпӗ сӗтӗрсе тухрӑм,—тет кӗҫӗн хӗрӗ.

— Кам илсе тухнӑ, ача ҫавӑн пулать,—тет патша.

Вара кӗҫӗн хӗрӗ ачана хӑйӗн патне илсе кӗртет.

Нумай-и, сахал-и пурӑнсан Питахирӗн арӑмӗ хӗр ача ҫуратать. Ӑна Янкӗтӗре ятлӑ хураҫҫӗ.

Этӗл патшин вӗҫекен шурӑ урхамах пулнӑ тет.

Пӗрре Питахир шыв хӗррине анать. Шыв хӗрринче вӑл виҫӗ палламан салтак курать те:

— Эсир ăçтисем?—тесе ыйтать салтаксенчен.

Лешсем:

— Эпир çав-çав патшалăхран,—теççĕ Питахир çуралнă патшалăха асăнса.

Питахир çавăнтах çыру çырать те:

— Эсир тăван çĕр-шывăра таврăнсан çак çырăва Янсихерене парăр-ха,—тесе çырăва салтаксенчен парса ярать.

Янсихере çырăва илсе вуласан тĕлĕннипе ăнтан каять. Çырăвĕнче çапла çырнă пулнă: «Эпĕ Этĕл патша патĕнче пурăнатăп. Сана курма пырасшăн çунатăп, анчах çул пĕлместĕп. Эсĕ аçуна çӳллĕ те шурă пашне тутар. Эпĕ ăна курсассăнах сан патна пырса çитĕп»,—тенĕ пулнă.

Çырăва вуласассăнах Янсихере ашшĕне:

— Атте, мана пӳлĕмре пурăнма йăлăхтарчĕ. Эсĕ мана çӳллĕ те шурă пашне туса партар-ха,—тет.—Ан тив вăл таçтан инçетренех курăнса тăтăр,—тет.

Патша хĕрĕн сăмахне итлесе çӳллĕ пашне тутарать. Вара Янсихере çав пашнене пурăнма куçать.

Питахир хăй пурăннă тĕлтен шурă пашнене курать те Этĕл патшине:

— Хуньăм, манăн киле кайса курассăм килсе кайрĕ. Эсĕ мана çула хăвăн урхамахна парса ярайман-ши?—тесе ыйтать.—Çитсессĕнех урхамахна калла ярăп. Ăнсăртран эпĕ килте вилнĕ хыпар илтсессĕн мана пытарма Янкĕтĕрене ярăр,—тет.

— Каясшăнах пулсан утланса каях,—тет Этĕл патши.

Питахир урхамахне хăйсен хулине çитсессĕнех калла çавăрса ярать. Хăй тӳрех Янсихере патне кĕрет. Янсихере çывăрса выртнă тĕл пулать. Питахир Янсихерене вăратмасăрах ури вĕçне ларать те пĕрре савăннипе, тепре хурланнипе çапла шăппăн юрла пуçлать:

Пĕрре патша çанатпа
Хире тухнă сунара.
Хирте вĕсем мулкач тытнă,
Мулкач тытсан нихак тунă,
Çєсен хирте çĕр кăшланă;
Арăмĕсем ача тусан
Хăталанма сăмах панă.
Патша арăмĕ хĕр çуратнă,
Патша пулнă пĕр ухмах,
Хăйĕн антне хăй çатнă:
Çитĕнсе çитсен вăл хĕрне
Паман çанат ывăлне,—

тесе юрланă.

Юрă сассине илтсен Янсихере вăранать те савăннипе Питахире ыталаса чуп тăвать. Вара тунсăхланипе темĕн-

ченех калаçса ларнă хыççăн вĕсем пĕрле çывăрма выртаççĕ.

Шăпах çак вăхăтра хай Караккăл патша ывăлĕ тепĕр хут килет те патшана:

— Хĕрне илме килтĕм. Хĕрӳ ăçта?—тесе ыйтать.

— Ав çав пашнере пурăнать вăл. Çавăнта кайса калаçăр пĕр-пĕринпе,—тесе кăтартса ярать патша.

Караккăл патша ывăлĕ пашнене улăхса пăхать те лешсем пĕрле çывăрса выртнине курсан тарăхнипе патшана кайса пĕлтерет. Патша çилленсе кайса тарçисене:

— Янсихере патĕнче выртакан ачана чунĕ тухиччен хĕнĕр,—тесе хушса ярать.

Патша тарçисем Питахире пашнери пӳлĕмрен сĕтĕрсе антараççĕ те пĕтĕм вăйпах хĕнеççĕ. Хытă хĕненине тӳсеймесĕр Питахир вилсе каять. Вара ăна тирĕс купи айне сĕтĕрсе кайса пытараççĕ.

Янсихере вăрансан пăхать те Питахир çуккипе тĕлĕнсе каять.

— Питахир ăçта кайрĕ?—тесе ыйтать вăл нянькисенчен.

— Ăна хĕнесе вĕлерчĕç те тирĕс купи айне кайса пытарчĕç,—теççĕ нянькисем.

Çакна илтсен Янсихере чупса тухать те Питахирĕн вил тăпри çине выртса чун тухас пек макăрма тапратать. Макăрать-макăрать те вăл та вилсе выртать. Патша Янсихерене те çавăнтах пытарттарать.

Янсихере вилни çинчен пĕлсен Караккăл патша ывăлĕ те савнă хĕрĕн вил тăпри çине выртса макăра пуçлать. Макăрать-макăрать те, унăн та чунĕ тухать. Патша ăна Питахирпе Янсихере хушшине чавса пытарма хушать.

Питахирпе Янсихере часах вил тăпри çине улмуççи пулса шăтса ларчĕç тет; пĕр-пĕринпе вĕсем ыталаннă пек явăнса ӳссе çитĕнчĕç тет. Караккăл патша ывăлĕ вĕсен хушшине йĕплĕ хулă пулса шăтса ларчĕ тет.

Улмуççисем пĕрле явăнса ӳснине курсан патша вĕсене тăпăлтарса пăрахма хушрĕ тет. Питахирпе Янсихерене шăтăкĕнчен чавса кăларттарса иккĕшне шывăн икĕ енне пытарттарчĕ тет; Караккăл патша ывăлне шыва ывăттарчĕ тет. Анчах Питахирпе Янсихере ик-виç кунтанах улмуççи халлĕнех шăтса тухса шыв урлă асамат кĕперĕ пек авăнса пĕрлешсе ларчĕç тет. Караккăл патша ывăлĕ вĕсен хушшине каллех йĕплĕ хулă пулса шăтса ларчĕ тет.

Ашшĕ вилнине часах Питахирĕн хĕрĕ Янкĕтĕре илтсе пĕлчĕ тет те шурă урхамах утланса вĕçтерсе çитрĕ тет. Вăл аслашшĕ патне кĕрет те:

— Асатте эпӗ аттене пытарма килтӗм,—тет.— Эсӗ патша патне кайса аттене масар ҫине пытарма ирӗк ыйт-ха,— тет.

Анчах патша ҫаната ирӗк парас вырӑнне вӑрҫса, хӑваласа кӑларчӗ тет. Янкӗтӗре вара шурӑ урхамахне утланса, патша ҫурчӗ тӗлӗнче сывлӑша вӗҫсе улӑхса ҫапла юрларӗ тет:

Ҫанат пулнӑ пит ӑслӑ,
Патша пулнӑ тӑр-ухмах:
Хӑйӗн ятне хӑй ҫӑтнӑ.
Хура халӑх курӗ-ха,
Патшана ҫӗр ҫӑтӗ-ха,—

тенӗ.

Чӑн та вара, ҫак юрра юрласа пӗтерсенех патшана ҫӗр ҫӑтса антарчӗ тет те, ҫӗр ҫӑтнӑ вырӑнта хуп-хура шывлӑ кӳлӗ пулчӗ тӑчӗ тет.

Янкӗтӗре вара халӑхсене чӗнсе пуҫтарчӗ тет.

— Ҫак хура кӳлӗри ылханлӑ шыва ҫын кӑна мар, выльӑх ӗҫсессӗн те ҫиййӗнчех вилет,—тесе ӑнлантарса пачӗ тет.

Халӑхсем вара патшана ҫӗр ҫӑтса антарнӑ тӗлте пулса тӑнӑ хура кӳлӗ тавра шывне никам та ӗҫме ан пултартӑр тесе ҫӗртен те пӗлӗтрен тимӗр тӗкме тытса ҫавӑрчӗҫ тет. Питахирпе Янсихерене чысласа масар ҫине кайса пытарчӗҫ тет те вил тӑпри тавра тимӗр карта тытса хучӗҫ тет.

7. Хура ҫӑрха*

Пирӗн ялта, Тукасра,
Пӗр ҫемьере, кил-йышра,
Ҫӗлеткипе кӗреш пек,
Сӑнӗпеле хӗвел пек,
Ӗҫ ӗҫлеме пит ӗҫчен,
Вӑйӑа тухма пит чечен
Чаплӑ йӗкӗт пулнӑ тет,
Хӗр-упраҫшӑн ӳснӗ тет.
Савнӑ ӑна пикесем:
«Акӑ каччӑ вӑл!»—тесе
Ҫилӗшмешкӗн йӗкӗте
Ҫашни хунӑ ӗмӗте.
Пурлӑхӗпе-мулӗпе
Ун чухнехи йӗркепе

* Ҫӑрха — сикмесӗр тикӗс юртакан лаша.

Йекĕт пуян пулман тет,
Çунмаллиех пулман тет.
Анчах йекĕт — яш ача —
Хура çăрха тытнă тет,
Ăна лайăх пăхнă тет.
Кӳршĕ ялта, салара,
Пуян кăна кил-йышра
Сăнĕпеле, пуçĕпе
Ытарма çук чипер
Каччăн пĕр хĕр пулнă тет,
Пĕвĕ çитсе пынă тет.
Çилĕн ĕçĕ — вĕресси,
Шывăн ĕçĕ — юхасси,
Çут хĕвелĕн — çунасси,
Хĕрпе каччăн — савасси...
Ăна эпир шутламан,
Ăна эпир кăларман.
Пирĕн йекĕт, çак пике —
Пулнă селĕм пĕр пекех,
Пĕрне-пĕри юратнă,
Пĕрне-пĕри килĕшнĕ.
Вĕлле хурчĕ — ылтăн хурт —
Чечек çумне çыпçăнать,
Çавăн пекех йекĕт пур,
Пике патне çул тăвать.
Шыври хăмăш ăш çиле
Килĕштерет, саламлать,
Çавăн пекех пике пур,
Çак йекĕте кăмăллать,
Çак йекĕте юрататать.
Ир пулать те каç пулать,
Каç пулать те ир пулать.
Хĕл иртет те çу килет,
Вăхăт иртни сисĕнмест.
Пирĕн ырă йекĕте
Авланмашкăн çул çитет,
Пирĕн лайăх пикене
Качча тухма çул çитет.
Сăмах татнă вырăна,
Çавал хĕрне, çырана,
Йекĕт улăх çулĕпе
Çӳрет хура çăрхипе.
Ку вырăнта йекĕте
Савнă хĕрĕ ун кĕтет,
Çакă чăнкă çыранра

Пит те лайăх вĕсене.
Турă учĕ çывăхра
Кĕтсе çӳрет, кĕçенет.
Хĕрпе каччă нумайччен
Уйрăлаймаç, калаçаç,
Çитес çимĕк эрнинче
Пĕрлешмешкĕн татăлаç.
Таçта, хăва хушшинче,
Шăпчăк юрă шăрçалать,
Ик çамрăка саламлать...
Анчах санăн, юрату,
Тыткăнра-çке хăвату.
Сан çулу çине ялан
Тухайса выртать йăран.
Кĕмеç пуян ӳкĕте,
Памасть хĕрне йĕкĕте:
Ма тесессĕн — мулĕ çук,
Мулĕ çук та — чапĕ çук.
Мĕскер кăна тумалла,
Мĕнле меслет тупмалла?
Анчах пирĕн йĕкĕте
Чаплă шухăш килнĕ тет.
Хăйĕн тӳрĕ çăрхине
Хушнă тет вăл хăй ĕçне:
«Хаклă утсăм, эс, çăрха,
Сис-ха манăн тарăха:
Пуян мана хĕр памасть,
Çакă мана кун памасть.
Йĕнерлем те эп сана,
Эсĕ çаврăн салана.
Тусăм тĕлне тухсассăн
Пуçна çĕкле хавассăн,
Лартса кил эс тусăма,
Илсе кил эс тусăма,
Çакă пултăр ман сăмах».
Çимĕк эрни вĕçĕнче,
Шăп кăнтăрла тĕлĕнче,
Йĕнерленĕ çак çăрха
Тĕлĕнтерсе халăха
Утăпа мар, юртăпа
Пынă теççĕ салапа,
Пуян тĕлне тухсассăн
Кĕçеннĕ тет хавассăн.
Ут сассине илтнипе,
Унтан утне курнипе,

Хěр, ларнăскер килěнче,
Шалт кайнă тет тěлěнсе.
Унтан хăйěн ашшěнчен
Тархасласа ыйтнă тет:
«Эх, аттеçěм, ыр атте,
Ан çилленччě эс питех,
Çавă çăрха хěрěнне
Питех кайрě кăмăлне.
Эх, йěнерě питě шеп,
Чуна питě килěшет.
Ирěк парччě эс мана,
Çавă утпа çаврăнам».
Вěсне-хěрне пěлмеççě,
Çаплах тесе сěнмеççě,
Анчах ашшě çак тěлте
Хěрне чарма пěлмен тет.
Хěрě ашшě умěнчен
Иртнě теççě ик хутчен,
Виççěмěш хут иртнě чух
Вěçленнě тет калаçу:
«Атте, атте, сывă пул,
Сывă пул та пурлă пул.
Эпě санăн кил-çуртна
Урăх килсе кěрес çук».
Çаварнă та çăрхана,
Тусě патне вырттнă çул...
Пирěн ялта, Тукасра,
Пулнă çакă мыскара.
Çилěн ěçě — вěресси,
Шывăн ěçě — юхасси,
Çут хěвелěн — çунасси,
Манăн — сăвă çырасси.
Ана эпě шутламан,
Ана эпě кăларман.

ĂНЛАНТАРУСЕМПЕ АСĂРХАТТАРУСЕМ

Халăх эпосĕн материалĕсене туллинрех пухса кăларакан ку кĕнекен тĕп пайне асăннă жанрăн анлă сарăлнă тĕслĕхĕсене — улăп халапĕсене — кĕртнĕ. Унта халиччен çапăннă текстсемпе пĕрле çĕнĕрен çырса илнĕ тата архивсенче тинрех кăна асăрханă хайлавсем те пайтах пичетленеççĕ. Вĕсене, тĕпрен илсен, тематикăпа сюжетсен аталанăвĕн хронологине кура вырнаçтарма тăрăшнă. Чылай текст темиçе сюжета пĕрлештерсе тăрать, çавăнпа хронологи принципне пур чухне те тĕрĕс тытса пыма тӳр килмест. Сайра хутра, ал çыру çăмăллăнах темиçе сюжета пайланнă чухне, çав пайсене тивĕçлĕ ушкăна вырнаçтарнă. Текстсене ят парса тухнă чухне сюжет йĕрĕсене кĕскен палăртма тăрăшнă (оригиналсене «Улăп», «Улăп çинчен» е çавăн йышши пĕтĕмĕшле ятсемпе çырса панă). Вырăсла çырса хунă е пичетленĕ тĕслĕхсене чăвашла куçарнă. Ал çырусенчи фонетика диалектизмĕсене кĕнекере шута илмен, вĕсен лексика уйрăмлăхĕсене çаплипех упраса хăварнă.

Ăнлантарусенче материалсен паспортне май килнĕ таран туллин кăтартма тăрăшнă. Хăвăртрах тупма май килтĕр тесе унта хальхи территорипе администраци пайлавне тĕпе хунă, апла тума май килмен чухне ĕлĕкхиллех кăтартнă. Ал çырусен уйрăмлăхĕсене, текстри пĕрер хут çеç тĕл пулакан йывăр сăмахсене текстсерен ăнлантарнă, унтах ал çырусен шăпи, юмах-халапçăсем çинчен асăрхаттарнисене кĕртнĕ.

Улăп çинчен пĕрер е икшер-виçшер пуплевпе калакан тĕслĕхсем халăхра пайтах çӳреççĕ. Вĕсенче анлă сарăлнă сюжетсене кĕскетсе е пĕтĕмлетсе ас илтерекеннисем те пур, унпа пĕрлех улăпсене урăх енчен сăнлани, вĕсен пурнăçне урăхла сюжет йĕрĕсемпе кăтартма пикенни те палăрать. Унашкал материалсенчен халлĕхе çаксене илсе кăтартма пулать:

1. Улăпсем çара кутăн капансем айĕнче çывăрса пурăннă. (Çуйăн).

2. Улăп аслашшĕнчен çичĕ ĕç вĕреннĕ. (Çуйăн). Информатор вăл ĕçсем мĕне пĕлтернинė татăклăн ыйтса пĕлеймен, ун пирки амăшĕпе калаçса ларнине Çуйăн Хĕветĕрĕ çапла çырса кăтартать, ăна вуланă май кунта Улăп çинчен калаçма чаракан йĕрке пулни çинчен каланă (упăн сăлтавĕ уçăмлă паллă мар):

«Анне, вĕсем мĕнле ĕҫсем пулнă?

Анне ним чĕнмест те, хам тĕллĕн калаҫса:

— Калăпăр ал ĕҫ тума вăл пĕлет, вăрçă ĕçне, сăмах çапма пултаракан çынна çут тĕнче чĕлхине пĕлме кирлĕ — ăна пĕлет тейĕпĕр. Чирчĕртен эмеллесе çынсене сыватма пултарать, кĕсле-купăс калама пĕлтĕр. Ну, сăвă та çыртăр... Пĕтĕмĕшле ултă ĕç. Çиччĕмĕш ĕçĕ мĕнле ĕç пултăр Улăпăн? Юрату мар-и?

— Юрату вĕренмелли ĕç мар, ăна турă кашнинех шайпа виçсе парать.—Сана вĕсем мĕн тума кирлĕ?

— Анне, Улăп...

— Ах турă, мĕн курăн ĕнтĕ эсĕ те Улăп пирки. Петĕр те хĕрĕсем пăхманнипе выçă вилчĕ, Хветут та урине хуçсан хĕн-хур курса вилчĕ. Микулай та машин айне пулса вилчĕ, тăхлач та (Татьян тăхлач) ачи хĕсĕрленипе вăхăтсăр вилчĕ. Аçу та сĕм суккăр пулса, 16 çул хушши хĕн курса пурăнчĕ. Ах турă, хамăн та Тарье инке пек вилес марччĕ. Кама хурăн эсĕ, Симăн? Сана Тарье инке куç хыврĕ пулĕ.

Улăпăн çиччĕмĕш ĕçĕ çинчен ятне асăнса анне пĕрре те каласа памарĕ. Анчах та Улăп ятне каламасăр ун ĕçĕсем çинчен юмах пек каласа паратчĕ мана. Юлашки хут 1947 çулта март уйăхĕнче каласа кăтартрĕ».

3. Улăпа кăткăсем пулăшман пулсан, вăл ырăш («ыраш» марши?— *Çуйăн Хĕветĕрĕн асăрх.*) тупас та çукчĕ. (Çуйăн).

4. Улăпа ик çĕр паттăр тапăшнă пулин те, вăл вĕсене ним маххă паман. (Çуйăн.)

5. Венгр халăхĕ кунтан куçса кайнă чухне Улăп каланипе чăвашсем венгр халăхне çăкăр-тăвар парса янă пулать. (Çуйăн.) Çуйăн Хĕветĕрĕ кун пирки ыйтса пĕлнĕ май Н. А. Андреев (Урхи Наумĕ) 1968 ç. çапла пĕлтернĕ: «Чăвашсенчен венгр халăхне пулăшма 14 ăста Венгрие кайнă тет. Ун çинчен таçта çырса илни те пулас пулать. (Унтах.)

6. Тĕнче хĕрне Улăп та утса тухайман тет.

7. Улăп çăпань ултă пăт.

8. Улăп пăшаль утмăл пăт тет.

9. Улăп лашин таканĕ утмăл пăт туртнă.

10. Улăп утмăл пăт, арăм çитмĕл пăт.

11. Улăп кĕпи утмăл хăлаç.

12. Улăп вилсен утмăл лашапа турттарса кайнă тет.

13. Улăп çăпань çитмĕл пăт тет, кĕсенĕ ултă пăт тет. (Патмар.)

14. Улăп куçлă çын теççĕ. Ку сăмах «выçă куçлă çын» тенине пĕлтерет. (А. Харитонов Самар облаçĕнчен 1974 ç. А. Алексеев патне янă çыруран.)

Сунăм-пехил сăмахĕнче те Улăпсене асăнни сахал мар тĕл пулать: «Улăп пек мăнă пул», «Мĕн Улăп пек утаслан,—каччă пек пулса йăпăр-япăр уткала», «Улăп пек çирĕп пул», «Улăп пек паттăр пул»,

«Улăп пек çӳллĕ пул», «Улăп пек вăйлă пул», «Утас утă Улăп утти пултăр», «Улăп пек ĕçлет». (Патмар.)

Улăп сăнарĕ тупмалли юмахсен йышĕнче те çирĕпленнĕ.

1. Хура Улăп килет те пĕтĕм тĕнчене çĕнсе тухать. (Қаç пулни.)
2. Асатте куçне аллă икĕ Улăп та çĕклеймĕ. (Қӳлĕ.)
3. Улăх варринче Улăп куçĕ пур. (Қӳлĕ.)
4. Улăп урапи уй тăрăх куçать. (Çавра çил.)
5. Икĕ кӳлĕ хушшинче улăп тĕмески. (Куçсемпе сăмса.)

Халиччен пăхса-тишкерсе пĕтереймен архив материалĕсен йышĕнче халăх эпосĕн тĕслĕхĕсем татах тупăнма тивĕç. Халăхра çӳрекен çĕнĕ йышши сюжетсем те сахалах пулма кирлĕ мар.

Кунта кĕртмен эпос материалĕсен шутне чăвашсен хăш-пĕр мифĕсене те асăнмалла (сăмахран, халăхăмăрăн мăн аслашшĕсем пĕр вырăнтан тепĕр вырăна куçса çӳрени, Атăл урлă каçни çинчен калакан халапсем), вĕсене халиччен ятарласа пухса пыман, анлăн тишкермен. Ку тĕлĕшрен Н. И. Егоров шыравĕсене палăртса хăвармалла, çав шыравсем тăван халăх эпосĕн пуянлăхне, унăн уйрăмлăхĕсене лайăхрах кăтартма пултараççĕ. Паттăрсем çинчен хывнă асамлă юмахсенчи эпос тымарĕсене кирлĕ таран палăртасси те — тĕпчевçĕсен малашнехи пысăк тĕллевĕ.

Истори юррисене наукăра халăх эпосĕ шутне йышăнасси çирĕпленсе çитмен-ха, çавăнпа ку кĕнекере вĕсене кĕртмен. Пичетре тата архив материалĕсен йышĕнче улăпсем çинчен хывнă халăх халапĕсене чылай урăхлатса каласа панисем те пур. Юхма Мишшин «Пархатарлă пулнин пурлăхĕ», «Кăвак çути тĕнчинче» тата «Улăп чăвашсене пăрахса кайни» халапĕсенче халăхран çырса илнĕ сюжетсем хăй халлĕн палăрмаççĕ, кунта çыравçă шухăшлавĕле чĕлхи фольклор тексчĕн тытăмне чылаях хупласа тăрать, тĕрлĕрен материала пĕрлештерсе çыхăнтарни, çыравçă хăйĕнчен хушса анлăлатнă вырăнсем пурри вăйлă сисĕнет. Çакăн йышши сăлтавсене пулах Семен Элкер, Çуйăн Хĕветĕрĕ тата В. Ахун халăх халапĕсене литература чĕлхипе сăвăласа панă эпосла поэмăсене ку кĕнекене кĕртмен. Халăхпа паттăрсем çинчен çӳрекен юмахсем тăрăх Владимир Бараев «Али паттăр», Григорий Краснов-Кĕçĕнни «Сарпулат çинчен хунă юрă» ятлă юмах кĕнекисем çырнă. Вĕсенче оригиналлă литература уйрăмлăхĕсем тĕп вырăнта тăраççĕ, çавăнпа вĕсене те ку кĕнекене кĕртмесĕр хăварнă (малтанхи икĕ юмахĕ халăхра проза формипе çӳренĕ пулас, вĕсене юрласа е такмакласа калани çинчен ниçта та асăнман).

Хушăма кĕртнĕ «Пусйĕкĕтле Айпике» эпосла поэмăна тата ытти тĕслĕхсенче тĕл пулакан юрăсен нотине информаторсем те çырса паман, çавăнпа ăна пичетлеме тӳр килмерĕ.

Мăн кĕрӳ такмакĕсем халиччен нумай хутчен çапăннă, вĕсен пичетленмен варианчĕсем архивсенче чылай упранаççĕ. Н. И. Егоров çырса панă текст «Чăваш халăх сăмахлăхĕ» ултă томлăхăн тăваттăмĕш

кӗнекинче ҫапӑнса тухнӑ. Ӑна та, ыттисене те тупма йывӑрах мар пирки мӑн кӗрӳ такмакӗсене ку кӑларӑма кӗртмен.

Ӑнлантарусенче кӗскетсе усӑ курнӑ ятсем:

Ашмарин, ЧСК — Н. И. Ашмарин. Чӑваш сӑмахӗсен кӗнеки.—I—XVII тт. Шупашкар — Хусан, 1928—1950.

Одюков — И. Одюков. Авалхи тата Атӑл ҫи пӑлхарсем ҫинчен калакан истори халапӗсем (I—XV ӗмӗрсем).—Шупашкар: ЧПУ, 1984.

ОРРК — Отдел редких рукописей и книг научной библиотеки Казанского государственного университета.

Улӑп — Улӑп. Чӑваш халӑх халапӗсем. И. И. Одюков пухса хатӗрленӗ.— Шупашкар, 1975.

ЧНТИ НА — Чӑваш Республикин Министрсен Совечӗ ҫумӗнчи чӗлхе, литература, истори тата экономика наука тӗпчев институчӗн наука архивӗ. Ку кӗскетнӗ ят хыҫҫӑнхи пӗрремӗш цифра архивӑн пайне, иккӗмӗшӗ уйрӑм номерне пӗлтерет.

Шпилевский — С. П. Шпилевский. Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Казанской губернии.—Казань, 1877.

Ӑнлантарусенче ҫавӑн пекех И. И. Одюков, Н. И. Егоров, В. Г. Родионов тата Г. Ф. Юмарт хӑйсем тӗрлӗ ҫӗртен пухса хатӗрленӗ ал ҫырусен пуххисемпе анлӑ усӑ курнӑ. Вӗсенчен илнӗ тӗслӗхсем ЧНТИ наука архивӗнче тата асӑннӑ тӗпчевҫӗсен аллинче упранаҫҫӗ.

I. Улӑпсем епле пулса каяҫҫӗ

1. 1951 ҫулта Чӑваш Республикин Патӑрьел районӗнчи Сӑкӑтра хӑйӗн асламӑшӗнчен А. Я. Семеновӑран Юхма Мишши ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 453, 1 л. *Ӗмпӳ* — патша. *Арамаҫи тӑвӗ* — Ахурамазда (Ахӑр) турра ӗненсе пуҫ ҫапнӑ вырӑнсен ятӗнчен пулса кайнӑ ту. Ун пек тусем Кавказра чылай тӗл пулаҫҫӗ. *Чӗрӗм* — кӗске самант.

2. 1975 ҫулта Тутарстан Республикин Ҫӗпрел районӗнчи Ҫӗнӗ Упире 67-ри Н. Г. Ятмановран И. Саландаев ҫырса илнӗ.—Одюков пуххи. *Чике* — чавса (0,5 м. яхӑн).

3. 1956 ҫулта Чӑваш Республикин Патӑрьел районӗнчи Тикешре П. М. Лисицынран Юхма Мишши ҫырса илнӗ.—ЧНТИ НА, III, 453, 29 л.

4. 1974 ҫулта унччен Чӑваш Республикин Патӑрьел районӗнчи Сӑкӑтра пурӑннӑ асламӑшӗ А. Я. Семенова каланине аса илсе Юхма Мишши ҫырса хунӑ.—ЧНТИ НА, III, 453, 7 л.

Юхма Мишши ҫапла асӑрхаттарать: «Тепӗр ҫӗрте тата Хӗвел Улӑп амӑшӗн кукамӑшӗ мар, кукашшӗ тенӗ пек те астӑватӑп». Улӑп амӑшӗ Хӗвел патне мӗнле сӑлтавпа вӗҫсе кайни паллӑ мар.

5. 1980 ҫулта Чӑваш Республикин Вӑрмар районӗнчи Мӑнҫырмара Т. А. Макарова ҫырса илнӗ.—Родионов пуххи.

II. Улăпсен ачалăхĕ

6. 1947 çулта Чăваш Республикин Çĕмĕрле районĕнчи Юманайĕнче К. В. Ивановран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 34 л. *Сўре* — çипĕн тăршшĕ виçи, унăн хатĕрне те сўре теççĕ.

7—8. 1945 çулта Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Тăрмăшра çул-йĕр мастерĕнчен Федоровран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 33 л. *Çытак* — ача-пăча йĕмĕ.

9. 1973 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çўлти Кинчерте 68-ти А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 454, 57—59 лл. *Униче* — укăлча.

Кун йышши юмах марисен те тĕл пулать, унта «Улăп» вырăнне «арçын ача» тенĕ («Гора самоцветов» сб., 1973, М., 181—186 с.).

10—12. 1929 çулта Чăваш Республикин Çĕрпў районĕнчи Актайра П. Тимофееврап Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 51—52 л. *Юхмалла икерчĕ* — çўхў.

13. 1900 çул тĕлнелле Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Эльшелте Г. Т. Тимофеев çырса илнĕ.—Г. Т. Тимофеев. Тăхăрьял.— Шупашкар, 1972.—72 с. *Карман* — кĕсье.

14. 1875 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Хурапха тавращĕнче М. Ф. Федоров çырса илнĕ.—Известия по Казанской епархии. 1876, Хусан, 647—648 с. «Старинные люди» ятпа пичетленнĕ. Унта «улăп» вырăнне асăрхамасăр «улын» тесе пичетленĕ. И. Одюков хăй 1975 çулта пухса кăларнă «Улăп» сборникре ăна «Улăнк» тесе асăннине йăнăш тесе шутламалла. Унтах (10 с.) «что их погубить большой грех» тенĕ çаврăнăша «Улăнксем пысăк айăпа кĕнĕ, çавăнпа пĕтмелле» тесе тĕрĕс мар куçарнă. Кунта вăл тĕле тўрлетнĕ.

15. 1871 ç. Тутарстан Республикин Пăва районĕнче В. А. Белилин çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 809, 35 л. Тĕл-тĕл ăнланма çуккипе текста кăштах тўрлетнĕ, кĕскетнĕ.

16. 1910 ç. тĕлнелле Чăваш Республикин Вăрнар районĕнчи Кĕçĕн Явăш тавращĕнче И. Христофоров çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, I, 213, 316 с. *Апай* — анне.

17. 1978 ç. Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Кайри Шĕнерпуçĕнче 64-ри Л. И. Ильинран В. Сарилов çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 741, 32 л.

18. 1907—1908 çулсенче Д. Месарош çырса илнĕ.—Авалхи чăваш тĕнĕн палăкĕсем. I т., Будапешт, 1909, 52—53 с.

19. 1900 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Пăвакассинче çырса илнĕ.—Ашмарин, ЧСК, III т. Шупашкар, 1929, 213—214 с.

20. Тутар Республикин Куйбышев р-чи Юхмачăра çырса илнĕ.— Чăваш халăх юмахĕсем.—Шупашкар, 1949.—201 с.

21. 1926 çулта Пушкăртстан Республикин Пишпўлек районĕнчи

Пишпӳлекре Г. И. Комиссаров ҫырса илнӗ. Малтанхи хут ҫав ҫулах чӳкӗн 28-мӗшӗнче «Красная Башкирия» хаҫатра вырӑсла пичетленнӗ.— ЧНТИ НА, III, 213, 10—11 л. Г. Юмарт куҫарнӑ.

22. 1904 ҫулта Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Ҫеҫмерте Т. К. Кириллов ҫырса илнӗ.—ЧНТИ НА, I, 144, 126—127 с. *Апи* — анне.

23. 1973 ҫулта Чӑваш Республикин Вӑрмар районӗнчи Ҫӳлти Кинчерте 68-ти А. А. Овчинниковӑран Н. И. Егоров ҫырса илнӗ.—Егоров пуххи.

24. 1940 ҫулсем тӗлнелле Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Яманакра М. В. Васильевӑран И. А. Патмар ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 54, 279 л.

25. 1930—1940 ҫулсенче Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Ҫӗньял Карайра Г. Федоровран (1863 ҫулта ҫуралнӑ) И. А. Патмар ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 356, 104 с.

26—27. 1975 ҫулта Чӑваш Республикин Комсомольски районӗнчи Хырай Ӗнелти М. Ишмуратовӑран Г. П. Тяконова ҫырса илнӗ.— Одюков пуххи.

III. Улӑпсен пӗвӗ-сийӗ, тумӗ-юмӗ, кӑмӑлӗ

28. 1928 ҫул тӗлӗнче Чӑваш Республикин Вӑрмар районӗнчи Энтриялӗнче Е. Г. Терентьев ҫырса илнӗ.—ЧНТИ НА, IV, 132, 82 л.

29. 1900 ҫул тӗлнелле Ӗпхӳ кӗпӗрнин Пелепей уесӗнчи Хурамалта ҫырса илнӗ.— Ашмарин, ЧСК, V, 399 с.

30. 1900 ҫул тӗлнелле Чӑваш Республикин Вӑрнар районӗнчи Уравӑшра ҫырса илнӗ.— Ашмарин, ЧСК, III, 214 с.

31. 1930—1970 ҫулсенче Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Яманакра А. Я. Яковлевран (1896 ҫулта ҫуралнӑ) И. А. Патмар ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 397, 72 с.

32. 1973 ҫулта Тутарстан Республикин Теччӗ районӗнчи Ҫӗньялта 43-ри Р. Т. Самаркинӑран Г. Юмарт ҫырса илнӗ.—ЧНТИ НА, III, 363, 48 л.

33. Юман Мӗтрин 1918 ҫ. ҫу уйӑхӗн 5-мӗшӗнче «Канаш» хаҫатра пичетленнӗ «Шевле вылять» прозӑлла сӑввинчен илнӗ.

34. 1975 ҫулта Чӑваш Республикин Патӑрьел районӗнчи Нӑрваш Шӑхальте А. Петровран Н. Ф. Груздева ҫырса илнӗ.—Одюков пуххи.

35. 1932—1973 ҫулсенче Чӑваш Республикин Ҫӗрпӳ районӗнчи Анатри Кипекҫере К. Степановӑран (1889 ҫулта ҫуралнӑ) И. А. Патмар ҫырса илнӗ.—ЧНТИ НА, III, 448, 5 с.—*Чалӑш*—тӑршшӗ виҫи (2,1 м).

36. 1932—1973 ҫулсенче Чӑваш Республикин Муркаш районӗнчи А. Степановӑран И. А. Патмар ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 448, 14 с.

37. 1973 ҫулта Тутарстан Республикин Теччӗ районӗнчи Анӑра 80-ри Ф. Г. Качайкинӑран Е. С. Сидорова ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 367, 60 л.

38. 1973 çулта Тутарстан Республикин Тури Услан районĕнчи Кӳлпуçĕнче 71-ри Е. П. Рыбаковран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 368, 66 л. *Қасмăк* — катка.

39. 1961 çулта Тутарстан Республикин Аксу районĕнчи Салтакьялĕнче 71-ри И. Н. Бураевран В. Д. Димитриев çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 278, 57 л. *Кĕрепенке* (кĕренке)—йывăрăш виçи (400 г.).

40. 1976 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çӳлти Кинчерте 71-ри А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 386, 33 л.

41. 1929 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра амăшĕнчен А. Дмитриевăран илтнĕ тăрăх Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса панă.—ЧНТИ НА, III, 353, 46 л.

42. 1959 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Тикешре 82-ри П. М. Лисицынран А. П. Алексеева (Павлова) çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

43. 1954 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкатра В. Барановран (Шавлама старикрен) Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 181, 180 с.

44. 1975 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Комсомольскире И. Красноперцовран В. Сорокина çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

45. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Муркаш районĕн Йӳçкассинче Н. Анисимовран (1899 çулта çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 10 с. *Уй-хир кайăкĕ* — тискер чĕр чун.

IV. Улăпсем тĕнчене хăтлăх кӳреççĕ

46. 1971 ç. Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Çĕн Пуянкассинче Укахви карчăкран Т. А. Никифорова çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

47. 1967 çулта Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Шурчара 68-ти П. Ф. Сютруковран С. С. Павлова çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

48. 1969 ç. Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Кивĕ Сĕнтĕрте А. А. Яковлева çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

49. 1971 çулта Чăваш Республикин Çĕмĕрле районĕнчи Саватерте 60-ти Т. Н. Саеровран Т. В. Дмитриева çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

50. 1936 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Сурăмхĕрри Карайра 51-ри И. В. Васильевăран И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 17 с.

51. 1932—1973 çулсенче Пермь облаçĕнчи Тавда хулинче В. К. Кирилловран (1901 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 26 с.

52. 1955 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкатра В. Барабановран (Шавлама старикрен) Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 24 л.

53. 1948 ç. Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра асламăшĕнчен А. Я. Семеновăран Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 4 л.

54. 1961 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Шалчакассинче 86-ри Ф. И. Илларионовран Д. Е. Егоров çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

V. Улăпсем Атăл çине килеççĕ

55. 1961 çулта Тутарстан Республикин Теччĕ хулинче 77-ри С. А. Казаковран В. Ахун çырса илнĕ.—Юмарт пуххи. *Аша* — турă ячĕ. *Кемел* — чак. *Этем чĕлхи кăларса...*—этем чĕлхипе калаçса.

56. 1949 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Альшихре Ф. И. Волковран В. Ахун çырса илнĕ.— Юмарт пуххи.

57. 1960 çулта Тутарстан Республикин Теччĕ районĕнчи Ќанна Кушки ялĕнче Ф. П. Петровран В. Ахун çырса илнĕ.— Юмарт пуххи.

58. 1978 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çӳлти Кинчерте 71-ри А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— Егоров пуххи.

59. 1957 çулта Алма-Атаран П. Г. Любимов çырса янă (1885 çулта Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Ураскассинче çуралнă, 16 çулта чухне тăван ялтан тухса кайнă). ЧНТИ НА, III, 132, 949 инв. № Г. Юмарт куçарнă. *Калăм кунĕ* — христианлăха йышăнман чăвашсен мун кунĕ, вăл юн кун килнĕ. *Сарă ту* — хальхи Саратов вырнаçнă тĕл пирки сăмах пырать пулас.

60. 1947 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Ќипеккассинче 68-ти Н. Н. Поповран В. Ахун çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

61. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Анаткас Тăрăнта Ф. К. Кузьминран (1893 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 13 с. *Атăл çуттине* — Атăл сăрчĕ çине.

62. 1968 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Çатрара М. Н. Николаевăран Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 44—45 л.

63. 1977 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çӳлти Кинчерте 70-ти А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.—Егоров пуххи.

64. 1930 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Ќăшаркассинче И. Корсаковран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 52 л.

65. 1972 çулта Ульяновск облаçĕнчи Баратаевкăра Имет старик каланине аслисе 1974 çулта Н. И. Егоров çырса хупă.—ЧНТИ НА, III, 386, 31 л.

66. 1958 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Алманчра 82-ри А. Сорокинран В. Харитонов çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 201, 1661 инв. №.

67. Ку сыпăка «Перевод основного текста «Книги Ахмеда ибн Фадлана» на основе Межхедской рукописи, Йакута, Наджиба Хаммадани и Амина Рази» текстран илнĕ, вырăсла тексчĕ А. П. Ковалевскин «Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.» кĕнекинче пичетленнĕ (Харьков, 1956). Чăвашла Г. Юмарт куçарнă, вăл текст малтанхи хут 1984 ç. «Революцичченхи чăваш литератури. Текстсем. I т.» кĕнекере пичетленнĕ (45—46 с.). *Текин* — ибн-Фадланпа пĕрле Атăлçи Пăлхара килнĕ çын, кунта вăл улăп çинчен автора Багдадрах каласа кăтартни пирки сăмах пырать. *Елтĕпер* — Атăлçи Пăлхар патшалăхĕн чи аслă пуçлăх титулĕ. *Чике* — тăршшĕ виçи (кунта пăлхарсем хушшинче çирĕплетнĕ чике çинчен сăмах пырать, тĕрлĕ çĕрте вăл кăшт урăхларах пулнă). *Вису* (весь)—Çурçĕрте Шурă кӳлĕ çывăхĕнче пурăннă халăх çĕр-шывĕ. *Йаджуджсемпе маджудсем* — халап-юмахра асăнакан гог тата магог халăхĕсен çыннисем. *Хӳме*... Кунта халап-юмахра Александр Македонский çурçĕрте ылтăнпа кĕмĕлтен хывтарнă тесе шутлакан хӳме çинчен сăмах пырать. Кун йышши халап тусем çинчен калакан сăмах-юмахран тухса кайнă.

68—69. Ку сыпăксене «Путешествие Абу-Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.)» кĕнекерен илнĕ (М., 1971, 43—44, 61 с.). Вĕсем пĕр хыпар çинчен пĕр çын икĕ тĕрлĕ каланăскерсем шутланаççĕ. *Адитсем* — халапра каланă тăрăх, Оманпа Худрамут хушшинчи пуш хирте пурăннă пысăк пӳллĕ çынсем (халăх). Вĕсене Коранра темиçе хутчен те асăннă.

VI. Улăпсен вăрçисем, тĕрлĕрен ĕçĕ-хĕлĕ

70. 1974 ç. Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Улатăр Макаçра 63-ри Ф. А. Андриановăран Е. С. Сидорова магнитофонпа çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, VI, 230, 4—5-мĕш касетăсем. *Мăнă* — пысăк.

71. 1879—1882 çулсенче Ульяновск облаçĕн Чăнлă районĕнчи Чăвашкассинче В. И. Михайлов çырса илнĕ. Ал çырăвĕ Хусанти патшалăх университечĕн библиотекинче упранать.—ОРРК, 2376 инв. №, 405—406 с. В. Ахун тупса pană, вырăсларан Г. Юмарт куçарнă.

72. 1943 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра амăшĕнчен А. Д. Дмитриевăран Çуйăн Хĕвстĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 46—47 л.

73. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Яманакра Н. Д. Даниловран И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 15—16 с.

74. 1950 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра асламăшĕнчен А. Я. Семеновăран Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 15 л.

75. 1955 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Треньелте А. Ельмуков старикрен Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 25 л. *Çĕмренçĕ* — ухăçă (ухăпа перекен).

76. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Қайри Қарăкра П. Александровран И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 29 с.

77. 1931 çулта Самарти план институтĕн студенчĕ И. Марузькин çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 60—63 л.

78. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Анаткас Тăрăнта И. Ф. Федоровран (1882 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 30 с.

79. 1936 çулта Оренбург облаçĕнчи Октябрьски районĕнчи Октябрьски ялĕнче метереологи станцийĕн пуçлăхĕнчен И. Т. Тимофеевран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 35—39 л.

80. 1961 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Шалчакассинче 86-ри Ф. И. Илларионовран Д. Е. Егоров çырса илнĕ.—Одюков пуххи.— *Шан* — катка.

81. 1952 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра асламăшĕнчен А. Я. Семеновăран Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 23 л.

82. 1929 çулта Чăваш Республикинчи Çĕрпӳ районĕнчи Актайра амăшĕнчен А. Д. Дмитриевăран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 49—50 л.

83. 1944 çулта Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Юнкăпуçĕнче Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 40—42 л.

84. 1931 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра П. Тимофеевпа амăшĕнчен А. Д. Дмитриевăран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 58—59 л.

85. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Хыркассинче Т. Г. Гордеевран (1899 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 21—25 с. *Акка* — аппа, *апай*— анне.

86. 1935 çулта Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Самоккассинче И. М. Марковран (1900 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 11 с.

87. 1974 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Элшелте М. Т. Кверкинтан В. Ашкеров çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

88. 1940 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Тăватпӳртре 72-ри К. П. Прокопьевран И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 6 с.

89. 1947 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Килеккассинче 68-ти Н. Н. Поповран В. Ахун çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

90. 1956 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Тикешре П. М. Лисицынран Юхма Мишши çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 453, 26—29 л. Паспортне пĕлтернĕ май Юхма Мишши çапла асăрхаттарать: «Петĕр кукка (П. М. Лисицын) асаннепе питĕ туслăччĕ, пирĕн пата Сăкăта килсессĕн вара асаннепе ăмăртсах юмах ярса пире савăнтаратчĕç».

91. 1964 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Рункăр Н. А. Енилин çырса илнĕ.— Улăп, 26—28 с. *Пăлат* — хурçă.

92. 1949 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Рункăр 19-ти В. М. Акулининран В. Ахун çырса илнĕ.—Одюков пуххи. *Каç çак* — табун (кĕтӳ).

93. 1949 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтр Алим кĕтӳçрен Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 5—6 л

Алим пичче çинчен Юхма Мишши хăйĕн 1974 çулхи «Алим пичч улăпĕсем» ятлă ал çырăвĕнче çапла çырса кăтартать:

«Алим пичче ман асра ĕмĕрлĕхех юлнă. Мĕскĕн кĕтӳç пире ачасе не питĕ юрататчĕ çав. Эпир те ăна питĕ юрататтăмăр.

Хальхи пекех астăватăп: лăкăштин-лăкăштин тутарса утатчĕ çап çутă калушĕпе, хăрах ури кăшт уксахчĕ унăн.

Эпир, Ентимер кассинчи ачасем, выльăхсене кĕтсе илнĕ хыççăн ялан Алим пичче тавра пуçтарăнаттăмăр. «Линькка-линькка» юрласа, шăхлич каласа пире ташă ташлаттаратчĕ вăл.

Алим пичче сăкăтсем марччĕ, çавăнпа Ентимер кассинчи çынсем патĕнче черетпе пурăнатчĕ: пĕрре—пĕрисем патĕнче, ыран—юнашаррисем патĕнче, унтан — тата теприсем патĕнче. Алим пичче пирĕн пата çĕр каçма килессе эпĕ куç пекех кĕтеттĕм. Вăл вара каçхи апат çинĕ хыççăн асаннепе калаçма тытăнатчĕ. Улăп çинчен те, Ламан паттăр çинчен те, вун икĕ пуçлă аçтаха çут тĕнче хуçи пулса тăни çинчен те, Али паттăр çĕр хăлăпне шыраса тупни çинчен те, Патман паттăр çул çӳревĕсем çинчен те калаçатчĕç. Вĕсем пĕр-пĕрне каласа кăтартнине эпĕ астуса юлаттăм, кайран вĕсен халапĕсем мана «Элпи чечекĕсем» легендăна çырма та пулăшрĕç.

— И-и-и, Мишша, эс ӳссе пысăклансах кайнă-çке,—тетчĕ вăл мана ялан.— Маттур ача эсĕ,—тетчĕ.— Ваттисене хисеплен, пархатару пурах сан,— тетчĕ.

Унтан асаннене:

— Наçтуç, ӳссен акă вăл сан пекех ăста пулĕ-ха,—тетчĕ.—Эпир унпа акă машина çине ларăпăр та—ту-ту-ту-у-ут! Шупашкара кайăпăр. Мишша унта вĕренме кĕрĕ, пысăк çын пулĕ.

Шупашкарта пединститутра иккĕмĕш курс пĕтернĕ хыççăн эпĕ тахçан Алим пиччерен илтсе çырнă легендăсене тетрадьпе шкаф тăрринчен шыраса тупрăм. Асанне ун чух вилнĕччĕ ĕнтĕ. Çав тетрадь мана ачалăха аса илтерчĕ. Эпĕ аннерен ыйтрăм:

— Алим пичче ятлă кĕтӳçе астăватăн-и? Халь чĕрех-ши вăл? Хăш ялсем пулнă-ши вăл?

— Сăкăт Мишерсем вăл,—терĕ анне. Юнашарти тутар ялне—Тутар Сăкăтне чăвашсем çапла калаççĕ.— Пурăнать-ха вăл, ачам, пурăнать. Пĕр кун Сăкăт Мишерне тăвар илме кайсан та курнăччĕ. Сан çинчен ыйтрĕ. Сана пит лайăх астăвать вăл.

— Вăл хăй хăш ялсем пулнă вара?

— Сăкăт Мишерсемех.

— Çук пуль. Унта чăвашсем пурăнмаççĕ вĕт. Алим пичче чăваш вĕт.

— Çук, Алим пиччӳ мишер вăл.

Алим пичче мишер пулнине эпĕ çавăн чухне тин пĕлтĕм. Эпĕ ăна мишер тесе шутлама та пултарайман, мĕншĕн тесен вăл чăваш юррисене те, чăваш йăли-йĕркине те калама çук лайăх пĕлетчĕ. Вăл каласа кăтартнă легендăсенчи паттăрсем те мана ялан чăваш пекех курăнатчĕç.

Манăн Алим пиччене çав тери курас килсе кайрĕ. Вара эпĕ велосипед çине лартăм та Сăкăт Мишерне ватă тусăма курма тухса кайрăм. Яла пырса кĕтĕм, урамра пĕр ватă лăкăшти-лăкăшти тутарса утса пырать.

— Алим пичче!—кăшкăрса ятăм эпĕ велосипед çинчен сиксе анса.

— И-и-и, Миша ачам!—тӳрех палласа илчĕ мана старик.— Сана курасса та сунманччĕ. Ӳссе çитрĕн те мансăрах, машин çине ларса ту-ту-ту-у-т! Шупашкара тухса вĕçтертĕн. Эпĕ акă ватăлса кайрăм ĕнтĕ...

Алим пиччен пурнăçĕ питĕ хĕпĕлĕ вĕçленнĕ. Тепĕр çулхине вăл вăрмана хăй пĕчченех пушăт касма кайнă. Ун чухне старик сакăр вун пĕрте пынă. Чирлĕрех те пулнă. Анчах пĕччен пурнакаискерĕн кашни ĕçех хăйĕн тумалла-çке-ха.

Алим пичче вăрмана кайнă та çухалнă. Виçĕ кун иртсен вара ял çыннисем шырама каяççĕ. Старик виллине ватă юман кутĕнче тупаççĕ. Хăй пушăт касса çурăмĕ хыçне çакнă пулнă. Ахăртнех, пушăтне çурăмĕ çинчен хывмасăр юман кутне канма ларнă та вилсе кайнă пулас. Питне-куçне, алли-урине виçĕ кун хушшинче хурт-кăпшанкăсем йăлтах çисе янă пулнă» (ЧНТИ НА, III, 453, 8—10, 13 с.).

94. 1944 çулта Пенза облаçĕнчи Мачкассинче И. Я. Яковлевран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 74—75 л.

95. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Карайра Д. С. Семеновăран (1881 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 8 с.

96. Хăçан тата ăçта çырса илни паллă мар.— Канаш, 1918, майăн 21-мĕшĕ. А. Петрова çырнă «Улăп çинчен» статья.

97. 1929 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра амăшĕнчен А. Д. Дмитриевăран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 72—73 л.

98. 1900 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Етĕрне районĕнчи Мăн Сĕнтĕрте çырса илнĕ.— Ашмарин, ЧСК, I т., 317 с.

99. 1974 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Альшихре А. В. Ильинран В. Ахун çырса илнĕ.— Улăп, 30 с. *Алачăк* — лаç.

100. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Элĕк районĕнче И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 19—20 с. *Маçак*— асатте.

101. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски

районĕнчиВаснарта Е. Ф. Федоровран (1879 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 27 с. «Тур патши» тени «Турккă е Тĕрĕк патши» тенине пĕлтерме пултарать.

102. 1951 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра хăйĕн асламăшĕнчен Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 19—20 л. Юхма Мишши ал çырура çапла асăрхаттарать: «Ку легендăна Сăкăт ялĕнче халĕ те час-часах илтме пулать, анчах сăввин сăмахĕсене маннă пулас, никам та каламасть».

103. 1971 çулта Ульяновск облаçĕн Ульяновск районĕнчи Баратаевкăра 86 çулхи А. С. Юхвитовран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 454, 53—56 л. Н. И. Егоров асăрхаттарнă тăрăх, А. С. Юхвитов Баратаевкăна Тутарстан Республикин Çĕпрел районĕнчен куçса пынă. *Кĕçмер* — пулăхсăр, тухăçсăр çĕр.

104. 1942 çулта Карели фронтĕнче Пенза облаçĕнчи Эшкел çыннинчен Павлов старшинаран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 74 л.

105. 1971 çулта Чăваш Республикин Канаш районĕнчи Авăспӳрт Кипечре 42-ри А. Ивановăран Т. В. Трофимова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

106. 1947 çулта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Кипеккассинче 77-ри Н. Н. Поповран В. Ахун çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

107. 1972 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра Мăккăнь мучирен Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 42—43 л.

108. 1951 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра хăйĕн асламăшĕнчен А. Я. Семеновăран Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 16—18 л.

109. 1955—1956 çулсенче Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

110. 1971 çулта Пенза облаçĕнчи Çăрттанлă районĕнчи Итĕм Курара Петруш мучирен П. А. Сумароков çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 36—37 л.

111. 1956 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтла Тутар Сăкăтĕнче Алим кĕтӳçрен Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 11—12 л.

112. 1948 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Сăкăтра хăйĕн асламăшĕнчен А. Я. Семеновăран Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 14 л.

113. 1973 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Вăтакасра М. Кашинăпа О. Ванеркинăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 366, 3804 инв. №.

114. 1929 ç. Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра С. Я. Яковлевăран Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— Юмарт пуххи.

115. 1920 ç. Тутарстан Республикин Çарăмсан районĕнчи Кивĕ Шешкелте çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 213, 232—233 л.

116. Г. И. Комиссаров ҫырса илнӗ, ӑна вӑл 1903—1906 ҫҫ. Сӑр тӑрӑхӗнче илтнӗ пулас.— ЧНТИ НА, III, 213, 262—263 л. Ҫунатлӑ ҫын ҫинчен калакан тепӗр халапа 1907 ҫ. Д. Месарош ҫырса илнӗ, вӑл 1909 ҫ. Будапештра «Авалхи чӑваш тӗнӗн палӑкӗсем» кӗнекере венгрла пичетленнӗ (I т., 53 с.).

117. 1974 ҫ. Чӑваш Республикин Муркаш районӗнчи Пожадановкӑра П. Т. Крыловран (1912 ҫ. ҫуралнӑ) А. Алексеев ҫырса илнӗ.— Юмарт пуххи. «Материалы по чувашской диалектологии» кӗнекере (I кӑларӑм, 1960, 193—194 с.) ку калавӑн тепӗр тӗслӗхӗ пичетленнӗ. Ку халапсенче Атӑлҫи Пӑлхар патшалӑхӗ ҫирӗпленнӗ хыҫҫӑн ту ҫи ҫармӑссене Йӑлӑма куҫмашкӑн хистени йӗрленнӗ пулас. «Ҫеҫмер» тени «ҫӑваҫ(ла) мари» тенинчен тухса кайма пултарнӑ.

118. 1917 ҫ. Чӑваш Республикин ҫурҫӗр пайӗнче И. Д. Никитин ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, I, 384, 116 л. «Шиҫту» сӑмах хыҫҫӑн И. Д. Никитин «За Волгой» тесе ҫырса хунӑ, ку вӑл Шиҫту паттӑр Атӑл леш енче (Йӑлӑмра)тенине пӗлтерет пулас.

119. 1973 ҫулта Чӑваш Республикин Муркаш районӗнчи Шомикре 82-ри М. Кузнецовран Н. И. Егоров ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 396, 32 л. *Сӗре* — питӗ, калама ҫук.

120. 1973 ҫулта Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Шывпуҫӗнче А. Филипповӑран (Степановӑран) В. Н. Тимуков ҫырса илнӗ.—Одюков пуххи.

121. 1906—1908 ҫулсенче Чӑваш Республикин Тӑвай районӗнчи Нӳшкассинче И. Тӑхти ҫырса илнӗ.— Ашмарин, ЧСК, XIII, 246 с.

122. 1969 ҫулта Чӑваш Республикин Вӑрмар районӗнчи Пинерте С. Жаковран (Шаккав Ҫӳппинчен) Н. И. Егоров ҫырса илнӗ, каярахпа ытти ҫынсенчен ыйтса пӗлсе хушнӑ, пӗтӗмпе йӗркелесе 1973 ҫулта ҫырса хунӑ — ЧНТИ НА, III, 366, 3805 инв. №. Материал вӗҫӗнче Н. И. Егоров ҫапла асӑрхаттарать: «Пинерсем халӗ те ҫимӗке кайнӑкилнӗ чух Ахплат тӑпри ҫине пырса асӑнаҫҫӗ, унта чарӑнмасӑр никам та юлмасть». *Платна* — патвар. *Нухрат* — кӗмӗл укҫа.

123—124. 1974 ҫулта Чӑваш Республикин Етӗрне районӗнчи Пушкӑртра А. Цветков ҫырса янӑ, Г. Юмарт куҫарнӑ.—ЧНТИ НА, III, 495, 45—46 л.

125. 1956 ҫулта Чӑваш Республикин Елчӗк районӗнчи Курнавӑшра П. М. Смирнов ҫырса илнӗ.— Одюков пуххи.

126. 1971 ҫулта Чӑваш Республикин Патӑрьел районӗнчи Ҫӗнӗ Ахпӳртре 68-ти Х. Ф. Смирновӑран Н. А. Тукмакова ҫырса илнӗ.— Одюков пуххи.

VIII. Улӑпсем епле пӗтнӗ

127. 1911 ҫулта Чӑваш Республикин Вӑрмар районӗнче Е. Поляков ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, I, 206, 255—256 с.

128. 1974 çулта Чăваш Республикин Вăрнар районĕнчи Кӳстӳмĕрте В. Г. Родионов çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

129. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Яманакра В. Д. Димитриевран И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 9 с.

130. 1961 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Шалчакассинче 86-ри Ф. И. Илларионовран Д. Е. Егоров çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

131. 1879—1882 çулсенче Ульяновск облаçĕн Чăнлă районĕнчи Чăвашкассинче В. Н. Михайлов çырса илнĕ. Ал çырăвĕ Хусанти патшалăх университечĕн библиотекинче упранать.— ОРРК, 2376 инв. №, 407—408 с. В. Ахун тупса панă, вырăсларан Г. Юмарт куçарнă.

132. Ку халапа В. З. Иванов-Паймен Пăхăрăслан çывăхĕнче чăвашсенчен илтнĕ пулас.— В. З. Иванов-Паймен. Кĕпер. Шупашкар, 1972, 15—16 с.

133. 1929 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра хăйĕн амăшĕпе А. Д. Дмитриевăпа Е. Егоровран Çуйăн Хĕветĕрĕ илтнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 48—49 л.

134. 1972 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Чурачăкра 86-ри Кулине аппаран Т. Н. Тумаланова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

135. 1958 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Алманчра В. Харитонов çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 201, 1661 инв. №.

136. 1973 çулта Тутар Республикин Тури Услан районĕнчи Канашра 45-ри А. А. Егоровран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 368, 71—72 л.

137. 1954 çулта Чăваш Республикин Куславкка районĕнчи Катĕркассинче Э. Яковлева çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 386, 27 л.

138. 1970 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Кайри Карăкра 60-ти В. А. Антоновăран В. Антонова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

139. 1975 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Пысăк Чăрăшра 49-ти К. А. Антоновăран Г. Степанов çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

IX. Улăп тăприсем епле пулса кайнă

140. 1870 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Кĕтеспертe çырса илнĕ.—Шпилевский, 525 с. Малтанхи хут Хусанти статистика комитечĕ 1874 çулта кăларнă «Заметки о городищах, курганах и других древних земляных насыпях в Казанской губернии» кĕнекере пичетленнĕ.

141. Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Мăнтăрта А. Ивановран (1892 ç. çуралнă) çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

142. 1870 çул тĕлнелле çырса илнĕ.— Н. И. Золотницкий. Корневой чувашско-русский словарь.—Казань, 1875; Шпилевский, 500 с.

143. 1961 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Çатрара Р. И. Ильинаран Юхма Мишши çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 453, 33 л.

144. Пушкăртстан Республикин чăвашсем хушшинче Ф. Н. Вуколов-Эрлик çырса илнĕ.— Ф. Н. Вуколов-Эрликăн «Кăвак хуппи» роман ал çырăвĕн малтанхи варианчĕ, 1963—1970 çулсенче çырнă.— Юмарт пуххи. *Кевте* — ӳт-пӳ.

145. 1936 ç. Тутарстан Республикин Октябрьски районĕнчи Лачакара çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, I, 122, 9—10 с.

146. К. Петровăн «Тайăр Тимкки — поэт-революционер» кĕнекинчен илнĕ (1967, 17—18 с.).

147. Г. Комиссаровăн «Чăваш халапĕсен пуххи» ал çырăвĕнчен илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 213, 10 л. Ана 1900 ç. тĕлнелле илтнĕ пулас.

148. 1926 ç. Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Çатра Маркара 82-ри Мокка мучирен М. Степановпа Х. Аверкиев çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, IV, 132, 67 л.

149. Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Терпикассинче çырса илнĕ.— Канаш, 1927, августăн 9-мĕшĕ, Х. Паланăн «Улăп тăпри чавса пăхрĕç» статйи.

150. 1927 ç. Чăваш Республикин Елчĕк районĕнчи Çĕнĕ Пăвара çырса илнĕ.— Чăваш хресченĕ, 1927, октябрĕн 23-мĕшĕ, Хĕрлĕ Ялавăн «Тĕмеске чавса пăхрĕç» статйи.

151. 1973 ç. Тутарстан Республикин Теччĕ районĕнчи Анăра 82-ри В. П. Сивелькинран В. П. Тимаков çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 369, 113—114 л.

152. Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Шалчакассинче Ф. И. Илларионовран Д. Е. Егоров çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

153. 1978 ç. Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Турханкассинче А. Михайловăран Л. Абрамова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 708, 2 л.

154. 1978 ç. Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Шуршăлта 77-ри Е. Емельяновран А. Сорокин çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 744, 4 л.

155. 1978 ç. Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Çатракассинче 65-ри Т. А. Ивановăран Р. Максимова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III. 729, 96 л.

156. 1991 ç. Пушкăртстан Республикин Авăркас районĕнчи Мелеспуçĕнче Б. Л. Тихонов çырса илнĕ.— Коммунизм ялавĕ, 1991, пуш уйăхĕн 15-мĕшĕ.

157. 1972 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Чурачăкра 86-ри Кулине аппаран Т. Н. Тумаланова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

158. 1973 çулта Тутарстан Республикин Теччĕ районĕнчи Анăра 80-ри Г. Г. Карзаковран Е. С. Сидорова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 367, 35 л.

159. 1966 çулта Пушкăртстан Республикин Пишпÿлек районĕнчи Слакпуçĕнче М. Д. Ковалева çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 82 л.

160. 1964 çулта Пушкăртстан Республикин Пишпÿлек районĕнчи Слакпуçĕнче Р. М. Петрова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

161—162. 1987 çулта Оренбург облаçĕн Абдулино районĕнчи Сарайкăрта 82-ри И. С. Григорьевăпа 76-ри Л. К. Карповран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 869, 93, 95 л. *Алман* — сухаламан.

163. 1956 çулта Пенза облаçĕн Çăрттанлă районĕнчи Итĕм Курара М. М. Байдюшев çырса илнĕ. — ЧНТИ НА, III, 141, 94—95 с.

164. 1971 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Нĕркеçре Л. В. Кудрявцева хăйĕн асламăшĕнчен илтнине çырса панă.— Одюков пуххи. *Сĕре* — питĕ, калама çук.

165. 1972 çулта Чăваш Республикин Елчĕк районĕнчи Курнавăшра А. Николаевăран Г. Н. Ефимова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

166. 1961 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Арçунакассинче 79-ти П. С. Семеновран Н. В. Афанасьева çырса илнĕ. — Одюков пуххи.

167. 1911 çулта Самар кĕпĕрнин Пăхăрăслан уесĕнчи Пайтукапуçĕнче А. Липатов çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, I, 207, 112 с.

168. 1908 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Аслă Патăрьелĕнче Г. Кокель çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, I, 168, 293 с.

169. 1984 çулта Тутарстан Республикин Çарăмсан районĕнчи Çĕн Йĕлмелĕре 84-ри И. К. Кирилловран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 754, 143 с.

170. 1984 çулта Ульяновск облаçĕн Чăнлă районĕнчи Чăвашкассинче Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 754, 3 с.

171. 1984 çулта Самар облаçĕн Шунтал районĕнчи Ухинкелте 46-ри Л. Д. Карповăран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 754, 113 с.

172. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Тивĕшре Н. Е. Егоровран (1889 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 10 с.

173. 1974 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çÿлти Кинчере 78-ти М. В. Васильевăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 386, 25 л.

174. 1927 çулта Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Çичĕпÿртре Ф. Романов çырса илнĕ.—Ф. Романов. Улăп тăпри. Чăваш хресченĕ, 1927, октябрĕн 14-мĕшĕ.

175. 1951 çулта Чăваш Республикин Елчĕк районĕнчи Хĕрлĕçырта Ф. А. Сухаревран М. П. Гордеева çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

176. 1974 çулта Чăваш Республикин Шупашкар районĕнчи Чумкассинче М. М. Емельяновран Е. С. Сидорова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 374, 8 л.

177. 1984 çулта Самар облаçĕн Клевлĕ районĕнчи Хурашывра

Д. Д. Бондаревăран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 754, 98 с.

178. 1945 çулта Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Тăрмăш ялĕнче Федоров çул-йĕр мастерĕнчен Çуйăн Хĕветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 34 л.

179. 1957 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Пучинкере Г. Брагина çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

180. 1979 çулта Чăваш Республикин Сĕнтĕрвăрри районĕнчи Сĕнтĕрпуçĕнче хăй çамрăк чух илтнине асилсе И. П. Смирнов çырса янă.— Юмарт пуххи.

181. 1946 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Яманакра 44-ри Г. М. Павловран И. А. Патмар çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 448, 5 с.

182. 1974 çулта Чăваш Республикин Куславкка районĕнчи Ырашпулăхра 87-ри Д. Дедушкинăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 386, 24 л. *Укçу* — ухă йĕпписен хутаçĕ (такмакĕ).

183. 1973 çулта Тутар Республикин Пăва районĕнчи Элшелте М. Кверкинтан В. А. Ашкеров çырса илнĕ.—Одюков пуххи. *Тилçе* — пĕчĕк юхан шыв. Сĕве юппи.

184. 1975 çулта Чăваш Республикин Елчĕк районĕнчи Çĕн Тĕмерте 86-ри У. Ромашковран Ф. И. Козлова çырса илнĕ.— Одюков пуххи. *Каçан* — çурăм.

185. 1972 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Чурачăкра 86-ри Кулине аппаран Г. Н. Тумаланова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

186. 1978 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çӳлти Кинчерте А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— Егоров пуххи. *Хăрт* — çапăçу пуртти.

187. 1950 çулсенче Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Кĕлкешре çырса илнĕ.— В. Ф. Каховский. Памятники материальной культуры ЧАССР.—Чебоксары, 1957.—80 с. И. И. Одюков куçарнă.

188. 1928 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Патăрьелте И. Никифоров çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, I, 617, 130 л.

189. 1870 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Палтайра В. К. Магницкий çырса илнĕ.— Шпилевский, 528 с. И. И. Одюков куçарнă.

190. 1956 çулта Чăваш Республикин Елчĕк районĕнчи Курнавăшра М. Атамановран А. М. Смирнов çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

191. 1973 çулта Тутарстан Республикин Теччĕ районĕнчи Анăра 97-ри И. И. Карповран В. П. Тимаков çырса илнĕ.— Юмарт пуххи.

192. 1927 çулта Чăваш Республикин Патăрьел районĕнчи Туçара çырса илнĕ.— Тевет. Улăп тăпри. Чăваш хресченĕ, 1927, декабрĕн 2-мĕшĕ.

193. 1981 çулта Пушкăрт Республикин Ермеккей районĕнчи Суккулта Н. Ф. Прохоровран çырса илнĕ.— Одюков, 44 с.

194. 1991 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Емпĕрт Туçара А. Ф. Федорова çырса илнĕ.— Егоров пуххи.

195. 1991 çулта Шупашкарта Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Кăнна Кушкиниче çуралса ӳснĕ Ф. П. Шакмаковăран А. Ф. Федорова çырса илнĕ.—Егоров пуххи.

196. 1972 çулта Чăваш Республикин Хĕрлĕ Чутай районĕнчи Тракушкăньте 72-ри Т. И. Ефимовăран Л. А. Ванюшкина çырса илнĕ.— Одюков, 70 с.

197. 1910 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Вăрнар районĕнчи Кĕçĕн Явăшра И. Христофоров çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, I, 213, 315—316 с.

198. 1971 çулта Чăваш Республикин Вăрнар районĕнчи Кӳстӳмерте В. Г. Родионов çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

199. 1967 çулта Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Вăрманкасра В. Антоновран Н. В. Яковлева çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

200. 1971 çулта Чăваш Республикин Канаш районĕнчи Çĕнĕ Чăлкассинче 78-ти М. Федотовран Л. А. Смирнова çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

201. 1900 çул тĕлнелле Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Чăрăшкӳлте çырса илнĕ.— Ашмарин, ЧСК, I, 40 с.

202. 1972 çулта Чăваш Республикин Хĕрлĕ Чутай районĕнчи Тракушкăньте 72-ри Т. И. Ефимовăран Л. В. Ванюшкина çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

203. 1976 çулта Чăваш Республикин Вăрмар районĕнчи Çӳлти Кинчерте 71-ри А. А. Овчинниковăран Н. И. Егоров çырса илнĕ.— Егоров пуххи.

204. 1980 çулта Ульяновск облаçĕн Чăнлă районĕнчи Ирçелте 43-ри А. П. Мурзайкинран Ю. Г. Фадеева çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 461, 163 с.

205. 1972—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Кушарта П. Захаровран (1871 ç. çуралнă) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 356, 90 с.

206. 1932—1973 çулсенче Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Янмурзинăра Ф. И. Ивановран И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 448, 28 с.

207. 1926 çулта Чăваш Республикин Çĕрпӳ районĕнчи Актайра Т. Т. Тимофеевран (Ирçе Мĕтринчен) Çуйăн Хветĕрĕ çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 353, 43—44 л.

208. 1973 çулта Тутарстан Республикин Аппас районĕнчи Тапар Чĕрккĕнте 41-ри В. И. Гавриловран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ. Ытти çынсем каланă тăрăх, асăннă икĕ çырма таврашне Йĕм пĕççи теççĕ.— ЧНТИ НА, III, 368, 19 л. *Пӳксем*— ӳт-пӳ, кĕлетке.

209. 1973 çулта Тутарстан Республикин Теччĕ районĕнчи Çармăсра

46-ри Н. Ф. Воробьевран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 368, 63 л.

210. 1972 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Çĕнĕ Мăратра Г. Миронов каласа панине 1975 çулта К. В. Акчурина çырса панă.— Одюков пуххи.

211. Тутарстан Республикин Пăва районĕнчи Элшелте М. Т. Кверкин каласа панине 1974 çулта В. Ашкеров çырса панă.—Одюков пуххи.

212. 1973 çулта Тутарстан Республики Тури Услан районĕнчи Кӳлпуçĕнче 85-ри В. П. Козловран Г. Ф. Юмарт çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 368, 67 л. Телĕр халапра калана тăрăх, çав тăвайккинче Юмарт ятлă чăваша вĕлернĕ-мĕн, вăл хуралçă пулнă имĕш. Юмарчĕ Кӳлпуçĕнчен пулнă, вĕлерекенĕсем — пăрăнтăксем. Ĕçĕ пĕр çĕр çул каялла пулса иртнĕ.

213—214. Тутарстан Республикин Çарăмсан районĕнчи Аккирейре 42-ри Е. Ф. Федоровăран М. М. Захаров çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 1654, 19—20 л.

215. 1991 ç. Пушкăртстан Республикин Пишпӳлек районĕнчи Кистенлĕре 73-ри В. Ф. Михайловăран Е. С. Астафьева çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 1638, 62—63 с.

216. 1990 ç. Чăваш Республикин Красноармейски районĕнчи Кушарта Е. Г. Федоровăран И. Г. Федорова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 1601, 29—30 с.

217. 1990 ç. Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Катăкуйра А. А. Степанова çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 1658, 40 л.

X. Улăпсемпе çыхăннă тĕшмĕш-ĕненӳ

218. 1929 çулта Самар облаçĕн Шуптал районĕнчи Емелкке Таяпинче 76-ри Э. Захаркин каласа панине М. З. Яковлев 1968 çулта çырса янă.—ЧНТИ НА, III, 324, 24—25 л.

219. 1783 çулта К. Милькович çырса илнĕ. Малтанхи хут 1827 çулта «Северный архив» журналта пичетленнĕ. Н. В. Никольский. Этнографический очерк Мильковича...—Казань, 1906.—26 с.

220. 1961 çулта Тутарстан Республикин Аксу районĕнчи Киреметпуçĕнче 77-ри Е. Бочкаревăран А. А. Трофимов çырса илнĕ.— Улăп, 20 с.

221. 1879—1862 çулсенче Ульяновск облаçĕн Чăнлă районĕнчи Чăвашкассинче В. И. Михайлов çырса илнĕ. Г. Юмарт куçарнă. ОРРК, № 2376, 406—407 с. В. Ахун тупса панă.

222. 1972 çулта Чăваш Республикин Канаш районĕнчи Муллаварта 68-ти Трахвин Кулькинчен А. М. Давыдова çырса илнĕ.—Одюков пуххи.

223. 1976 çулта Чăваш Республикин Канаш районĕнчи Малтикас Шĕкĕрте 80-ри В. П. Петровран А. М. Малыгин çырса илнĕ.—ЧНТИ НА, III, 519, 21 л.

224. 1942 çулта Чăваш Республикин Çĕрпÿ районĕнчи Актайран А. Д. Дмитриева Çуйăн Хĕветĕрĕ патне Карели фронтне çырса янă.— ЧНТИ НА, III, 353, 55—56 л.

225. 1959 çулта Тутарстан Республикин Чистай районĕнчи Тимушкелтен Шупашкарти музее курма пынă 68-ти И. Петров Юхма Мишшине каласа панă.— ЧНТИ НА, III, 453, 32 л.

226. 1929 çулта Чăваш Республикин Çĕрпÿ районĕнчи Актайра хăйĕн амăшĕнчен А. Дмитриевăран Çуйăн Хĕветĕрĕ илтнĕ.—ЧНТИ НА, III, 353, 46 л. «Ўлĕм» тени «ывăлăм» сăмахран пулнă теме май пур.

227. 1975 çулта Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Комсомольскире В. Сорокина çырса илнĕ.— Одюков пуххи.

Хушăм

Сăвăлла халапсем

1. 1975 ç. Чăваш Республикин Комсомольски районĕнчи Кивĕ Сĕнтĕрте Г. П. Тяканова çырса илнĕ.— Одюков пуххи. Малтанхи хут пичетленет.

2. 1946 ç. Чăваш Республикин Муркаш районĕнчи Кăсмуйра 92-ри А. М. Смеловран (Парсай мучирен) И. А. Патмар çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 399, 1—76 л. Малтанхи хут пичетленет. Текста вирьял чăвашĕсен чĕлхипе çырса илнĕ, кунта сасă уйрăмлăхĕсем литература чĕлхин нормипе пичетленеççĕ *(йăвăç, чаваччен, усат, алтан, хуна, шу* вырăнне *йывăç, чавиччен, ăсат, автан, хăвна, шыв)* тенĕ т. ыт. те. Лексика диалектизмĕсене улăштармасăр хăварнă. Хăш-пĕр сăмахсен пĕлтерĕшĕ паллă мар *(асамаç, тушма кун, шахай, шанхай* т. ыт. те). *Шурă тулă* — рис. *Шăчă* — вĕрлĕк. *Каптăрма (капăртма)*—йÿçĕтнĕ чуста икерчи. *Куршак* — чÿлмек. Çурт-йĕр таврашне пĕлтерекен ăнлава малтан ал çырура *кунак* тенĕ, кайран *калак* тесе каланă, пĕрре *кашнă*, тепре *кашни* тенĕ.

Илтнĕ тăрăх çеç (магнитофонсăр) çырса илнине пула — текста тĕл-тĕл И. Патмар хăй чĕлхипе улăштарарах каласа пани те кĕрсе кайни сисĕнет.

Ку эпосла поэмăна тахçанах çырса илнине асра тытса И. А. Патмар 1974 çулхи утă уйăхĕн 25-мĕшĕнче Г. Ф. Юмарт ячĕпе çапла çырса янă: «Геннадий Федорович! Вуланă пулĕ И. С. Тукташ «Чăваш фольклорĕ» (Шупашкар, 1941 ç.) кĕнекинче: «...чăваш фольклорĕнче былинăллă эпос пур тесе калама иртерех»—тесе çырнăччĕ (20 стр.). Çак ыйтупа эпĕ чăваш сăмахлăхĕн кĕнеки тухнă çулах халăх хушшинче ытларах ыйтса тĕпченĕ. Чăвашсен те былинăллă эпос пулнă, пур. Çав вăхăтра ыйтăва хускатма вăрçă чарчĕ, кайран манăçа юлнă. Каярахпа ытла интересленекенех те пулман. Хамăн ал çыру хучĕсем хушшинче интереслĕ япала тупрăм. Çитес вăхăтсенчех пичетлесех илсе

пырса кăтартăп. Хамшăн питĕ лайăх пек туйăнать те, сире мĕнле пулĕ».

И. С. Тукташ чăвашсен сăвăлла е юрласа каланă эпосĕ пирки çырнине И. А. Патмар пĕр енлĕрех ăнланнă. И. С. Тукташ совет тапхăрĕнчи фольклор çинчен çырать, вăл чăвашсен авалтарах эпосла поэмăсем пулма пултарнине хирĕçлемест. Çакна «Чăваш фольклорĕ» кĕнеке ум сăмахĕнче икĕ тĕслĕхпе çирĕплетет. Малтан вăл Вăрăм Якку «сăвăллă чĕлхепе» каласа панă «Хĕвелпе уйăха тыткăнран хăтарни» юмах çинчен пĕлтерет, малалла çапла çырать: «1939 çулта Пушкăрт Республикинче чăваш фольклорĕ пухса çӳренĕ Н. Ф. Данилов юлташ пĕлтернĕ тăрăх, Пишпӳлек районĕнче пĕр халапçă хăйĕн халапĕсене пуçламăшĕнчен тытăнса мĕн вĕçне çитиччен сăвăлласа каласа парать иккен. Анчах эпир ку халапăн содержанийĕ çинчен нимĕн те калама пултараймастпăр, ма тесессĕн ăна хут çине çырса илме май пулман, хыпарне пĕлтерекенĕ хăй ун адресне пире каласа параймарĕ. Çавăнпа хальхи вăхăтра чăваш фольклорĕнче былинăллă эпос пур тесе калама иртерех. Ку ыйтупа тепĕр тĕрлĕ каласан тĕрĕсрех пулать-тĕр: чăвашсен тахçан-авал эпосла произведенисем, тен, чăнах та пулнă пулĕ те, историлле тĕрлĕ сăлтавсене пула вăраххăн-вăраххăнах манăçа тухса пынă пуль. Юлашкинчен вара пĕтĕм фольклор пуянлăхĕнче вĕсен йĕрĕсемпе пĕчĕк тĕпренчĕкĕсем кăна тăрса юлнă пуль...» (20 с.)

Е. С. Сидорова 1977 çулта «Пурçăхан Улăпне» рецензиленĕ май çапла çырнă: «Патмар И. А. хăй каласа панă тăрăх, ку юмаха вăл Парсайран темиçе хут ларса çырса илнĕ. Юмах сюжечĕпе те, содержанийĕпе те асамлă юмахсенчен пĕри пулни паллă... Анчах кунта чи кирлĕ йĕр çухалать: Улăп пиччĕшĕсем çичĕ хĕре шырама кайнăччĕ, кайран вĕсем çинчен пĕр сăмах та çук. Хĕрсене шырама кайнă пиччĕшĕсене анчах тупса таврăнать Улăп. Çул çинче Улăп кашкăра, упана, ăмăрт кайăка, вĕсен çăвăрĕсемпе чĕпписене тискер кайăксем çиесрен хăтарса усăллă ĕç туса хăварнăран лешсем те ăна кайран пулăшаççĕ. Анчах еурăх, тĕве, лаша кĕтӳçĕсене тĕл пулни, калаçни çинчен калакан эпизод кайран ним тума та кирлĕ мар иккен, ку йĕр те çухалать. Кун пек çитменлĕхсем юмахçă маннипе сиктерсе хăварнăран та пулма пултараççĕ е çырса илекенĕ çырма ĕлкĕрсе пырайманран та килме пултараççĕ. Темиçе хут та ыйтса çырнă пулсан пур эпизодсем те пĕр сюжет туса йĕркене кĕрсе çитме пултарнă. Юмах интереслĕ — содержанийĕпе те, сăнарлăхĕпе те, чĕлхипе те питĕ пуян (чăн-чăн юмах чĕлхи)» (ЧНТИ НА, III, 399 упр. ед.).

Ку эпосла поэмăри сюжет çапла халлĕн тĕл пулни паллă мар, уйрăм эпизодсемпе сăнарсем чăвашсен асамлă юмахĕсенче анлă сарăлнă, вĕсенчен хăш-пĕрисем тĕрĕк халăхĕсен эпосĕнче те пур (сăмахран, ар çын паттăр хĕр е хĕрарăм паттăрпа çапăçать).

Халапра асăннă пайăр ятсенчен чылайăшĕ (*Пăвар йăхĕ, Пурçăхан, Самали, Урикке, Тукине, Кариш тăвĕ, Мăнтăр шывĕ, Харпи çырми, Аçтаман, Харпун ялĕ*) çапла халлĕн урăх çĕрте тĕл пулни паллă мар.

Амму ячӗ Амударья шывӗн ятне асилтерет, ку ят улӑп халапӗсенче те пур. *Авраль* ят Ҫарӑмсан юппин ячӗпе пӗр килет.

3. 1941 ҫулта Чӑваш Республикин Красноармейски районӗнчи Ямакакра 73-ри Н. Д. Даниловран И. А. Патмар ҫырса илнӗ.— ЧНТИ НА, III, 447, 7—50 л. Малтанхи хут пичетленет. *Шатир, юмӑх,* сӑмахсен пӗлтерӗшӗ паллӑ мар, *пиҫир* тени *визир* (министр) тенине пӗлтерет пулас.

И. А. Патмар ку эпосла поэмӑна оригиналта «сӑвӑлла ярӑмланӑ юмах» тесе палӑртать. Ана епле ҫырса илни пирки ҫапла асӑрхаттарнӑ (2—7, 50 л.): «Яманак ялӗнче, ял-йыш каланӑ тӑрӑх, Мӗкӗт Танилччӑ (Кукӑль Мӗкӗчӗ)—халап-юмах ӑсти. Вӑл 1868 ҫулта ҫуралнӑ, хутла пӗлмест. Патша ҫарӗнче Варшава хулинче ҫӑкӑр пӗҫерекен-пекарь пулнӑ. Ҫар службинче ҫичӗ ҫул пурӑннӑ хыҫҫӑн тӑван яла килнӗ. Ун хыҫҫӑн Чӑваш Республикинчен тухман.

Ваттисем каланӑ тӑрӑх, Мӗкӗт Танилччӑ кӳршӗ ҫыннипе пӗр шутлӑ пулса арманта юмах ярса черетсӗр арман авӑртнӑ теҫҫӗ. Мӗкӗт Танилччӑ арман пӳртӗнче юмах ярса ларнӑ. Арман яма черет ҫитнӗ ҫын калакан юмаха ытараймасӑр арман пӳртӗнчен арман кӗлетне тухайман. Мӗкӗтен юлташӗ арман кӗлетӗнчен тухмасӑр тӑнӑ. Черете ҫитнӗ ҫын тухманнипе усӑ курса малтан авӑртакан ҫын тырри авӑрса тухнӑ хыҫҫӑн Мӗкӗт тыррине янӑ. Ҫур пӗрне ытларах авӑртсан Мӗкӗт юлташӗ пӳрт алӑкне уҫса:

— Мӗкӗт Танилччӑ, арман шӑтасси нумай юлмарӗ,—тенӗ.

Арман яма черет ҫитнӗ ҫын кӗлете тухать — черетре Кукӑль Мӗкӗчӗн тырри авӑрнӑ.

— Ну, Мӗкӗт, юмахпа астарса манран пӗтӗм яла култартӑн,— терӗ тет лешӗ.

1941 ҫулхи майӑн 16-мӗшӗнче Данилов Никит патне ҫитетӗп. Ҫитмӗл виҫӗ ҫулхи старик хӗрсех уйран ҫӳпҫи якатать. Старик — чӗрес, уйран ҫӳпҫи, алтӑр-ҫӑпала ӑстийӗ. Вӑтам, лайӑх пурӑнать. Ятсӑр урам хӗрринче, уй хӗрринче. Пӳрт ҫӗнӗ, пахча алӑкӗ, тавра ҫурт-йӗр: ампарӗ, алӑклӑ сарайӗ, нӳхрепӗ, лаша витипе выльӑх-чӗрлӗх карти. Ҫемье пысӑк: ултӑ ывӑл та пӗр хӗр. Тӑватӑ аслӑ ывӑлне авлантарса уйӑрса кӑларнӑ. Хӗр ачине ялах качча панӑ.

— Мӗкӗт мучи, эсир халап-юмах нумай пӗлет теҫҫӗ. Ёҫленӗ хушӑрах пӗр-ик сӑмах каласа памӑр-ши?

— Ҫӑнтӑрла юмах ярсан шурӑ ула тытать тет. Эх, ачам, ёҫ вӑхӑтӗнче юмах ярса лармӑп ӗнтӗ.

— Хӑҫан итлеме пулать-ши?

— Юмаххи-мӗнни... ҫамрӑк чух пӗлкелеттӗм. Ватӑлнӑ май мана та пуҫларӑм ӗнтӗ. Юрӗ-ха, каҫхине урама тухсан каласа парӑпӑр. Халь шутлам-ха — юмах хутаҫҫи пушӑ мар-и?..»

Малалла И. А. Патмар хӑй кӗтӳ кӗртсен Ҫапрал урамне — тӗл пулма калаҫса таталнӑ ҫӗре — ҫитнине, йӑмра айӗнче ҫерем ҫине пуханнӑ стариксен тӗрлӗ калаҫӑвне ҫырса кӑтартать:

«Мĕкĕт хăта, юмах ярса паран пуль?

— Ман хутаççи пушанчĕ пуль. Эсĕр ярăр-ха, сирĕнне итлем.

Малтанах Улăп, Петĕр, Ермак çинчен кĕске халапсем каласçĕ, анекдотсем каласа куласçĕ.

— Кĕме те вăхăт çитет. Унччен Мĕкĕт мучĕшĕ пĕр-пĕр ухмах Йăван çинчен каласа парать пулĕ-ха. Халех шутласа илеймерĕ пуль-ха,—халапланать Тимĕрч Каврили.

Мĕкĕт мучи юмахне итлеме эрне ытла çӳретĕп. **Кашни каçах пĕрер,** сайра хушăра икшер халап е юмах каласа парать. Калама ăста пĕлнипе халап-юмахне итлеме питĕ кăмăллă. Çавна пула-и тен Мĕкĕт юмаххисене итлеме пĕр урамри ватăсем кăна мар, ытти урамсенчен те пухăнма пуçларĕçĕ».

Июнĕн 1-мĕшĕ каçхине урама ватăсем нумаййăн пухăнаççĕ, И. А. Патмар вĕсенчен чылайăшĕн ятне асăнать:

«Самаях халапланса ларнă хыççăн эпĕ ватăсене:

— Мучисем, кашниех эсир юмах калатăр. Нумай халап-юмах пĕлетĕр. Эсир пĕлекен юмах-халапсем хушшинче сăвăланă юмахсем çук-и?—тесе ыйтатăп.

— Мĕнле «сăвăланă юмахсем»?

— «Нарспи» поэмăри пек...—тет вăтам шкул ученикĕ Анисимов Вениамин.

— Ун пек сăвăллă юмах илтмен,—тет Мĕкĕт.

— «Нарспи» поэмăри пек мар, çамрăк мăшăрсене пилленĕ чух:

Хурт-хăмăр та мăшăрланса пыл тăвать,
Эсир те паян мăшăрланса
Пирĕн умра тăратăр,
Пире савса пуç таятăр,—
Сире те пуç тайса хисеплеччĕр,—

тетĕр вĕт-ха.

— Калатпăр.

— Çавăн пекех калатпăр.

— Е тата туй пуç такмакне илер. Мана Хумхум мучи каласа çыртаратчĕ:

Саламалик, тав сие!
Сирĕн хыпарпа килтĕмĕр,
Пĕччен те мар, иккĕн те мар,
Хĕрĕх лавпа çитрĕмĕр!
Пире хапăл тăватра,
Пире хваттер яратра?
Хапăл тусан — пурнăç малалла,
Хапăл тумасан — пурнăç каялла.
Хапăл-и, ватă-вĕтĕсем?!

Çакăн евĕр ярăмланă халапсем.

Пурте шăпăрт пулчĕçĕ, тарăн шухăша кайрĕçĕ.

— Чим-ха, кун пек ярăмланă юмахсем пулнă. Астумастăр-и, ват Куратпи арман пӳртĕнче юхтарнине? Пĕр-икĕ юмаха хурал пӳртĕнче

те, арман пӳртӗнче те шав шӑлатчӗ,—аса илет Мӗкӗт Таниличчӑ.

— Тӑхта, тӑхта, астӑватӑп. Чӑнласах халапа ярӑмлатчӗ,—аса илчӗ Таница Микулай.

— Куратни старик вилни те аллӑ ҫул ҫитнӗ, манмалӑх та пур,— тет Трапхи Якку.— Эпӗ те илтнӗ, маннӑ.

—Ярӑмланӑ юмахсем сахал пулнӑ-ши вара?—тесе ыйтатӑп.

— Нумай-сахалне пӗлместӗп. Ярӑмласа калакансем сахал пулнӑ. Вун-вун икӗ ялпа пӗр ҫын пулнӑ пуль-и е ҫук-и. Пирӗн ялта — Ямакра — ват Куратни пулнӑ та, тепре Улпут арманче илтнӗччӗ, ӑна та хӑш ялне пӗлместӗп,—куляннӑн пӗлтерчӗ Мӗкӗт мучи.

— Мӗкӗт мучи, ярӑмланӑ юмаха астума пулӗ-ши?

— Ларсан, тен, астума пулать пуль... Уншӑн ӗҫ пӑрахсах ларас пулать те...

Ял ӗҫченӗ ахаль ларма юратмасть: ним тумасан та ларнӑ чух кӗрӗк арки йӑвалать тенӗ ватӑсем. Ларма, аса илме тесе ятарласа сӑра тӑватпӑр. Пӗр-икӗ кун иртсен каҫхи халап-юмахсем хыҫҫӑн:

— Мӗкӗт мучи, Хумхум мучи, Якку мучи... Иртнӗ кун аннепе ман хозяйка — Ольга Ивановна ҫу сӑрри турӗҫӗ. Ыран кӑнтӑрласем иртсен, вырсарни кун, ала пуҫӗ тытма пырайӑр-ши?

— Парӑма кӗреес ҫук. Ватлӑхра парӑм таврасси йывӑр.

— Эпир парӑмлӑ тумӑпӑр. Ярӑмлӑ юмаха ларса аса илмелле. Юмахшӑн тӳлеме укҫа ҫук. Эпӗ сӑра ӗҫтерӗп, эсӗр юмах каласа парӑр.

— Ай тур-тур, юмахшӑн сӑра...»

Тепӗр кун кӑнтӑрларах вӑхӑтрах И. А. Патмар халап-юмах ягакан ватӑсене килӗсене кайсах хӑйсем патне илсе килет. Лешсем малтан пырасшӑн мар, турткалашса тӑраҫҫӗ. Сӑрапа хӑналансан, ун-кун калаҫкаласан ватӑсем Куратни старикӗн халапне ас илме тытӑнаҫҫӗ. Юмахҫӑ халап янӑ чух ыттисене И. А. Патмар калаҫса чӑрмантарма юраманни ҫинчен асӑрхаттарать. Мӗкӗт мучи «ярӑмлӑ юрра» аса илет, манса кайнӑ тӗлсене ас илме ӑна пӳртри ватӑсем пулӑшса пыраҫҫӗ, И. А. Патмар ҫырса пырать.

Малтанхи хут юмаха «Чун савӑнать, чӗре сикет, тата наттӑр пулас килет» сӑмахсем таран ҫырса илнӗ. Ун хыҫҫӑн И. А. Патмар юмах-халап наукӑшӑн кирлӗ пулни ҫинчен, юмахҫӑсен ӗҫӗ ӗмӗрлӗх юлма пултарни ҫинчен каласа парать, 1937 ҫулта Мускавра тухнӑ «Чувашские сказки» кӗнекене ялти ватӑсенчен ҫырса илнӗ юмахсем кӗни ҫинчен пӗлтерет. Тепӗр кунне вӑл юмахҫӑсене пухса малтанхи кун ҫырса илнӗ текста вуласа парать, «итлесе лараканӗсем вырӑнӑн-вырӑнӑн ҫырса илнине тӳрлетме пулӑшаҫҫӗ» те, кайран каллех Мӗкӗт мучи сӑмах илет. Юмаха пӗтерсен:

— Мӗкӗт, кӑшт кукӑртрӑн пулас,— сӑмах хушрӗ Таница Микулай.

— Астӑван пулсан эс малалла кукӑрт. Ман ҫук,— тет Мӗкӗт мучи. Ал ҫыру вара ҫакӑнпа вӗҫленет.

Ку эпосла поэмӑри сюжет ҫапла халлӗн урӑх ҫӗрте тӗл пулни

паллă мар. Унта асăннă пайăр ятсенчен чылайăшĕ (*Шакăль тăвайкки, Чарикин утти, Саваш, Пирмет çырми, Укантей, Ийпен ялĕ, Эккен кӳлĕ, Армет*) пирки те халлĕхе çавнах каламалла. *Тарвел* патша ячĕ Дунай çи Пăлхар çĕр-шывĕнчи патша ячĕсен списокĕнчи («Именнинник болгарских царей», 1051 ç.) *Тервел* патша ятне ас илтерет. *Варачан* сăмах чăвашсен мăн аслашшĕсен Çурçĕр Кавказра VI—VII ĕмĕрсенче йĕркеленнĕ йăх пĕрлешĕвĕн тĕп хули ячĕпе пĕр килет. Ку ятсем пĕр-пĕринпе çыхăннипе çыхăнманнине, вĕсен историлле пĕлтерĕшне тĕпчесе пĕлмен-ха.

4. 1946—1947 çç. Пушкăртстан Республикин Пишпӳлек районĕнчи Йăлпăлак-Матвеевкăра Федор Егоровна Анна Федорова каласа панă тăрăх П. А. Федоров-Минюк йĕркелесе çырнă. Юрласа калакан çак юмаха Левентей старик Елеç мучирен вĕренсе юлнă. Ф. Егоровна А. Федорова вара Левентей старикрен вĕреннĕ. Çав ялтах çуралса ӳснĕ, унтах çĕре кĕнĕ кĕтӳçĕ Елеç мучи ăна хурлăхлă сасăпа юрлаюрла яратчĕ тет. 7-мĕш çаврăмри «Пусйĕкĕт утсан-утсан...» сăвă йĕркинчен пуçласа 10-мĕш çаврăмри «...Тустарать тусан...» тенĕ таран тата 16 çаврăмри «Ай, аттеçĕм, аттеçĕм...» йĕркерен пуçласа «Çĕр-шыва илем кӳчĕç...» тенĕ таран вăлах 1958 ç. асăннă районти Сергеевкăра Андрей Елисеевич Васильевран çырса илнĕ.— ЧНТИ НА, III, 366, 3815—3816 инв. №№, 15—53 л. *Енкĕ* — йăмра. *Çăклă* — тиевлĕ. *Вăрман кулкки* — ката. *Сусăн кайни* — ывăнни. *Пăрçа йĕнни* — пăрçа хутаççи. *Хаман* — ялан. *Кĕтĕрет* (кĕтрет) — тĕлĕнтермĕш. *Уйла* — шухăшла. *Тару* — эмел. *Тапса сикет кăвака*. *Кăвак* — тӳпе. *Ытăш пур-и, тытăш пур-и?* Кунта сăмах калаçса татăлас е тытăçса илес пирки пырать. *Чирт* — шĕвĕр е вăта пӳрнене пуç пӳрнерен вĕçертсе çап. *Йăлкăм* — питĕ сахал.

П. Федоров-Минюк çапла асăрхаттарать: «Юрăллă юмахăн чĕлхи питĕ илемлĕ пулнă пулмалла, анчах вăл тĕрлĕ юмахçă тĕрлĕ май улăштара-улăштара каланипе хăйĕн малтанхи илемлĕхне пайтах çухатнă курăнать. Тĕл-тĕл вулама йывăр вырăнсем те сахал мар, ытарайми лайăх вырăнсем те сыхланса юлнисем пур, анчах унашкаллисем питĕ сайра вара. Апла пулсассăн та ку япала тĕпчев ĕçĕшĕн паха материал шутланма тивĕç, ман шутпа (1972 çул, август)». Вăлах В. Аптрамана ку халапа мĕнле юрлани çинчен çапла пĕлтернĕ: ăна ĕçкĕ-çикĕ юррин кĕввипе те, мăн кĕрӳ такмакĕ пек те юрламан, «тăсарах, хурлăхлăрах юрласа паратчĕç тет» (1983 çулхи ака уйăхĕн 6-мĕшĕнче Г. Юмарт патне янă çыруран). П. Федоров-Минюка çитмĕле çывхарнă А. Е. Васильев (Елеç мучи ывăлĕ) çапла каласа панă: «Айпике» ятлă сăвăлла юмаха ман атте кĕслепе те аванах юрлама пултаратчĕ»,—тенĕ. Кунта сăмах «Пусйĕкĕтпе Айпике» халап пиркиех пырать. П. Федоров-Минюкăн пĕтĕмĕшле текст умĕн çырса панă ум сăмах та пур, вăл фольклор материалĕ мар пирки ăна кĕнекене кĕртмен. Халап халăхра «Айпике» е «Пусйĕкĕт» ятпа та çӳренĕ. Унăн тĕслĕхĕсем пушкăрт, тутар тата ытти тĕрĕк халăхĕсен пултарулăхĕнче чылай тĕл пулаççĕ.

5. 1972 çулта Пушкӑртстан Республикинчи Пелепейрен П. А. Федоров-Минюк çырса янӑ.— ЧНТИ НА, III, 366, 54—56 л. Ку юмахӑн прозӑлла вариантне ӑнлантарса панине вулӑр (6 №). *Çанат* — министр. *Ант* — тупа. *Пӗр ача çинче ӳснӗ* — пӗр-пӗччен ача халлӗн çитӗннӗ.

6. 1951 çулта Пушкӑртстан Республикин Пишпӳлек районӗнчи Йалпӑлак-Матвеевкӑра А. Федоровӑран П. А. Федоров-Минюкпа П. Е. Алексеев фольклор кружокӗн ларӑвӗнче çырса илнӗ.— Чӑваш юмах-халапӗсем. Н. Ф. Данилов пухса хатӗрленӗ.— Шупашкар, 1959.— 119—122 с. Ана Елеç мучи юмахӗ тесе палӑртнӑ. Елеç мучи çинчен 4-мӗш халапа ӑнлантарса панинче вуласа пӗлӗр. *Нихак* — тупа. *Тирӗс* — тислӗк. *Йӗплӗ хулӑ* — шӑлан.

7. Иван Ивник 1939 çулта сӑвӑласа çырнӑ, ӑна вӑл прозӑпа çырса панӑ ал çыру тӑрӑх е хӑй илтнӗ хыççӑн сӑвӑлама пултарнӑ (халапа мӗнле тӗслӗхе тӗпе хурса сӑвӑлани халлӗхе паллӑ мар, ун çинчен асӑнни тупӑнман-ха).—Иван Ивник. Сӑвӑсемпе поэмӑсем.—Шупашкар, 1947.—55—58 с.

БИБЛИОГРАФИ

I. Чăваш халăх эпосĕн ыйтăвĕсемпе çыхăннă ĕçсемпе кĕнекесем

1. **Абрамов П.** Эхо минувшего //Советская Чувашия. 1985. 7 августа.

2. **Акимова М.** Раскопки курганов в Чувашии //Красная Чувашия. 1948. 28 июля.

3. **Аттай М.** Сăнаса пăхасчĕ //Канаш. 1926. Мартăн 12-мĕшĕ.

4. **Аттай [М].** Авалхи чăваш историллĕ япаласем ахалех сая каяççĕ //Канаш. 1928. Июлĕн 31-мĕшĕ.

5. **Ахметьянов Р. Г.** Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., 1981. С. 16—18.

6. **Бадер О. Н.** Крупнейший исторический памятник //Советская Чувашия. 1958. 30 августа.

7. **Булатов А. Б., Димитриев В. Д.** Параллели в верованиях древних суваров и чувашей //Уч. зап. ЧНИИ. Вып. XXI. Чебоксары, 1961. С. 226—244.

8. **Ваньков Г.** Кости мамонта близ Малых Тиушей //Советская Чувашия. 1956. 17 августа.

9. **Васильев М.** Явăш улăхĕ... 4 пин çул каялла //Çĕнтерӳ çулĕ (ЧР, Вăрнар р.). 1967. Июлĕн 15-мĕшĕ.

10. **Ваçанкка [Н].** Апаш çывăхĕнчи улăп тăприсене чаваççĕ //Канаш. 1925. Июлĕн 26-мĕшĕ.

11. **Волков Г. Н.** Этнопедагогика чувашского народа. Чебоксары, 1966. С. 268—289.

12. **Григорьев П.** Истори çулĕсем тăрăх //Ялав. 1954. 12 №. 30 с.

13. **Данилов Н. Ф.** Юмахсене ăнлантарни //Чăваш халăх юмахĕсем. Шупашкар, 1949. 283 с.

14. **Демьян.** Улăп тĕми чакаларĕç //Канаш. 1927. Июлĕн 27-мĕшĕ.

15. **Денисов П. В.** Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969. С. 116—119.

16. **Димитриев В. Д.** Чувашские исторические предания. Ч. 1. О жизни и борьбе народа с древних времен до середины XVI века. Чебоксары, 1983. 112 с.

17. **Долгов В.** Ача-пăча валли çырнă кĕнекесем (С. Элкерĕн «Улăпсем» поэми çинчен) //Тăван Атăл. 1946. 2 №. 91—93 с.

18. **Долгов В.** Улăпсем. /И. Одюков хатĕрленĕ «Улăп» кĕнеке çинчен) //Тăван Атăл. 1976. 1 №. 73—75 с.

19. **Егоров В. Г.** Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. С. 273. «Улпут» статья.

20. **Егоров Н. И.** Чувашский саламалик //Чувашский фольклор: Специфика жанров. Чебоксары, 1982. С. 106—129.

21. **Емельянов А.** Аваллăх сукмакĕсен йĕрĕпе //Коммунизм ялавĕ. 1985. Августăн 8-мĕшĕ.

22. **Жирмунский В. М.** Тюркский героический эпос. Л., 1974. 728 с.

23. **Земляницкий Т.** Чуваши //Известия по Казанской епархии. 1909. № 44. С. 1276. «Улăп» сăмахпа улăп тăпри çинчен.
24. **Земляницкий Т.** Из жизни инородцев //Известия по Казанской епархии. 1911. № 19—20. С. 612. Чура паттăр çинчен.
25. **Канюков В.** От фольклора к письменности.—Чебоксары. 1973. С. 29, 41—46.
26. **Канюков В. Я., Одюков И. И.** Классикăлла чăваш литературинчи халăхлăхпа фольклор çыхăнăвĕсем. Шупашкар, 1973. 15—17 с.
27. **Каховский Б. В.** Погребальный обряд чувашского языческого населения //Современные социальные и этнические процессы в Чувашской АССР. Чебоксары, 1978. С. 118—140.
28. **Каховский В. Ф.** Памятники материальной культуры ЧАССР. Чебоксары, 1957. С. 8—9, 32, 45—51, 160—174.
29. **Каховский В.** Что за курганы? //Советская Чувашия. 1959. 20 ноября.
30. **Каховский В.** Читая книгу земли //Молодой коммунист. 1961. 10 декабря.
31. **Каховский В. Ф.** Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965. С. 80—89.
32. **Каховский В. Ф.** Булгарские традиции в культуре чувашского и татарского народа //Городище Хулаш. Чебоксары, 1972. С. 194—199.
33. **Каховский В. Ф.** Загадки древних курганов //Советская Чувашия. 1984. 11 ноября.
34. **Каховский В. Ф.** К истории чувашско-венгерских этнокультурных связей (на материалах фольклора и ономастики) //Исследования по древней и современной культуре чувашей. Чебоксары, 1987. С. 21—36.
35.**Каховский В. Ф., Захаров Т. З.** Чăваш историйĕ çинчен. Шупашкар, 1981. 11—12 с.
36. **Киремет.** Смолин профессорпа çӳренинчен //Канаш. 1927. Январĕн 20-мĕшĕ.
37. **Киреев А. Н.** Башкирский народный героический эпос. Уфа, 1970. 303 с.
38. **Ковалевский А. П.** Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков, 1956. С. 58—61, 138—139.
39. **Корнилов Г.** Таяпа, Тояба, «хакан хулин тăпрасĕ» //Хыпар. 1992. Нарăсăн 28-мĕшĕ.
40. **Короглы Х. Г.** Фольклорно-эпические связи тюркоязычных народов //Межэтнические общности и взаимосвязи фольклора народов Поволжья и Урала. Казань, 1983. С. 13—20.
41. **Кольцов П.** Холм раскрывает тайну //Советская Россия. 1968. 7 августа.
42. **Кошкин В.** Савăт ту вăрттăнлăхĕ //Çĕнтерӳ çулĕ (ЧР, Вăрнар р.). 1974. Мартăн 21-мĕшĕ.
43. **Лашман С.** Юрă-сăвăсене, халапсене пухса йĕркелесе поэма çырма пулĕ-ши? //Сунтал. 1924. 2—3 №. 55 с.
44. **Левина Е.** Улăп тăприсен вăрттăнлăхĕ //Ĕç ялавĕ (ЧР, Етĕрне р.). 1988, июлĕн 30-мĕшĕ.
45. **Марков Ф.** Наукăшăн хаклă çитĕнӳ //Ленин çулĕпе (ЧР, Шупашкар р.). 1957. Сентябрĕн 1-мĕшĕ.
46. **Мерпет Н. Я.** Авалхи пурнăçа тĕпчесе //Колхоз ялавĕ (ЧР, Елчĕк р.). 1959. Майăн 31-мĕшĕ.
47. **Мешалкин Е. Загадка Сават-ту** //Советская Чувашия. 1968. 25 июля.
48. **Мирбадалева А. С.** Из опыта публикации эпических памятников тюркоязычных народов СССР //Межэтнические общности и вза-

имосвязи фольклора народов Поволжья и Урала». Казань, 1983. С. 20—24.

49. **Михайлов Е. П.** Археологические памятники Чувашии (По неопубликованным источникам) //Вопросы традиционной и современной культуры и быта чувашского народа. Чебоксары, 1984. С. 119—136. Приложение 1. Список археологических памятников Чувашской АССР, зафиксированных в неопубликованных источниках. 1. Курганы. С. 136—142. П. Городища. С. 142—158. Приложение 2. Список неопубликованных источников по археологии Чувашии. С. 158—165.

50. **Михайлов Е.** Улӑп тӑприсене тӗпчени //Ленинец (ЧР, Шупашкар р.). 1984. Январӗн 10-мӗшӗ.

51. **Михайлов И.** Авалтан юлнӑ йӗрсем //Коммунизм ялавӗ. 1961. Августӑн 6-мӗшӗ.

52. **Никольский Н. В.** Замечания на книгу И. С. Тукташа «Чувашский фольклор» 1941 г. НА ЧНИИ, отд. III, ед. хр. 12, л. 7—8. Рукопись.

53. **Никольский Н. В.** Ӗлӗкхи чӑваш халӑх юмахӗсем ҫинчен. Юмахсем //Шупашкар, 1960. 150—162 с.

54. **Одюков И.** Чувашские сказания об улыпах //Вопросы о чувашской филологии. Вып. III. Чебоксары: ЧГУ, 1973. С. 83—110.

55. **Одюков И.** Пӗлӗт ҫинчен авалхи чӑвашсем калани //Тӑван Атӑл. 1974. 4 №. 72—75 с.

56. **Одюков И. И.** Авалхи тата Атӑлҫи пӑлхарсем ҫинчен калакан истори халапӗсем (I—XV ӗмӗрсем).—Шупашкар, 1984. 80 с.

57. **Одюков И.** Улӑп халапӗсем //Хатӗр пул. 1987. 8 №. 20—21 с.

58. **Одюков И.** Мифсемпе халапсем //Чӑваш халӑх сӑмахлӑхӗ. VI т. Иккӗмӗш пайӗ. Шупашкар, 1987. 14—20 с.

59. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). М., 1971. 136 с.

60. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии. Под ред. академика И. Ю. Крачковского. М.—Л., 1939. 212 с.

61. **Родионов В. Г.** К образу лебедя в жанрах чувашского фольклора //Чувашский фольклор: Специфика жанров. Чебоксары, 1982. С. 164—167.

62. **Родионов В. Г.** К вопросу о ранних тюркско-финно-угорских фольклорных связях //Тезисы VI Международного конгресса финно-угроведов. Т. III. Сыктывкар, 1985. С. 48.

63. **Салмин А.** Чӑваш эпосне йӗркелеме май пур-ши? //Ялав. 1975. 7 №. 30 с.

64. **Салмин А. К.** Героические традиции чувашского и калмыцкого сказочного эпоса //«Джангар» и проблемы эпического творчества тюрко-монгольских народов. Материалы Всесоюзной конференции. М., 1980. С. 229—236.

65. **Салмин А.** Пӑлхарти Улӑп. Тӑван Атӑл. 1983. 6 №. 71—72 с.

66. **Салмин А. К.** Чувашские сказки о богатырях //Советская тюркология. 1985. № 1. С. 38—44.

67. **Салмин А. К.** Типология этнографических связей чувашских сказок о паттырах: Автореф. дис.-канд. ист. наук. Л., 1986. 80 с.

68. **Салмин А. К.** К проблеме богатырской сказки в науке //Исследования по древней и современной культуре чувашей. Чебоксары, 1987. С. 65—72.

69. **Семенов Ю.** Авалхи япаласем шкулта //Коммунизм ялавӗ. 1957. Августӑн 18-мӗшӗ.

70. **Сидорова Е. С.** Фольклорная экспедиция 1975 года //Чувашский язык и литература. Труды ЧНИИ. Вып. 67. Чебоксары, 1976. С. 152.

71. **Сироткин М. Я.** Чувашский фольклор. Чебоксары, 1965. С. 34—88.

72. **Смирнов А.** Археологсем шыраççĕ //Ялав. 1958. 12 №. 31—32 с.

73. **Смирнов А. П.** Раскопки курганов и булгарского городища в Чувашии //Советская Чувашия. 1959. 29 июля.

74. **Степанов В.** Районта — археологи экспедицийĕ //Авангард (ЧР, Патăрьел р.). 1985. Июлĕн 25-мĕшĕ.

75. ТАСС. Тайны Сават-ту //Известия. 1968. 3 сентября.

76. **Трофимов А. А.** Антропоморфизм модели мира и народный женский костюм чувашей //Актуальные вопросы истории и теории чувашского искусства. Чебоксары, 1979. С. 9—11, 21.

77. **Трофимов Г.** Улăп халапĕсем — халăх эпосĕ //Коммунизм ялавĕ. 1974. Майăн 31-мĕшĕ.

78. **Трубникова Н.** Археологи экспедицийĕ Красноармейски районĕнче //Коммунизм çулĕпе (ЧР, Красноармейски р.). 1956. Августăн 12-мĕшĕ.

79. **Тукташ И.** Чăваш фольклорĕпе унăн историйĕ çинчен //Чăваш фольклорĕ. Шупашкар, 1949. 18—21 с.

80. Чувашский фольклор. Библиографический указатель. Составитель П. Н. Метин. Чебоксары, 1986. С. 21—22 (Публикация текстов: Народный эпос). С. 97—98 (Исследования, статьи и заметки).

81. **Турхан Э.** Чăваш историйĕ //Хыпар. 1917. Октябрĕн 31-мĕшĕ. Атăл (Атилла) çинчен.

82. Улăп тăприсем //Сталинец (ЧР, Çĕрпӳ р.).1928. Июнĕн 24-мĕшĕ.

83. «Улăп тăприсене» чавса пăхни //Ялав. 1952. 4 №. 33 с.

84. **Урманчеев Ф.** Героический эпос татарского народа. Казань, 1984. 312 с.

85. **Х.-Палан.** Улăп тăприсене чавса пăхрĕç //Канаш. 1927. Августăн 9-мĕшĕ.

86. **Хĕрлĕ Ялав.** Тĕмесене чавса пăхрĕç //Чăваш хресченĕ. 1927. Октябрĕн 23-мĕшĕ.

87. **Эктел В.** Мĕншĕн пичетлеме тивĕççĕр?.. Çуйăн Хĕвстĕрĕн «Улăп. Чăваш паттăрлăх халапĕ» ал çырăвĕ çинчен //Вучах. 1991. Июлĕн 1-мĕшĕ.

88. **Элкер С.** «Улăп» поэма ум сăмахĕ //Сунтал. 1927. 10 №. 9 с.

89. **Элкер С.** Улăп çинчен. ЧНТИ НА, V уйр., 204 упр. ед., 1922 инв. №. Алçыру.

90. **Югин Ф.** О чем молчат курганы //Советская Чувашия. 1986. 24 октября.

91. **Юмарт Г.** Халăх эпосĕн тĕслĕхĕсем. И. Одюков хатĕрленĕ «Улăп» кĕнеки çинчен //Коммунизм ялавĕ. 1975. Ноябрĕн 2-мĕшĕ.

92. **Юмарт Г.** События в чувашской фольклористике (И. Одюков хатĕрленĕ «Улăп» кĕнеке çинчен) //Дружба народов. 1976. 11 №. С. 285—286.

93. **Юмарт Г.** Улăп халапĕсем пухма //Коммунизм ялавĕ. 1979. Январĕн 21-мĕшĕ.

94. **Юмарт Г.** [Улăпсен хавалĕ] //Хатĕр пул. 1980. 7 №. 26 с.

95. **Юркин И.** «Улпутпа» «Улăп» тенĕ сăмахсем ăçтан пулса кайни //Çĕнĕ пурнăç. 1919. Ноябрĕн 2-мĕшĕ.

96. **Юхма М.** Брат богатыря Онара? //Молодой коммунист. 1983. 5 февраля.

97. **Юхма М.** Акпарспа унăн юлташĕсем //Тăван Атăл. 1983. 3 №. 64—67 с.

98. **Юхма М.** Аваллăх палăкĕ //Коммунизм ялавĕ. 1990. Апрелĕн 26-мĕшĕ.

II. Чăваш халăх эпосĕн пичетленнĕ тексчĕсем, эпос материалĕсем тăрăх çырнă хайлавсем

99. **Андреев П.** Юррăмсем-çунатăмсем. Шупашкар. 1978. 9 с.

100. **Ахун В.** Эп илтеп сассăра... Сăвă. //Ахун В. Урхамахăм чĕнет инçете. Шупашкар, 1982. 13—14 с. (Улăпсен сăнарĕ).

101. **Ахун В.** Юртсам, юртсам, пăланăм (Халăх халапĕсем тăрăх çырнă «Улăп» эпосран. Сăвă. //Ахун В. Сăваплă туртăм. Шупашкар, 1990. 153—184 с.

102. **Ашмарин Н. И.** Чăваш сăмахĕсен кĕнеки. I., 40 с. (Улăп тăпри). 317 с. (Улăпсем ачапа тиха ывăтаççĕ). 213—214 с. (Улăп тăпри. Улăп пуралла вылять. Улăппа сухаçă. Улăппа вăрман. Улăп шăмми). V т., 399 с. (Улăппа вăрман. Улăппа сухаçă. Улăп тарни. Улăп утăмĕ. Улăп тăпри). XII т., 99 с. (Улăп хыççăнхи çынсем). XIII т., 246 с. (Таттаймăс паттăрпа юлташĕсем).

103. **Бараев В.** Али паттăр. Сăвăланă юмах. Шупашкар, 1940. 80 с.

104. **Белов А.** Анлă Атăл хĕрринче ялкăшаççĕ кăвайтсем //Çамрăк коммунист. 1959. Августăн 28-мĕшĕ. (Сарă паттăр çинчен).

105. **Белов А.** Горят костры туристские над Волгою рекой //Молодой коммунист. 1959. 28 августа. (Сарă паттăр çинчен).

106. **Вишнев С.** Улăп тăприсем-ши е?.. //Ленин çулĕпе (ЧР, Элĕк р.). 1978. Майăн 13-мĕшĕ. (Улăп кĕлеткипе улăп тăпри çинчен).

107. **Давыдов-Анатри В.** Юмахсем. Шупашкар, 1963. 38—40 с. (Илле паттăр çинчен).

108. **Золотов Н.** Краткий очерк народной поэзии чуваш. Чебоксары, 1928. С. 72—83 (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

109. **Золотницкий Н. И.** Корневой чувашско-русский словарь. Казань, 1875. С. 19. (Улăп тăпри çинчен).

110. **Иванов-Паймен В. З.** Кĕпер. Шупашкар, 1972. 15—16 с. (Атнер улăп çинчен).

111. **Ивник И.** Хура çăрха. Сăвăланă юмах //Ивник И. Сăвăсемпе поэмăсем. Шупашкар, 1947. 55—58 с.

112. **Комиссаров Г. И.** Чувашский саламалик. Уфа, 1914. 4 с.

113. **Кошкин В.** Асатте халап ярать. Сăвă //Хатĕр пул. 1979. 5 №. 28 с.

114. **Краснов-Кĕçĕнни Г.** Асамат çинчен хунă юрă. Шупашкар. 1956. 59 с.

115. **Краснов-Кĕçĕнни Г. И.** Сарпулат (Хырла тăрăхĕнчи юмах). Шупашкар, 1971. 48 с.

116. Мăн кĕрӳ такмакĕ //Сунтал. 1936. 8 №. 33 с.

117. **Никольский Н. В.** Этнографический очерк Мильковича, писателя конца XVIII в. «О чувашах». Казань, 1906. 36 с. (Тĕтĕм витĕр курăнакан улăп çинчен).

118. **Paasonen H.** Gebrauche und Volksdichtunq der Tschuwaschen. Helsinki, 1949. S. 12—17. (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

119. **Петров А.** Улăп çинчен //Канаш. 1918. Майăн 21-мĕшĕ. (Улăппа карликсем çинчен).

120. **Прокопьев К.** Брак у чуваш. Казань, 1903. С. 48—50. (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

121. Революцичченхи чăваш литератури. Текстсем. I ч. (XX ĕмĕрччен). Шупашкар, 1984. 31—32, 45—46, 66—67 с.

122. **Рекеев А.** Из чувашских преданий и верований. Сказка об улыпах //Известия по Казанской епархии. 1896. С. 298.

123. **Романов Б.** Пăхаттир. Юмах //Хатĕр пул. 1983. 3 №. 16—17 с.

124. **Романов Ф.** Улăп тăпри //Чăваш хресченĕ. 1927. Октябрĕн 14-мĕшĕ.

125. Сказки и предания чуваш. Собрал и перевел Н. Ф. Данилов. Чебоксары, 1963. 132 с.

126. **Станьял В.** Таканлатпăр тимĕр утсене. Сăвă //Коммунизм ялавĕ. 1974. Сентябрĕн 7-мĕшĕ; çавах: Станьял В. Ыталатăп, çĕр-шывăм, сана. Шупашкар, 1980, 19—21 с.

127. **Çеçпĕл М.** Çырнисен пуххи. Шупашкар, 1989. 210 с. (Атăл паттăр çинчен).

128. **Çуйăн Х.** Улăп. Юмах //Тăван Атăл. 1947. 27-мĕш кĕн. 94—112 с.

129. **Çуйăн Х.** Улăп паттăр. Тăваттăмĕш юрă //Тăван Атăл. 1967. 6 №. 76—77 с.

130. **Çуйăн Х.** Улăп. Тăваттăмĕш юрă //Пионер сасси. 1972. Декабрĕн 5-мĕшĕ.

131. **Çуйăн Х.** Улăп. Çиччĕмĕш юрă //Пионер сасси. 1976. Майăн 22, 25-мĕшĕсем.

132. **Т. П. И.** Легенда о курганах //Цивильская народная газета. 1917. 13 декабря.

133. **Тевет.** «Улăп тăпри» //Чăваш хресченĕ. 1927. Декабрĕн 2-мĕшĕ.

134. **Тимбай А.** Улăп тĕмĕ. Сăвă. //Ялав. 1991. 5 №. 21 с.

135. **Тимофеев Г. Т.** Тăхăрьял (Сĕве тăрăхĕнчи чăвашсем). Шупашкар, 1972. 72 с. (Улăп пĕвĕ çинчен). 365—366 с. (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

136. **Тихонов Б.** Тăрачул //Коммунизм ялавĕ. 1991. Мартăн 15-мĕшĕ. (Улăп çапăçни, улăп тăпри çинчен).

137. **Трофимов А.** Асамлă вăрттăнлăх //Тăван Атăл. 1974. 12 №. 53—55 с.

138. **Тукташ И.** Телей чечекĕ. 4 актлă, 8 картинăллă пьеса-юмах. Шупашкар, 1953. 111 с.

139. Улăп. Чăваш халăх халапĕсем. И. И. Одюков пухса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1975. 41 с.

140. Улăп. Чăвашсен героикăллă халапĕ. Çуйăн Хĕветĕрĕ йĕркелесе çырнă. Шупашкар, 1980. 48 с.

141. Улăп. Вун пиллĕкмĕш юрă. Çуйăн Хĕветĕрĕ йĕркеленĕ, Юхма Мишши редакциленĕ //Ялав. 1990. 10 №. 8 с.: Вун çиччĕмĕш юрă //Хатĕр пул. 1990. 7 №. 26—27 с.: Çирĕм иккĕмĕш юрă. Коммунизм ялавĕ. 1990. Майăн 12-мĕшĕ; Çирĕм тăваттăмĕш юрă. Сыпăк //Пионер сасси. 1990. Июнĕн 23-мĕшĕ.

142. Улăппа пикеç-хĕр. В. Ахун çырса илнĕ //Ялав. 1982. 6 №. 20—22 с.

143. Улыб (Чувашская легенда). Записана в Башкирии Г. Комиссаровым //Красная Башкирия. 1926. 28 ноября.

144. **Ухсай Я.** Кĕслету тăрринче шухăша кайни. Поэма //Ухсай Я. Çĕр-шыв çăлкуçĕ. Шупашкар, 1966. 121—122 с. (Улăп сăнарĕ çинчен).

145. **Ф(едоров) М.** Старинные люди.—Курганы //Известия по Казанской епархии. 1876. Казань. № 21. 1 ноября. С. 647—648. (Из «Преданий чуваш Бичуринского прихода, Чебоксарского уезда...»)

146. **Федоров-Минюк П.** Пусйĕкĕтпе Айпике. Сăвăлла халап //Çĕнтерӳ ялавĕ (Пушкăртстан Р., Пелепей). 1962. Сентябрĕн 2-мĕшĕ; 1964. Ноябрĕн 1-мĕшĕ.

147. **Хусанкай П.** Несĕл. Сăвă //Хусанкай П. Суйласа илнисем. 1 т. Шупашкар, 1968. 276—277 с. (Улăп тăприсем çинчен).

148. Чăваш фольклорĕ И. Тукташ çырса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1949. 84—90 с. (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

149. Чăваш халăх сăмахлăхĕ. IV т. Шупашкар, 1979. 5—40 с.

(Мăн кĕрӳ такмакĕ); VI т. Иккĕмĕш пайĕ. Шупашкар, 1987. 221—274 с. (Улăп халапĕсем).

150. Чăваш халăх юмахĕсем. Н. Ф. Данилов пухса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1949. 296 с.

151. Чăваш юмахĕсем. Г. Ф. Юмарт пухса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1982. 17—22 с. (Улăп халапĕсем).

152. Чăваш юмах-халапĕсем. Н. Ф. Данилов пухса хатĕрленĕ. Шупашкар, 1959. 292 с.

153. Csuvas nëpköltesi qyüjtemény. I k. A csuvas ôsvallas emlêkei. Budapest, 1909. 52—53 с. (Улăп тăприпе шăмми çинчен). 434—449 с. (Мăн кĕрӳ такмакĕ).

154. Чувашские легенды и сказки. Сост. Е. С. Сидорова. Пер. С. Шуртаков. Чебоксары, 1979. 222 с.

155. Чувашские сказки. Сост. Н. В. Шубоссини. М., 1937. 298 с.

156. **Шпилевский С. М.** Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Қазанской губернии. Қазань, 1877. С. 500, 521, 528, 530—531. (Улăп тăприсем çинчен).

157. **Эктел В.** Самана тӳпинчен. Поэма //Тăван Атăл. 1983. 10 №. 45—46 с.

158. **Элкер С.** Улăп //Сунтал. 1927. 10 №. 9—11 с.

159. **Элкер С.** Улăпсем //Элкер С. Çырнисем. Пĕрремĕш том. Шупашкар, 1960. 223—238 с.

160. **Юман М.** Шевле вылять //Канаш. 1918. Майăн 5-мĕшĕ; Шурăмпуç. 1919. 2 №. 43—44 с.

161. **Юмарт Г.** Улăп евĕрлĕ пуласчĕ. Сăвă. Пионер сасси. 1978. Июлĕн 11-мĕшĕ.

ТУПМАЛЛИ

Пухса хатĕрлекентен 3
Г. Юмарт. Улăп халапĕсене пухассипе тĕпчессин кун-çулĕ . . . 5
I. Улăпсем епле пулса каяççĕ. 1—5 29
II. Улăпсен ачалăхĕ. 6—26 31
III. Улăпсен пĕвĕ-сийĕ, тумĕ-юмĕ, кăмăлĕ 27—45 40
IV. Улăпсем тĕнчене хăтлăх кӳреççĕ. 46—54 45
V. Улăпсем Атăл çине килеççĕ. 55—69 48
VI. Улăпсен вăрçисем, тĕрлĕрен ĕçĕ-хĕлĕ. 70—106 58
VII. Улăпсен юлташĕсем. 107—126 85
VIII. Улăпсем епле пĕтнĕ. 127—139 99
IX. Улăп тăприсемпе сăрчĕсем, улăп куççулĕнчен пулнă кӳлĕсем, улăп ларнă вырăнсем. 140—217 103
X. Улăпсемпе çыхăннă тĕшмĕш-ĕненӳ. 218—227 128

ХУШАМ

Сăвăлла халапсем

1. Альпи улăп 132
2. Пурçăхан улăп 140
3. Йăнар 185
4. Пусйĕкĕтпе Айпике 215
5. Питахирпе Янсихере 243
6. Питахирпе Янсихере (прозăлла çырна вариант) 244
7. Хура çăрха 248
Анлантарусемпе асăрхаттарусем 252
Библиографи 279

УЛАП ХАЛАПĔСЕМ

СКАЗАНИЯ ОБ УЛЫПАХ

На чувашском языке

Составитель

Геннадий Федорович Трофимов (Юмарт)

Редакторы *Г. Г. Чаржов, В. П. Тимаков*
Художник *А. А. Кириллов*
Художественный редактор *Г. С. Самсонова*
Технический редактор *В. П. Окина*
Корректор *Н. П. Печникова*

ИБ 2747

Сдано в набор 12.03.93 г. Подписано к печати 12.10.93. Формат 84×108 1/32. Бумага типографская. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 15,12. Усл. кр.-отт. 15,33. Учетно-изд. л. 16,75. Тираж 4000 экз. Заказ № 731. Изд. № 42. Цена С «75».

Чувашское книжное издательство.
428000, Чебоксары, пр. Ленина, 4.
Типография № 1 Государственного комитета
Чувашской Республики по печати и информации.
428019. Чебоксары, пр. Ивана Яковлева, 15.

У 47 Улăп халапĕсем, Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 1993.—288 с.

Кĕнекене чăваш халăх сăмахлăхĕнчи улăпсем тата ытти паттăрсем çинчен калакан халапсем кĕнĕ.

ББК 84 Чув 7—5

У $\frac{4803710104—75}{М\ 136(03)—93}$ 42—93

ISBN 5-7670-0703-9

Новая цена
350 к.

Чăваш кĕнеке издательстви